

319489

SZOCIOLÓGIAI
SZEMLE

11/2001

2001 • 1

SZOCIOLÓGIAI SZEMLE

a Magyar Szociológiai Társaság folyóirata

2001/1

11. évfolyam

Szerkesztőbizottság

Angelusz Róbert, Bertalan László, Cseh-Szombathy László, Csepeli György, Ferge Zsuzsa, Huszár Tibor, Karády Viktor, Kemény István, Kolosi Tamás, Laky Teréz, Lengyel György (elnök), Losonczi Ágnes, Márkus Mária, Némedi Dénes, Szelényi Iván, Szirmai Viktória, Vaskovics László

Szerkesztőség

Feleky Gábor, Heleszta Éva (szerkesztőségi titkár), Kovách Imre, Saád József, Szántó Zoltán, Tardos Róbert (főszerkesztő)

Szakértői Testület

Böröcz József, Csákó Mihály, Füstös László, Kuczi Tibor, Moksony Ferenc, Róbert Péter, Róna-Tas Ákos, Rozgonyi Tamás, Rudas Tamás, Sik Endre, Simonyi Ágnes, Somlai Péter, Szalai Júlia, Tamás Pál, Tomka Miklós, Tóth István János, Wessely Anna

2001

Tartalom

MŰHELY

Tóth Olga: Az Állami Díjas szövönöktől a tenyérjéslásig: a Nők Lapja 1989-től 1999-ig	3
Csabina Zoltán–Kopasz Marianna–Leveleki Magdolna: A szerződéses bizalom a hazai feldolgozóipari vállalatok üzleti kapcsolataiban	22
Barna Ildikó–Himesi Zsuzsa: Trendek és tévhitok. Elemzés a görög felsőoktatás egy jellemzőnek hitt sajátosságáról	42

VITA

Saad József: Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához	63
Somlai Péter: Egyetemesség és heterogenitás Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saad József írásai kapcsán)	76

TÁJÉKOZÓDÁS

Csíte András: Politika, kultúra és gazdaság: Neil Fligstein a társadalmi intézmények létrejöttéről és átalakulásáról	85
Hernádi Miklós: Újabb családbomlási adatok és álláspontok az angolszász országokban	95
Bangó Jenő: Niklas Luhmann emlékszimpozium Budapesten	114

KÖNYV

Szabari Vera: A magyar szociológia néhány sikeres évtized után	117
--	-----

ABSTRACTS	126
-----------------	-----

A folyóirat megjelenését
az MTA, az NKÖM, az NKA és az OTKA támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

OTKA

Olvasószerkesztő: Hegedüs Rita
Technikai szerkesztő, számítógépes szövegszerkesztés: Bujdosó Ferencné

A szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Országház u. 30.

(Levél cím: 1250 Budapest, Pf. 20.)

Tel.: 224-6747

Fax: 227-6745

e-mail: mszt@mtapti.hu

ISSN 1216-2051

Tóth Olga

AZ ÁLLAMI DÍJAS SZÖVÖNŐKTŐL A TENYÉRJÓSLÁSIG: A NŐK LAPJA 1989-TŐL 1999-IG*

A tömegkommunikáció sokféle funkciója közül jelen elemzés a modellnyújtó funkció megragadását tűzi ki célul. Noha az egyes tömegkommunikációs eszközök közül napjainkban a televízió használata a legelterjedtebb, emellett a képes hetilapok és ezen belül a női lapok is nagy mennyiségben és magas példányszámban vannak jelen a piacon. Úgy tűnik, napjaink egyik biztos(nak látszó) lapkiadási kezdeményezése a női lap, hiszen még mindig nem beszélhetünk e téren telítettségről. A régi, immár ötvenéves Nők Lapja mellett megjelentek és napjainkban is jelennek meg olyan képes heti- és havilapok, melyek nőknek szólnak, melyek mind úgy gondolják, hogy egy megcélzott női vásárlóréteg ízlése szerint szólnak. Ezek egy része nyugati női lapok magyar változata (*Cosmopolitan*, *100x Szép* stb.), mások „igazi” magyar termékek. Érdekes lenne ezek tartalmi, szerkezeti összehasonlítása. Jelen elemzés azonban csak arra vállalkozik, hogy a legrégebbi és magát igen stabilan tartó Nők Lapja szerkezetének és modellnyújtó riportjainak elemzését, az ezekben megjelenő nőkép bemutatását végezze el. Az elemzés a lap kilencvenes években bekövetkezett átalakulását mutatja be, emellett – ahol lehet és érdemes – utal a lap hetvenes évekbeli nőképre is.

A Nők Lapja (és más heti-, illetve napilapok) elemzését a hetvenes évekre vonatkoztatva egyszer már elvégeztem.¹ A kilencvenes évek lapszámain alapjában ugyanazon elvek szerint igyekeztem vizsgálni. A régi tartalomelemzés a lapban szereplő riportokra vonatkozott. Úgy gondoltam, hogy a riportokban szereplő személyek kiválasztása és sajátos szempontú bemutatása maga a modellnyújtás. Különösen egy olyan, elsősorban a szórakoztatásra és csak áttételesen a politikára szakosodott színes lapban, mint a Nők Lapja volt a hetvenes évtizedben. Nyilvánvaló, hogy egy valóságos személy kiválasztása és bemutatása az olvasóknak nem azt jelenti, hogy az adott személy feltétlenül olyan, feltétlenül és szó szerint a szájába adott mondatokat mondaná, azokat az elveket vallaná. Ez még napjainkban sincs így, mikor a társadalmi demokratizmus jóval magasabb foka mellett – elvileg – egy ember tiltakozhat egy róla készült, számára torzítónak érzett riport megjelenése ellen. A hetvenes

* Ezt a munkát az Open Society Support Foundation Research Support Scheme támogatta (No. 428/1998).

¹ Tóth Olga: Kísérlet néhány heti- és napilapból kirajzolódó nőkép tartalomelemzés útján való megragadására. MKKE Szakdolgozat, 1977.

években pedig a társadalmi kontrollnak ez a foka messze nem volt meg. Így adódhatott, hogy a riportalany a riport megjelenése után esetleg rá sem ismert saját magára. Mégis, ez a jelenség az elemzés szempontjából másodlagos. Itt ugyanis nem azt próbáltam megragadni, hogy egy-egy adott riportalany milyen ember valójában, hanem azt, hogy egy korszak tömegkommunikátora, újságírója mint véleményformáló személy mit tartott róla vagy az ő ürügyén fontosnak elmondani. A kilencvenes évek lapszámaiban ugyanilyen megfontolásból szintén a riportokat és az azokban megjelenő nőképet elemeztem részletesebben. Emellett azonban fontosnak tartottam a lap szerkezetét is megvizsgálni, ugyanis ennek átalakulása szintén hordoz információt a modellnyújtásra, a nőképre vonatkozóan.

A kategóriarendszer logikájának kialakításakor szintén a két évtizeddel ezelőtti elemzés logikáját követtem. A régi elemzésben egy úgynevezett kettős kategóriarendszert használtam. Ez azt jelenti, hogy elsőként lekódoltam a riport apropóját, fő mondanivalóját, azt, amiért az egész cikk megíródott. Ezután lekódoltam mindazokat a „másodlagos” információkat, amik a riportalany képét árnyalták. Így vált lehetővé az elemzés során az „üzenetek” mélyebb megismerése. A kilencvenes évek lapszámainak elemzésekor bár szintén kettős kategóriarendszert alkalmaztam, de tartalmilag új kategóriarendszert kellett kialakítani, mert a régi fölött menthetetlenül elszállt az idő. Az 1989–99 közötti időszakban valamennyi évben havi egy lapszámot választottam ki véletlenszerűen az elemzés céljára. Így 132 lapszám elemzésének tapasztalatait tartalmazza ez a tanulmány.

Feltétlenül le kell szögezni, hogy ez az elemzés szándéka szerint nem kommunikátorelemzés. Tisztában vagyok vele, hogy egy lap tulajdonosának üzleti és egyéb elvárásai, főszerkesztőjének politikai irányultsága, illetve a foglalkoztatott újságírók egyéni beállítódásai erősen hatnak a lap „üzenetére”. Ez az elemzés azonban az olvasó szemszögéből közelíti meg a kérdést. Az „étlapot” és az „ételsort” elemzi, és nem azt, hogy mikor ki és milyen megfontolásból állítja azt össze.

A lap szerkezete

Egy lap karakterét alapvetően meghatározza, hogy milyen jellegű cikkeket közöl, és ezek milyen súlyt foglalnak el egymáshoz képest a lapban. Az elemzés első lépéseként a Nők Lapja cikkeit az *1. számú melléklet*ben közölt kategóriákba soroltam, így lehetővé válik annak kimutatása, hogy a kilencvenes évek folyamán hogyan alakult át a lap jellege, milyen témakörök, cikktípusok kerültek előtérbe, illetve veszítették el fontosságukat.² A tartalmi kategóriák négy nagyobb elemzési csoportba sorolhatók.

² A cikkekhez közölt illusztrációt a cikk szerves részeként kezeltem. Egy további, részben más szempontú elemzés része lehetne annak feltárása, hogy az a vizuális világ, ami az illusztrációkban megfigyelhető, mennyire illeszkedik a cikk témájához, illetve a magyar valósághoz.

1. táblázat

A Nők Lapja cikkeinek terjedelmi megoszlása évenként, százalék

	Aktuális	Szolgáltatás	Okosítás	Riport
1989	8,1	32,0	29,5	30,4
1990	10,3	34,0	25,9	29,8
1991	16,7	36,8	21,1	25,4
1992	24,7	37,8	21,5	16,0
1993	22,9	37,6	17,5	22,0
1994	24,5	35,2	17,0	23,3
1995	23,5	31,6	24,0	20,9
1996	23,4	30,8	17,0	28,8
1997	27,9	31,6	19,2	21,3
1998	27,5	28,9	21,2	22,4
1999	29,0	28,9	19,8	22,3

Mint a táblázatból és mellékelt ábrából látható, a 11 év alatt a Nők Lapja szerkezete karakteres változáson ment át. A legszembeütőbb az *aktuális* kategória arányának növekedése, hiszen ez a kategória 1989-ben a lap terjedelmének 8 százalékát, 1999-re pedig már 29 százalékát tette ki. Ez a kategória a reklámokat, a színes híreket, a címlapot és az előzetest, az önreklámot foglalja magában. A két utóbbi kategória súlya értelemszerűen nem növekedett, tehát az *aktuális* jellegű cikkek arányának ez a tapasztalt rohamos növekedése nagyobb részben a *reklámok*, kisebb részben a *színes hírek* elszaporodásából következik. A színes hírek 1989-ben lapszámonként átlagosan 0,75 oldalt tettek ki, 11 évvel később pedig 4,7 oldalt. Tartalmilag is átalakultak, hiszen az időszak elején inkább bohóságokat, mulatságos apróságokat tartalmaztak, az időszak végére pedig már a (nyugati) sztárok világának aktuális pletykáival ismertették meg az olvasót. Még szembeütőbb a változás a reklámok területén. Az időszak elején a késői Kádár-korszak szégyenlős reklámjai még az átlagos 1 oldalt sem tették ki a lapban. Aztán a terjedelem növekedésével és a lap színesebbé, szebbé válásával párhuzamosan egyre több, terjedelmileg nagyobb és toladóbb reklámmal találkozunk a lapban. Nyilvánvaló, hogy a női lapok olvasótábora és nagy példányszáma lehetővé teszi, a laptulajdonosok üzleti érdeke pedig generálja a reklámok szaporodását. 1999-re mindenesetre a Nők Lapja terjedelmének átlagosan 21 százalékát, laponként átlag 18,5 oldalt tesznek ki a reklámok.

A *szolgáltatás* típusú cikkek aránya összességében az elemzett 11 év alatt nem mutatott ilyen erőteljes változást. Az 1989-es 32 százalékos arányról lassú emelkedéssel az 1992-es és 1993-as években érte le a legmagasabb arányt (37,8%), majd elindult egy lassú csökkenés. Így 1999-ben már csak 28,9 százalék volt a *szolgáltatás* jellegű cikkek aránya a lapban. Persze a terjedelem növekedésével párhuzamosan ez több oldalt jelent, így korábban nem létező, vagy éppenséggel csekély súlyú cikktípusok számának és terjedelmének abszolút növekedését tapasztaljuk. Állandó rovatok a *Rejtvény*, a *Levelezés*, a *Gyerekrovat*, melyek súlya az egész időszak alatt viszonylag állandó volt. A terjedelem növekedésével párhuzamosan ezek terjedelme is kissé nőtt (pl. 1-ről 2-re nőtt a rejtvényoldal), de ez alapvetően nem befolyásolta a lap karakterét. A lapban fel-feltűnik a *Vita* rovat, ami 1-2 oldal terjedelmű, de természetesen nem találjuk meg minden lapszámban. Az *Apróhirdetés* (elsősorban társke-

resés) viszonylag állandó terjedelemben jelentkeznek, viszont a *Tévéműsor* – attól függően, hogy van-e a lap tulajdonosnak saját műsorújságja – 0-7 oldal terjedelmet is elfoglalhat. Itt jól tetten érhető, hogy nem az olvasók igénye alakítja elsősorban a lap karakterét – amit pedig oly gyakran igyekeznek elhíttetni az olvasókkal –, hanem a tulajdonos vagy szerkesztőség sajátos érdekei. A szolgáltató jellegű cikkek közé tartoznak *receptek*, illetve a *háztartással* kapcsolatos írások is. Ez a rovat a 11 év során állandóan jelen volt a lapban, mintegy sugallva, hogy női magazin főzés, recept nélkül elképzelhetetlen. A terjedelem 1-től 8 oldalig terjedt, előfordult, hogy a lap 10 százalékát a receptek, háztartási tanácsok tették ki. Hasonlóan állandó a *Divat* rovat is, terjedelme az évek során igen változóan 1–5 oldal között volt. A szolgáltatás jellegű cikkek egyik tipikus, az olvasókkal közvetlen kapcsolatot biztosító formája a *Tanácsadás*. A tanácsadás igen széles skálán valósul meg: orvosi, lelki, kozmetológiai, természetgyógyászati, kertészeti, jogi, gyermeknevelési stb. A Nők Lapjában az elemzett időszak alatt végig jelen van ez a cikkkforma, terjedelme 0,5–3,5 oldal között van. Érdekes, hogy a kilencvenes évek elején, amikor a lap láthatólag keresi saját új karakterét, a tanácsadás jellegű cikkek a lap terjedelmének 10 százalékát is kiteszik.

A *szolgáltató* jellegű cikkek két legújabb, a kilencvenes években megjelenő, addig előzmény nélküli formája a *Fitness, egészség* és a *Horoszkóp, ezoterika*. A Nők Lapja ezen rovatok indításával a nyugati (és a nyugatról Magyarországra bekerült, „magyarosított”) női magazinok példáját követi, melyek kihagyhatatlan rovatai ezek. Az egészség megőrzése, a torna időnként fel-feltűnt a korábbi lapszámokban is, de nyilvánvalóan a kilencvenes évek fitnesskultúrája és a Nők Lapja (feltételezett) olvasótáborának átalakulása, fiatalodása kellett ahhoz, hogy ebben a lapban is megjelenjen, sőt állandó rovatként 5 oldalas terjedelmet is elérjen. Még karakteresebbnek tartom a horoszkóp és társai megjelenését. Az ezoterika iránt megnyilvánuló robbanásszerű érdeklődés az olyan – magát komolynak tartó – női lapban is megtalálta a helyét, mint a Nők Lapja. Az olvasók nyilván hiányolnák, ha éppen ebben a lapban nem találnák meg ezeket a cikkeket, hiszen manapság alig van sajtótermék efféle cikkek nélkül. A horoszkóp 1991 közepén jelenik meg a lapban szerény 0,5 oldalas terjedelemben, attól kezdve mindig jelen van. A horoszkóp mellé felsorakoznak olyan tömegérdeklődésre számot tartó témák is, mint a tenyér- és kártyajóslás, a pszicho-tesztek stb., így az ilyen jellegű cikkek együttes terjedelme esetenként az 5 oldalt is eléri.

A lap szerkezetét alkotó harmadik cikksoportot az *okosítás* névvel illettem. Ezeknek a cikkeknek közös jellemzője, hogy az olvasó műveltségének, tudásának, ismereteinek direkt gyarapítását tűzik ki célul. Az okosító cikkek az időszak elején 29,5 százalékos terjedelmi arányukkal igen erősen jellemezték a lapot. Ezután arányuk fokozatosan csökkent, majd a kilencvenes évek végére, úgy tűnik, tartósan beállt egy 19-20 százalék közötti arányra. Az okosítás belső tartalma azonban a vizsgált időszak alatt erőteljesen átalakult.

2. táblázat

Az okosító cikkek megoszlása, éves átlagok, százalék

	Művészet	Ismeretterjesztés	Utazás	Szex
1989	48	39	13	0
1990	51	36	13	0
1991	58	22	20	0
1992	42	51	7	0
1993	26	70	4	0
1994	26	57	15	2
1995	33	54	11	2
1996	41	42	11	6
1997	34	49	10	7
1998	29	52	11	8
1999	24	59	9	8

A táblázat és az ábra szemléletesen mutatja, hogyan strukturálódott át a Nők Lapja ismeretterjesztő tevékenysége. Az elemzés kezdőpontján, 1989-ben és a kilencvenes évek legelején a lap erőteljes kulturális orientációt mutatott. A *művészeti* írások aránya az e kategóriába sorolt cikkek felét tette ki. Ezek az írások elsősorban nívós irodalmi szemelvények voltak. Nem volt ritkaság a balettről vagy színházi előadásokról szóló képes beszámoló sem. Az időszak elején a lap teljes terjedelmének több mint 10 százalékát ilyen cikkek tették ki. A lap terjedelmének növekedésével párhuzamosan a művészeti írások relatív és abszolút súlya is csökkent. Míg 1992-ben az ilyen típusú írások átlagosan 4,9 oldalt foglaltak el a lapban, ez az arány 1994-ben 2,8 oldal lett. Az időszak végére az oldalszám kissé ismét megnőtt, de a hosszabb irodalmi szemelvények helyét a rövidebb ajánlások foglalták el. A Nők Lapja tehát az elemzett időszak folyamán feladta erős irodalmi-művészeti orientációját, terjedelmében és arányaiban csökkentette az ilyen típusú írások közlését. Az irodalmi anyag színvonala is változott az időszak folyamán, a nívós, klasszikus szerzőktől a lektűr felé mozdult el.

Az okosító írások csoportján belül megnőtt az *ismeretterjesztő* cikkek aránya. A lap a kilencvenes évek közepén és napjainkban is egyre növekvő arányban él az ismeretterjesztés eszközével. A mélypont ebből a szempontból 1991 volt, amikor az ismeretterjesztő cikkek átlagos laponkénti oldalszáma mindössze 1,83 volt. Ez az arány viszonylag egyenletes növekedést mutatva 1999-re elérte a lapszámokénti átlagosan 10 oldalt. Az elemzés során az *ismeretterjesztő* kategóriát igen tágan értelmeztem, belefért a történelmi, orvosi, politikai stb. ismeretterjesztés. Érdekes lett volna a kategória belső struktúráját is elemezni, ezt azonban jelen munkában nem végeztem el. Egyetlen területet emeltem ki, mégpedig a *szexuális jellegű* ismeretterjesztést, ami egészen a kilencvenes évek közepéig egyáltalán nem volt jelen a Nők Lapjában. Erre az időszakra sikerült feloldani az előző évtizedekből örökölt féloldalas, prűd nőképet, amibe a szexualitás nem fért bele. A szexuális ismeretterjesztő jellegű cikkek száma és aránya egyre nő, de még az elemzett időszak végére sem érte el más női lapok hasonló cikkeinek számát és arányát. Nyilván itt a Nők Lapja óvatos, lassú változásának vagyunk tanúi. Nem csak a reklámokkal, de a cik-

kek struktúrájával is egy fiatalabb, fizetőképesebb olvasói réteget igyekeznek becélozni.

A lapban az elemzett időszak alatt mindig jelen volt az *utazás*, a más kultúrák megismertetése is. A cikkek többsége külföldi tájakat, városokat, ritkábban hazai utazási célpontokat mutat be. Ezek a cikkek gyakran nem is bújtatott reklámok, hiszen egy-egy utazási iroda vagy más, a cikkben is feltüntetett szervezet finanszírozza az újságíró és a fotós külföldi utazását. Az utazási cikkek 1992–93-ban mélypontot mutatnak, talán nem véletlen, hogy ekkor az ismeretterjesztő cikkek veszik át az uralmat az okosító cikktípusban. Nyilván más az utazási cikkek funkciója akkor, ha a lap szerkesztői azt feltételezik, hogy az olvasótábor többsége maga is megismételheti a bemutatott utazást, és más akkor, ha anyagi vagy – mint a korábbi időszakokban – politikai okok miatt nem indulhat neki az olvasó. Ez utóbbi esetben nem annyira a reklám, mint a bezártság enyhítésére irányuló ismeretterjesztés a fő motivációja az ilyen cikkeknek.

A lap szerkezetének negyedik fő pillérét a *riport* jellegű írások alkotják. Ezek azok az írások, ahol az újságíró személyes véleménye is kiviláglik, illetve ahol a modellnyújtás szándéka és megvalósulása legerősebb. Az ilyen típusú cikkek száma és összetétele a Nők Lapján belül elég nagy ingadozást mutat. A lapban hagyományosan viszonylag magas volt a riportok aránya, ami az 1989-es adatokban még tükröződik (a terjedelem 30%-a), ez 1992-re felére csökkent, majd beállt a kilencvenes évek végére egy állandó 21-22 százalékos arányra. Persze ismét figyelemmel kell lennünk a terjedelem növekedésére is, hiszen az időszak elején 32 oldalas, a végén pedig 84, esetenként már 100 oldalas volt a lap.

A riport jellegű cikkek belső összetétele

A *riport* jellegű cikkeket tartalmazó kategória belső rétegzettsége is jelentős változáson ment át. Az időszak folyamán közel kétszeresére nőtt a *vezércikk*, *szerkesztőségi cikk* kategória terjedelme. Az ilyen típusú írások természetesen nem „igazi” riportok, bennük az újságíró a maga vagy a szerkesztőség nevében elmélkedik el a legkülönfélébb témákról. Noha az ilyen típusú cikkek modellnyújtó szerepe fontos, a tartalmi elemzésből mégis kihagytam őket. Ennek oka elsősorban az, hogy megfigyelésem szerint mind a kilencvenes években, mind a korábbi időszakokban ezeknek a cikkeknek a legerősebb az aktuálpolitikához, az uralkodó ideológiához, illetve a főszerkesztő személyes politikai beállítottságához való kötődése. Fontosabbnak tartottam azt az indirekt modellnyújtást megragadni, ami a többi riport jellegű cikkből kirajzolódik. A *valódi riportok* átlagos hossza az elemzett 11 évben igen változó volt, az időszak eleji 8 oldalhoz képest (ami a korabeli terjedelem negyed részét tette ki), az 1992-es mélypontot át (átlagos hosszúság 5,2 oldal) az évtized végére átlagosan 11 oldalra növekedett (ami azonban az ekkori terjedelemnek csak egynolcada).

Az elemzett időszak során megjelent két újabb riporttípus, melyek mind az évtized elején, mind a Nők Lapja előző évtizedeiben szinte ismeretlenek voltak. *Álriportnak* neveztem azokat a cikkeket, amikor az újságíró – egy nagyon általános téma bemutatása során – úgy tesz, mintha sok különféle emberrel beszélne, de nyilvánvaló, hogy valódi emberrel nem beszélt, íróasztala mellől el sem mozdult. Az *álri-*

port többnyire megpróbál egy átfogó, komplex témát körüljárni, de éppen azért, mert sokat markol, a tanulságok felszínes általánosságok, közhelyek. Az efféle riportok tematikájának, jellegének bemutatására álljon itt néhány cím:

Így válunk mi (1)

Érzelmek iskolája: A szörny ma is zöld szemű – féltékenység (2)

Hétköznapi háromszög (3)

Apátlan lányok (4)

Szeretni bolondulásig? (5, 6)

Ki a pénzügyminiszter a családban? (7)

Igaz történetek a hazugságról (8)

Anyóstörténetek (9)

Az álrportok egy kaptafára készülnek, bennük fellelhetők tipikus panelek. Egy kevés ismeretterjesztés, néha egy-két adat, de gyakrabban a téma szakértőjének – tipikusan pszichológusnak – megszólaltatása és a „riportalanyok” bemutatása. Az ilyen riportokban bemutatott személyeknek általában csak keresztnévük van, „megszólaltatásuk” értelme az, hogy illusztrálják a téma sokszínűségét, oldják, színesítik az anyagot. Leginkább típusoknak, de semmi esetre sem valódi embereknek lehetne őket nevezni. Tegyük fel, hogy a téma a féltékenység, sőt a zöld szemű szörny. Éva féltékeny – igaza van, joggal az. Mari nem féltékeny – milyen jól teszi! Gábor féltékeny – alaptalanul. Lajos nem az – pedig minden oka meglenne rá. A szakértő kicsit beszél a féltékeny ember lelkéről, a féltékenység okairól és hatásairól – ezzel ki is merült az ilyen riportok mélysége. Az álrportok jellegzetesen hosszabbak a valódi riportoknál, hiszen igyekeznek sokféle típust bemutatni, ugyanakkor az olvasó számára annyi információt hordoznak, hogy ki így, ki úgy oldja meg problémáit. Ha azt feltételezzük, hogy ez egyfajta ismeretterjesztésként működik, akkor szerepét jól tölti be, hiszen ki-ki megtalálja az övéhez leginkább hasonló típust a keresztnévek között. Ugyanakkor a valódi élettől és a valódi emberektől teljesen elszakadt papírfigurák népesítik be általuk a lapot.

A másik új riporttípust *tézisalátámasztó* riportnak nevezem. Az ilyen riportok lényege az, hogy egy adott – gyakran teljesen periférikus – téma kapcsán megkérdezzék néhány (többnyire híres) embert, aki egy-két közhelyes mondatot mond a témáról. Megszólaltatásuk kizárólagos szerepe az, hogy igent vagy nemet mondjanak az adott témára. Az álrportok és a tézisalátámasztó riportok az időszak elején még igen ritkán fordultak csak elő a lapban. A kilencvenes évek végére azonban – illeszkedve a Nők Lapja általános kommercializálódásához – ezek aránya és száma, átlagos hossza fokozatosan nőtt.

3. táblázat**A Nők Lapjában szereplő riportok* átlagos száma lapszámanként**

	Riportok száma összesen	Ebből a nőkről (is) szólók aránya, százalék	Álriportok száma
1989	4,8	80,4	–
1990	4,7	75,8	–
1991	4,4	76,0	0,3
1992	4,4	79,1	0,9
1993	7,2	75,9	0,8
1994	7,7	72,2	0,8
1995	6,2	71,8	1,2
1996	8,6	74,3	1,8
1997	5,0	76,0	1,3
1998	7,0	65,7	1,5
1999	6,8	69,6	1,5
11 év átlaga	6,0	74,3	0,9

* Ez a táblázat a valódi riportok, az álriportok és a téziszalátámasztó riportok együttes számát tartalmazza.

Az egy lapszamban található riportok száma az időszak során igen hullámzó volt. Az időszak elejéhez képest jelentős növekedést tapasztalunk a kilencvenes évek közepére, amikor 1996-ban lapszámanként 8 feletti a kódolható riportok száma. Ekkorra azonban már megjelentek az álriportok és a téziszalátámasztó riportok is, tehát a riportok nagy száma mögött gyakran csekély mennyiségű információ áll. Az évtized végére jelentősen megnőtt a férfiakról szóló riportok száma, sőt elmondhatjuk azt is, hogy a férfiakat bemutató riportok átlagos hossza több, mint a nőket bemutatóké. Ugyanakkor a bemutatott férfiak, akikről hosszabb riport íródik, túlnyomó többségben hírességek, akikre ugyanaz vonatkozik, mint a később elemzendő bemutatott híres nőkre.

A valódi emberek száma a Nők Lapja riport jellegű cikkeiben

A Nők Lapja elemzett 11 évének 132 lapszámában összesen 803 kódolható, valódi női riportalanyt találtam, lapszámanként átlagosan 6,1-et. Valódi embernek azt tekintettem, akinek neve (esetenként fényképe) a cikkben szerepelt, aki – adott esetben – megkereshető, ismét megkérdezhető lenne. Előfordult időnként, hogy az újságíró cikkében jelezte, hogy riportalánya kérte a névtelenséget. Elképzelhető, hogy ilyenkor valódi emberről szólt a cikk, de az egységes kódolás érdekében, illetve amiatt, mert ennek eldöntése nem egyértelmű, az ilyen riportalanyokat nem vettem itt számba. A valódi emberek a riportokban három fő kategóriába voltak sorolhatók.

4. táblázat

A Nők Lapjában kódolt riportalanyok (nők) megoszlása évenként

	Híres emberek		Szakértők		Hétköznapi emberek		Összesen	
	Szám	Százalék	Szám	százalék	Szám	Százalék	Szám	Százalék
1989	10	16,4	8	13,1	43	70,5	61	100
1990	23	38,3	3	5,0	34	56,7	60	100
1991	22	38,6	6	10,5	29	50,9	57	100
1992	23	37,7	10	16,4	28	45,9	61	100
1993	50	54,9	1	1,1	40	44,0	91	100
1994	64	67,4	5	5,3	26	27,3	95	100
1995	17	25,8	12	18,2	37	56,0	66	100
1996	42	46,2	14	15,4	35	38,4	91	100
1997	24	34,8	22	31,9	23	33,3	69	100
1998	32	47,1	19	27,9	17	25,0	68	100
1999	41	48,8	18	21,4	25	29,8	84	100
Összes	348	43,3	118	14,7	337	42,0	803	100

Az elemzett időszak elején – hasonlóan a hetvenes és nyolcvanas évek lapstruktúrájához – a bemutatott valódi riportalanyok 70,5 százaléka még hétköznapi ember volt. A szakértők és a híres emberek egymáshoz hasonló arányban (13,1%, illetve 16,4%) szerepeltek. 1990-től rohamos átalakulás ment végbe a lapban e tekintetben is. A híres emberek aránya nagy ingadozásokkal, de látványosan nőtt, a kilencvenes évek végére 48 százalék körüli értéket ért el. Ez tehát azt jelenti, hogy míg az elemzési időszak elején a Nők Lapjában szereplő valódi, nem kitalált női riportalanyok közül minden hatodik, az időszak végére minden második valamilyen szempontból híres ember. Emelkedést mutat a szakértők száma is. Néhány olyan évtől eltekintve, amikor a szakértők aránya 5 százalék alatt volt, az elemzett időszak végére a valódi embereken belül arányuk tartósan 20 százalék feletti értéket ért el. Mindezzel párhuzamosan a hétköznapi emberek száma és aránya drasztikusan csökkent. Napjainkban a bemutatott női riportalanyok kevesebb, mint egyharmada a hétköznapi nő. Ez a struktúraátalakulás persze összefüggésben van az álriportok elterjedésével, hiszen az újságírók nyilván úgy vélik, hogy azoknak lenne funkciója a valódi életet bekapcsolni a lapba, azok pótolnák a valódi embereket. Meggyőződésem azonban, hogy az álriportok felszínességük, tematikusságuk és didaktikus tanító szándékuk miatt nem töltik be ezt a funkciót. A Nők Lapja olvasóját az elmúlt évtizedben leszokatták arról, hogy magához hasonló nők életével, sorsával, gondjaival találkozzon a lap hasábjain. Helyette elhalmozzák a sztárok életével, a szakértők okosságával és a keresztnéven bemutatott fantomok sorsával.

Híres emberek

A 11 év lapszámaiban talált 348 híres nő közül 30, közel minden tizedik egy *híres ember felesége* volt, emiatt tartották érdekesnek bemutatását. A híres férfi, akinek felesége emiatt került a híresség kategóriába, többnyire a média világából, a film-sztárok közül, kisebb számban a politikából került ki. A saját jogon híres személyiségek 43 százaléka *színésznő*. A második legnépesebb kategória (24%) a

showbusiness-ben tevékenykedőké: popsztárok, médiaszemélyiségek, modellek stb. A harmadik leggyakrabban előforduló hírességcsoport 11 százalékkal a sportolóké. A maradék eloszlik olyan csoportok között, mint az írók, tudósok, arisztokraták stb. A bemutatott híres nők kétharmada magyar, egyharmada nyugati országba való. Elenyésző számban tűnnek fel kelet-európai vagy Európán kívüli országok hírességei. A hírességek kiválasztása meglehetősen esetlegesnek tűnik. A külföldiek esetében nyilván a nemzetközi hírügynökségek anyagai vagy éppen más női lapok cikkei képezik az alapanyagot. A hazaiak körében pedig nyilván az újságírók ismeretségi-köré a perdöntő. Van olyan hazai színésznő, aki a 11 év véletlenszerűen kiválasztott lapszámaiban ötször is szerepelt hosszabb-rövidebb riportban. Ezekben az esetekben jól látható a Nők Lapja „sztárcsináló” tevékenysége.

A hírességek szerepeltetése a Nők Lapjában kétféle módon történik. Egyik típus, amikor hosszabb riportban megismerhetjük karrierjüket, gondolataikat. Figyelemre méltó, hogy a kilencvenes évek híres emberei között elenyésző számban szerepelnek a hetvenes-nyolcvanas években még nagyobb számban bemutatott vezető értelmiségi nők (mint pl. Susan Sonntag – 1989/27.), akik a világról elmondott véleményükkel vagy személyes példamutatásukkal valóban figyelemre méltóak lehetnének. A lapban a vezető értelmiségi, valódi gondolatokat közlő hírességek az elemzett időszak során egyre inkább a férfiak közül kerülnek ki (mint pl. Vekerdy Tamás 1997/4. vagy Mészöly Miklós 1997/13.), ezzel a lap egyre inkább azt a sztereotípiát erősíti, hogy az értelmes gondolatok a férfiaktól várhatók csupán. A bemutatott női hírességek között a külföldi vagy hazai „Hamupipőke”-történetek legfeljebb annyi üzenetet sugallnak, hogy nehéz indulás esetén is eljuthatunk a csúcsra, vagy éppen ellenkezőleg: lám, a még oly sikeres élet is rejt buktatókat.

A híres nők szerepeltetésének másik módja a téziszalátámasztó riport. Az ilyen riportok a Nők Lapjában 1993-ban tűntek fel, a *Heti körkérdésünk* rovat bevezetésével. Ez a rovat 1994 közepéig rendszeresen jelen van a lapban, majd ettől kezdve az ilyen típusú riportok szeszélyes eloszlásban fel-feltűnnek.

„Önnek mi a »kedvenc« babonája?” (9)

„Ön mit gyűjt?” (10)

„Mit gondol a hűségéről?” (11)

„Mi az, ami felbosszantja?” (12)

Ilyen és hasonló témák szerepelnek a heti körkérdések között. A téziszalátámasztó riport tehát olyan tényeket közöl az olvasóval, hogy P. F. színésznő szerint igen fontos az olvasás (13), vagy hogy az ismert emberek közül egyesek akarnak házasodni, mások meg nem (14). Ezekben a riportokban a riportalanyt kétségkívül megkérdezték az adott témáról, de csakis arról. Maga a cikk terjedelme sem tesz lehetővé néhány felszínes mondat közlésénél többet. Nem a riportalany személyisége, valódi gondolatai fontosak, érdekesek, hanem társadalmi státusza (az esetek 90%-ában híressége) legitimálja szerepeltetését. Az olvasó azt a jól eső érzést élheti át az ilyen cikkek olvasásakor, hogy lám, a hírességek éppen olyan emberek, mint ő, hiszen babonások, kabalájuk van és autót is vezetnek. Ez a fajta riport remek helykitöltő, emellett – mivel szellemi erőfeszítést, érzelmi azonosulást nem kíván a befogadótól – ismét a kommercializálódás irányába hat.

Szakértők

A kilencvenes évek kedvenc riportalanja a *szakértő*. A 11 év elemzett lapszámaiban 118 nő jelent meg szakértői szerepben. Ebben a részben nem vettem számba a külön ismeretterjesztő cikket író, vagy ott megkérdezett szakértőket, tehát azokkal együtt a szakértők száma még nagyobb lenne a lapban. A szakértők 25 százaléka pszichológus, 17 százaléka orvos, 13 százaléka hivatalnok és politikai funkcióban lévő és 10 százaléka pedagógus. A többiek igen különféle szakterületekről valók (könyvtáros, szociológus, rendőr stb.), de emellett ki kell emelni a különféle ezoterikus területek (csillagjós, tenyérjós stb.) szakértőinek egyre nagyobb számú megjelenését. A szakértő ismeretterjesztő funkciót tölt be. Névvel és pozícióval jelenik meg a valódi vagy az áriportokban, és az ott felvetett témák háttérét világítja meg. A szakértő az olvasó elé tehát pozíciója miatt kerül, neki hisszük el a cikk fő mondanivalóját. Kétségtelenül valódi ember, de személyisége háttérbe szorul, erről nem tudunk meg semmit. Ilyen értelemben közvetett modellnyújtó hatása van csak, amennyiben azt üzeni az olvasónak, hogy nők is lehetnek egy-egy téma megkérdezésre érdemes szakértői.

Hétköznapi emberek

Mint a 4. táblázat mutatja, a 11 év elemzett lapszámaiban 337 hétköznapi embert találtunk. Ők valódi emberek, nevük, gyakran arcuk is van. Olyan értelemben hétköznapiak, hogy az olvasó nem feltétlenül ismeri őket, habár vannak közöttük kezdő közszereplők, politikusok, tudományos munkatársak vagy fiatal iparművészek is. Megszólaltatásuk apropója tehát nem lehet az ismertség, a híresség, de nem is szakértői minőségükben beszélnek. A lapban való bemutatásuk apropója üzenetet hordoz az olvasók számára, megmutatja azt a fontos tulajdonságukat, életüknek azt a fordulatót, vonását, ami sokak érdeklődésére számot tarthat, ami mások számára is fontos, érdekes lehet. Meggyőződésem szerint az ilyen típusú riportok és riportalanok jelentenek igazi modellnyújtást a lap részéről az olvasók számára. Ezekkel az emberekkel lehet azonosulni, ezekkel mérheti össze az olvasó saját gondját-baját, ezek alakítják indirekten az olvasók nőképét.

5. táblázat

A hétköznapi emberek bemutatásának apropója, abszolút szám és százalékos megoszlás

	Abszolút szám	Százalék
Munka	76	22,6
Család	73	21,7
Valamilyen szociológiai jellegű változó	30	8,9
Politika	26	7,7
Égészség, betegség	25	7,4
Pénz beosztása, szegénység	24	7,1
Egyéb apropó	83	24,6

A hétköznapi emberek lekódolásánál elsőnek azt az apropót vettem figyelembe, amiért a cikk megíródott, majd az árnyaló információkat is lekódoltam. A *munka világa* a cikk megírásának leggyakrabban előforduló apropója. Ez megfelel a lap hagyományainak, ugyanis a hetvenes években szintén ez fordult elő leggyakrabban. Ugyanakkor a lapban az elmúlt évtizedekben sajátos változáson ment keresztül a munka világának és a nők életében elfoglalt helyének bemutatása. A hetvenes évek lapszámjai (de még az 1988-asok is) a munkát a rendszer ideológiájának megfelelően nemesnek, felemelőnek, boldogítóknak írták le. „A munka öröme” címmel jelent meg például még 1988-ban is riportsorozat állami díjas munkásnőkről. Hasonló hangvételű, habár már a csőd, a munkanélküliség rémét is felveti az az 1989-es cikk a Lenin Kohászati Művekről, ami a következő részletet is tartalmazza: „...szünni nem akaróan sorolta »ősei« és családági rokonai közül ki és mit dolgozott-dolgozik az LKM-ben... mindenki, »aki ad magára«. Erika is ad magára. A kombinált Acélmű számítógépes irányító osztályán dolgozik és arra büszke, hogy a gyár legmodernebb részlegében végezhet hasznos munkát.” (15) A munka világának bemutatása azonban drasztikusan megváltozik az 1989-es év folyamán. Ekkor hirtelen a munka fogalma a kizsákmányolással, a tétlenséggel, a fáradtsággal azonosul. „Női arcok egy másik Magyarországról. Mindig rohannak, mindig fáradtak és már fiatalon bedagad a lábuk. Ha elbólintanak egy-egy rántóhússzagú vasárnap délutánon, akkor könnyűnek és szépnek álmodják napjaikat” (16) – írja az újságíró némi József Attila-i utánérzéssel már a következő számban. Ahogy az előző kép is hamis, egyoldalú volt, úgy ez utóbbi is az. Nehezen is tud a lap mit kezdeni a munkával a további években, így nem csoda, ha a munkáról szóló cikkek jelentős része (a 76-ból 50) konkrét foglalkozást üző nő bemutatására korlátozódik. A konkrét foglalkozások egy része egyfajta rácsodálkozás az extrém, nem tipikusan nőies foglalkozásokra, mint a katonai, testőri vagy rendőri pálya. Ezek a riportok egyszerre két-négy ilyen foglalkozású nő is megkeresnek, megszólaltatnak, így is adódik viszonylag magas számban olyan riportalany, aki munkája miatt került bemutatásra. A konkrét foglalkozások másik típusa az életképszerű riportokban jelenik meg, amikor például tanárok azért kerülnek bemutatásra, mert egy adott iskolában dolgoznak. Különösen keveredik időnként a Nők Lapja sztereotip és nonsztereotip látásmódja. Mint abban az esetben, amikor a nem tipikusan női munkát végző (békefenntartó katona) nő jellemzi jövőbeni munkáját.

„– Odakint mi lesz a feladatod?

– Parancsok gépelése, levelek érkeztetése, ügyvitellel kapcsolatos dolgok intézése. Ez női munka, s nem áll távol attól, amit eddig csináltam.” (17).

Miközben tehát találkozunk egy olyan nővel, aki nem nőiesnek tartott foglalkozást üz, valójában a munkája tartalma pontosan megfelel a sztereotípiáknak. A munkáról szóló cikkek csekély részében esik szó arról, hogy mit jelent a munkanélküliség egy nő vagy egy család számára (5 riportalany). Nem találtam a lekódolt lapszámokban cikket a munkanélküliség elől elő- vagy rokkantsági nyugdíjba menekülővel, egyáltalán azokkal a nőkkel, akik számára a munka a néhány évvel előbbi lapszámokban csupa büszkeség és öröm forrása volt. Ha csekély számban is, de megjelennek a vállalkozók a lapban (9 lekódolt esetben), illetve a karrierre koncentrálnak a nők is (12 eset). Mégis, a munkát örömeivel és gondjaival együtt, a maga komplexitásában a lekódolt lapszámokban csupán egy riportsorozat próbálta megrea-

gadni. „Beletenyertünk. A közepébe. A legtöbb olvasónk ugyanis azt írta, napi gondja került szóba, amikor 10. lapszámunkba belelapoztak... Kényszerek, kompromisszumok szülik döntéseinket” (18) – írják a lapban a *Család vagy karrier?* című cikksorozatban. Úgy tűnik, a lap újságírói – noha tisztában vannak vele, hogy a munka világa milyen komplex problémákat vet fel – ezt nemigen akarják felvállalni. Emellett hiányzik, illetve mindössze egy cikkben jelent meg a munkának az a másik felfogása, ami a munkát a teljes élet részeként, nem kinként, de nem is mindent helyettesítő pótszerként értékelte. „A munkám nélkül nem lennék kiegyensúlyozott. A teljes élethez családra és munkára egyaránt szükségem van.” (19) Ha tehát a Nők Lapja munkával kapcsolatos riportjainak modellnyújtását vizsgáljuk, az egyoldalúság a leginkább szembeötlő, ami a való élet összetettségétől igen távol áll.

A munka mellett a cikkek megírásának másik leggyakoribb apropója a *családi élet*, ami szintén megfelel a Nők Lapja hagyományainak. A családi témák fele harmonikus családi életet, örömteli családi eseményt, a másik fele konfliktusokat mutat be. A riportalany családi élete vagy örömteli, vagy konfliktusos, ritkán egyszerre mindkettő – ami pedig a valóságban a leggyakrabban fordul elő. Ha nagymamákról szól a riport, akkor az csupa harmónia, és már a címe is költői magasságokba repít (20). A gyerekek csupán öröm forrásai, ha nincs „elég”, az újságíró veszi a bátorságot magának, hogy finoman szemrehányást tegyen:

„– Ebben a házban elférne még egy harmadik gyerek is...”

– Ez igaz. Pisti szeretne is egy harmadikat, egy fiút. Én egyelőre úgy érzem, hogy kettőhöz van elég türelmem.” (21)

A nők a család összetartói, még a híres emberek nem híres feleségei is sztereotip szerepben jelennek meg. A bemutatott családok másik típusa a konfliktusokkal, a gondokkal jellemezhető. A válófélben lévő, a megvert vagy kisémmizett asszonyok bemutatása persze azért nem terheli túl az olvasót, hiszen az elemzett 132 lapszám-ból 36 ilyen történetet olvashatunk, azok túlnyomó többségét az elemzett időszak első néhány évében. Úgy tűnik, az ilyen jellegű cikkek nem igazán férnek bele az új Nők Lapja sztárvilágos, csillogó, ezoterikus oldalakat tartalmazó koncepciójába. Érdekes például, ahogy egy ilyen jellegű cikk esetében szinte bocsánatot kér a szerkesztőség, hogy ilyesmivel terheli az olvasót. „Az a ábbi történeten sokat vitatkoztunk: szabad-e Önöket ilyen tragikus sorssal szembe sítanunk? Ugyanis több olvasónk javasolta már, hogy ne foglalkozzunk túl gyakran nyomorúsággal, elég elviselni azt a sok bánatot, amit a hétköznapok sodornak elénk.” (22) Úgy gondolom azonban, hogy a család, a magánélet árnyoldalainak tényszerű feltárása – bármilyen nehéz téma is ez – nem maradhat ki egy valódi olvasóknak író, színvonalat megcélzó női lap oldalairól. Különösen azért nem, mert a valóban nehéz élethelyzetben lévő nem is kevés olvasó számára gyakran éppen egy ilyen cikk – esetleg a segítségkérés módjainak ismertetésével kiegészítve – mutat kiutat, illetve mutatja meg, hogy nincs egyedül. Ugyanakkor problematikus a családról festett kép egyoldalúsága a lapban. A bemutatott családokban vagy minden szép és jó, vagy minden tragikus. Ebben a témakörben – csakúgy, mint a munkáiban – szintén a komplexitás, a valóság összetettsége hiányzik.

Érdekes a *politika* megjelenése a riportokban. Politikus nők már a híres emberek között is csak elvétve fordultak elő. A 337 bemutatott hétköznapi ember közül is mindössze 24 az, aki valamiféle politikai aktivitás kapcsán került az olvasók elé.

Ebből 12 egy ironikus képriport (23) szereplője, így mindössze 12 olyan nőt sikerült találni a 11 év lapszámaiban, aki valódi politikai, közéleti aktivitása miatt érdemes figyelemre. Noha ezen időszak alatt megtörtént egy rendszerváltás, három szabad országgyűlési és önkormányzati választás, civil szervezetek ezrei alakultak, ezzel együtt a politikával foglalkozó nők száma az elemzett lapszámokban mindössze ennyi. Ezek az adatok világosan jelzik a mai magyar társadalom és szűkebben a Nők Lapja elhallgató vagy éppen elutasító hozzáállását a nők közszerepléséhez.

A szegénység és általában átalakuló társadalmunk nehézségei, fájdalmi elsősorban a kilencvenes évek elején jelennek meg a lapban. Nyilván összefüggésben a tulajdonosváltással, az újságírói gárda (többszöri) kicserélődésével, a lap egyszerre veszítette el a hetvenes-nyolcvanas években rá olyannyira jellemző kijáró, érdekvédő szerepét, de egyúttal társadalmi érzékenységét is. Nyilvánvaló, hogy az olvasók egy része (és talán éppen a fizetőképesebbek) maga sem igényli a mindennapok sötétebb oldalának bemutatását, de az is nyilvánvaló, hogy az olvasók más részében erre lenne igény. A szerkesztőség részéről tehát itt egy egyértelmű értékválasztás tanúi vagyunk. A szegénység, vagy tágabban fogalmazva az anyagi problémák bizonyos mértékig megjelennek a lapban az itt nem elemzett olvasói levelekben, a szolgáltatás cikksorozatba sorolt tanácsadás jellegű cikkekben. Ezeknek a leveleknek részletesebb elemzése megmutatná, hogy a Nők Lapjában két világ él egymás mellett. A valódi, az olvasók gondjait leképező tanács- és segítségkérések, illetve az ettől távol álló, szélsőségesen rózsaszín vagy fekete riportok.

A lapban megjelenő hétköznapi emberekről nem csak a riport apropóját adó információt, de az esetlegesen megjelenő *egyéb információkat* is lekódoltam. Ezek a pótlólagos információk árnyalják azt a nőképet, ami az olvasók elé kerül. Az egy bemutatott személyre jutó átlagos plusz információk száma 3,5. Ez a szám azonban csökken, hiszen legalább egy adat, nevezetesen a megkérdezett személy nemzetisége mindenkinél rendelkezésre állt. A hétköznapi emberek túlnyomó többsége magyar volt. Érdekes adalék, hogy a 11 év elemzett lapszámaiban sem a híres emberek, sem a szakértők között nem találtam egyetlen roma származású személyt sem. A hétköznapi emberek között három esetben jelennek meg a romák, egyszer pozitív, kétszer negatív konnotációban. Különösen figyelemre méltó az egyik cikk nyíltan cigányellenes hangvétele. „...a cigányság a teljes népességnek nagyjából 4 százaléka. Ezzel szemben ők kapják a nagyközségi tanács rendelkezésére álló mindennemű segélyalap 23 százalékát. ...Ügyfélfogadási napjainkon a tanácsháza valamennyi helyisége cigányokkal telik meg, a segélykérők között magyar csak elvétve fordul elő.” (24). A 337 hétköznapi személy kevesebb, mint a felénél találtam a riport megírásának apropója és a (többszöri magyar) nemzetiségen kívül további információkat. A plusz információk többsége szintén szociológiai jellegű volt, mint a családi állapot (ha ismert, akkor tipikusan házasa a nő), az életkor (jellegzetesen fiatal felnőtt 20-40 év közötti), illetve a gyerekszám (egyenlő arányban 1, 2 és többgyerekesek). A Nők Lapja e tekintetben ismét olyan, mint hetvenes évekbeli elődje volt, amelyben az árnyaló információk száma szintén elég alacsony volt.

Sztereotip nemi szerepek

Mint a riportok apropójának elemzésekor is jeleztem, a Nők Lapja, cikkeinek többségében meglehetősen sztereotip képet fest a nőkről és a férfiakra. Az igaz férfi erőszelű, tapasztalt, okos és meg tudja a nőnek magyarázni az életet. (25) Ő akarja eldönteni, hogy mi legyen a felesége neve a házasságkötés után. (26) Efféle jó tulajdonságai mellett szépek egyáltalán nem kell lennie. „A férfiakkal szemben valóban kisebb elvárásokat támasztunk. Csúnya férfi márpedig nincs, ők köpcösen, kövéren is eladhatók a piacon, ha van bennük valami jó. Például »jó pasinak« számítanak, ha eltartják a családjukat, ha van fellépésük, van humoruk... Ha mi, nők fölnézünk rájuk, éreztetjük velük férfiaságukat, akkor olyasmit fognak hordani – ti. ruhát – , ami kifejezi azt.” – tanácsolja a divattervező és vele a lap a célravezető nemi szereposztást. (27) Az igazi nő ezzel szemben, illetve ennek megfelelően bejárónó nélkül is „patyolattisztán” tartja a lakást, „maximálisan kiszolgálja” a mellette élő férfit, mert ezt tartja természetesnek (28) és nem okoskodik bele a férfiak dolgába: „Eleinte részt akartam venni a beszélgetésben, de mindig felsültem. Jancsi ilyenkor magához ölelt: te csak maradj az én butuska feleségem.” (29)

Összefoglaló megállapítások

A Nők Lapja, noha évről évre új vetélytársai keletkeznek, ma is az egyik legfontosabb női magazin. Erre predesztinálja múltja (hiszen 1999-ben volt ötvenéves, és ezt a hagyományt a lap szerkesztősége is fontosnak tartja) és olvasottsága. Ugyanakkor meg kell küzdenie vetélytársaival, amelyek elsősorban a fiatalabb, fizetőképesebb női csoportokat célozták meg. A Nők Lapja, miközben szeretné megtartani „komolyságát” is, láthatólag a kilencvenes évek végére behódolt a piac diktálta kommercializálódásnak. Ez megjelenik struktúrájában (a reklámok, a rövid, magazinszerű cikkek arányának rohamos növekedésével), új rovataiban (ezoterika, fitness és társai), a valóságtól elrugaszkodott álriportok számának növekedésében, abban, hogy a sztárok csillogó világa túlsúlyba került a hétköznapi emberek bemutatásához képest. Az olvasó számára mindez elsősorban egy egyértelmű fogyasztáscentrikus szemlélet közvetítését jelenti.

De fontos üzenetet hordoznak az olvasó számára a hétköznapi emberekről szóló riportok is. Ezekkel (és természetesen az egész lap közvetítette összbenomással) az olvasó akarva-akaratlan súlypontokat kap, melyek az „igazi” nő vonásaira hívják fel a figyelmet. Mindezek alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a Nők Lapja a kilencvenes években, mint jelentős véleményformáló médium két irányba változik.

1. Egyrészt erősíti a hagyományos *család*, valamint az *individuum* fontosságát a lapon belül, másrészt
2. arra törekszik, hogy a *munkát*, mint afféle kidobandó kommunista csökevényt, valamint a *politikumot* agyonhallgassa.

Egyébként ez a kettősség, tehát a család és az individualitás erősítése, illetve a munka és a politikum elnyomása megfigyeléseim szerint az összes női magazint jellemzi. Egyes lapok még tematikájukban is különválnak, mint mondjuk az individuális

fiataloknak címzett *Cosmopolitan* és a „rendes” családanyáknak címzett *Meglepetés*. Más lapok azonban (így a Nők Lapja is) egyszerre próbálnak egyensúlyozni a két – egyébként egymásnak eléggé ellentmondó – területen, egyszerre akarják a főleg a családjának élő nő képét és az önmagával, önmaga kiteljesítésével (de nem a munka, a közélet porondjain, hanem a szépség, a divatosság stb. területén) foglalkozó nő képét erősíteni és sugallni. Különös öszvérmegoldások is születnek ebbéli igyekezetükben. Tipikus példája az – egyébként szintén más lapokban is előforduló – *Átváltoztatjuk* rovat, amikor tisztos családanyákból csinálnak, legalább a fotózás idejéig, hódító vampot. Létezik ennek a fordítottja is, amikor egy sikeres, ismert nő (színésznő, médiasztár) arról nyilatkozik, hogy neki „mégiscsak” a család (lenne) a legfontosabb, illetve az „igazi nő” a családot, a gyereket, férje kiszolgálását tartja élete értelmének. („Csak a LÉNYEG maradt változatlan. Az IGAZI NŐ ma is lágy, függ a szeretett férfitől, állandó támaszra vár.” Vagy:

„Meglep a nyugalmad a nyüzsgés közepette. Erősnek látszol. Ez nem nőies. Ha férfi lennék, talán megijednék tőled, nem kérnélek feleségül. – A válasz jóízű nevetés.

– A házasságom remekül sikerült. Otthon felengedek. Lelkesen főzőcskézek, pátolgatom a férjemet. Jólesik a hagyományos női szerep.”(30)

Persze ha jobban belegondolunk ebbe a tendenciába, ez utóbbi esetekben nem az individualitástól akarják elemelni a nőt, hanem sokkal inkább a munkától. „Véleményem szerint akkor szűrődött el az egész, amikor öntudattól vezérelve elkezdtünk dolgozni” – nyilatkozza a lap által egyébként nagyon sztárolt, (31) Vagy a lap újságírója leírja a következő mondatokat: „Nemrég két nő beszélgetett a buszon, az egyikük épp azt mesélte büszkén a másiknak, hogy elnyert egy szakmai ösztöndíjat és fél évre Amerikába utazik. A másik nevetve azt felelte, hogy ő az ilyesmihez buta. – Csak ahhoz van eszem – tette hozzá – hogy elvitessen magam oda a férjemmel. És tavaly már meg is tettem.” (32) Most tekintsünk el a mondatok igazságtartalmának elemzésétől. Csupán az olvasónak szóló üzenetet szeretném aláhúzni: ne dolgozz! A munka nem nőies. Tehát a lap nem az önmaguk szépségével, fittségével, csillagállásával elfoglalt divatlányokat akarja jó anyává, háziasszonnyá „átnevelni”, hanem az – önszántából vagy kényszerűen – dolgozó nőt. Hogy legalább rossz legyen a lelkiismerete!

A politika pedig – mint már az elemzésben utaltam rá – valamennyi formájában alig van jelen a Nők Lapja modellnyújtó riportjaiban és az egész lapban. Nemcsak a nagypolitika – ha kis számban is, de létező – női szereplőit hiányolom, de a helyi politikában tevékenykedő, megválasztott nőket és a civil szervezetek sok ezer önkéntesét is. Tartalomelemzésem során egy olyan kifejezés volt, aminek jelenlétét külön nagy figyelemmel kísértem a cikkemben. Ez pedig a *feminizmus* szó volt. A szó vagy szinonimái 15 esetben jelentek meg az általam elemzett 132 lapszámban. Ebből 5 negatív, 10 pozitív összetételben. Fontos megjegyezni azt is, hogy ezek az említések rendre az időszak elején jelentek meg, a kilencvenes évek közepére, végére kikopott a téma a lapból. „A feminizmus szó hallatán nálunk komoly ellenérzések támadnak majd’ minden nőben és férfiban. Bevallom, magam is hetekig halogattam e cikk megírását. És akkor még nem beszéltem az ismerősökről, akik a téma említésekor ijedtem kérdezték: »csak nem vagy feminista?« Nem vagyok” – írja a lap újságírója, mintegy megadva az olvasó számára az alaphangot a kérdéssel kapcsolat-

ban. (33) Hasonlóan reagál a színésznő a körkérdésre: „Emancipált nőnek/férfinak tartja magát? – Nem vagyok és nem is vágyom rá.” (34)

Ha a nemek közötti egyenlőtlenségekkel való foglalkozást, a nők érdekeiért való kiállást ilyen ellenszenv (vagy az évek többségében agyonhallgatás) kíséri, nem csoda, hogy a politizáló nő képe semmiképpen sem fér a sémába. Ezt pedig nem ellensúlyozza a néhány feminizmusát vállaló nő megszólaltatása sem. „Feministának tartom magam, s egyáltalán nem érdekel, hogy erre sokan elhúzzák a szájukat, mert sehogy sem tudom elfogadni a nemek közötti diszkriminációt.” (35) Úgy vélem tehát, hogy a Nők Lapja elrugaszkodása a hetvenes és nyolcvanas évek szocreál stílusából és tematikájából feltétlenül sikeres volt, csak éppen a jelenlegi eredmény egy másfajta torzítás, egyoldalúság lett.

I. Melléklet

A Nők Lapja cikkeinek szerkezete – elemzési besorolás

1. AKTUÁLIS információk

- 1.1. Reklám
- 1.2. Rövid, színes hír
- 1.3. Címlap
- 1.4. Tartalomjegyzék, előzetes, önreklám

2. SZOLGÁLTATÁS jellegű cikkek

- 2.1. Apróhirdetés, műsorismertetés
- 2.2. Gyerekrovat
- 2.3. Háztartás, receptek
- 2.4. Horoszkóp, ezoterika stb.
- 2.5. Tanácsadás (kertészeti, jogi, gyereknevelési stb.)
- 2.6. Divat
- 2.7. Szépség, fitness, biokultúra
- 2.8. Levelezés
- 2.9. Rejtvény
- 2.10. Vita

3. OKOSÍTÁS jellegű cikkek

- 3.1. Kultúra (irodalmi szemelvény, ajánló, kritika stb.)
- 3.2. Ismeretterjesztés (történelmi, orvosi, politikai, pszichológiai stb.)
- 3.3. Utazás, más kultúrák

4. RIPORT jellegű cikkek

- 4.1. Vezércikk, szerkesztőségi cikk
- 4.2. Riport
- 4.3. Álriport
- 4.4. Tézisalátámasztó riport

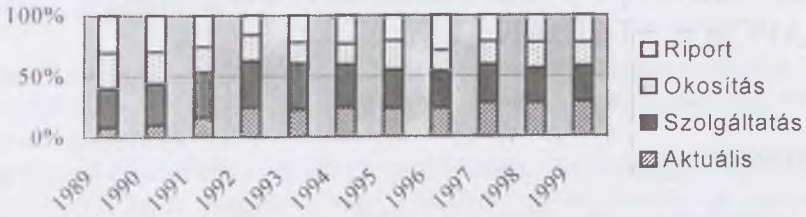
II. Melléklet

Az idézett cikkek listája

1. Így válunk mi (1997/14.)
2. Érzelmek iskolája: A szörny ma is zöld szemű – féltékenység (1992/11.)
3. Hétköznapi háromszög (1993/11.)
4. Apátlan lányok (1993/17.)
5. Szeretni bolondulásig? (1993/34 és 1995/38.)
6. Ki a pénzügyminiszter a családban? (1994/42.)
7. Igaz történetek a hazugságról (1995/12.)
8. Anyóstörténetek (1997/52.)
9. Önnek mi a »kedvenc« babonája? (1993/8.)
10. Ön mit gyűjt? (1993/3.)
11. Mit gondol a hűségéről? (1993/17.)
12. Mi az ami felbosszantja? (1993/25.)
13. Az olvasás csodája (1999/36.)
14. Miért akar(t) férjhez menni? (1996/20.)
15. Csendes forradalom (1989/4.)
16. Arcképek egy másik Magyarországról – Kétműszakosok (1989/5.)
17. Önkéntes béketeremtők (1996/2.)
18. Család vagy karrier? (1998/28.)
19. Már megint eldöntik helyettünk, hogy a nőknek mi a jó? (1990/21.)
20. Elröppenő fehér kötények (1991/9.)
21. Mégis élünk (1990/4.)
22. Ők, én és a betegség (1996/8.)
23. Isten megteremtette a /képviselő/nőt (1992/2.)
24. Magyar sors Kerepestarcsán (1990/5.)
25. Kulisszatitkok (1991/6.)
26. Hogy neve legyen a gyerekeknek (1998/17.)
27. Megszépít a boldogság (1999/18.)
28. Házasodjon velünk (1993/34.)
29. Sorsok (1992/2.)
30. Sikeres nők. Vállalkozás kisbabával (1991/32.)
31. Hová tűntek a férfiak? (1995/3.)
32. Nem szeretem az okos nőket (1999/14.)
33. A feminizmus a férfiaknak is kedvez (1989/45.)
34. Emancipált nőnek/férfinak tartja magát? (1999/23.)
35. Sikeres asszonyok (1990/42.)

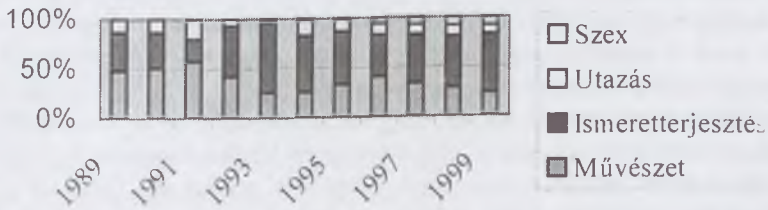
1. ábra

A Nők Lapja szerkezete

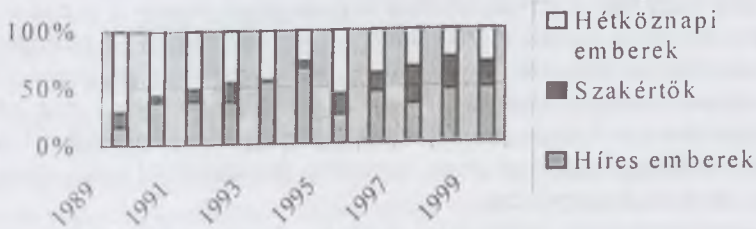
2. ábra

Az okosító cikkek belső megoszlása

3. ábra

A Nők Lapja riportjaiban kódolt nők megoszlása

A SZERZŐDÉSES BIZALOM A HAZAI FELDOLGOZÓIPARI VÁLLALATOK ÜZLETI KAPCSOLATAIBAN

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben a fejlett világ vállalatainak számos új típusú kihívással kellett és kell szembenézniük. Piore és Sabel (1984) egyenesen egy korszak lezáródásáról, a tömegtermelés válságáról tudósítanak nagy hatású és sokat vitatott könyvükben. Érvelésük szerint a tömegtermékek piaci telítődtek, a fogyasztói igények a specializált, magasabb minőséget képviselő termékek irányába mozdultak el. A változékonnyá váló piaci környezetben a termékciklusok rövidülése és az új technológiák bevezetésének tetemes költségei és kockázatai következtében a vállalatok egyre inkább innovációra kényszerülnek. A megváltozott feltételekhez való alkalmazkodásnak csak egyik formája a vállalati szervezet megújulása. A vállalatok közötti kapcsolatok is jelentős átalakuláson mennek keresztül. A változások tetten érhetők mind a beszállítói–vevői kapcsolatokban, mind pedig versenytársak között formálódó stratégiai szövetségek elterjedésében. A tömegtermelés válsága lehetőséget teremt az ipari övezetek lokális hálózatot alkotó rugalmas és specializált vállalatainak prosperálására. A gazdálkodó szervezetek közötti kapcsolatok átváltozására reflektálva egyes szerzők a „piac” és a „hierarchia” mellett egy harmadik irányítási mechanizmus, a *hálózat* (vagy hálózati szervezet) létezése mellett érvelnek (lásd például Powell–Smith–Doerr 1994; Grabher 1993).

A vállalatközi kapcsolatok újabban megjelenő mintázatainak tanulmányozásakor elkerülhetetlen a bizalmi viszonyok és az azt befolyásoló tényezők vizsgálata. A gazdálkodó egységek közötti bizalom empirikus vizsgálata során arra fogunk választ keresni, hogy a hazai feldolgozóipari vállalatok értékesítési kapcsolatai milyen mértékben támaszkodnak a bizalomra. Azt is megkíséreljük majd, hogy magyarázatot adjunk arra, milyen tényezők játszanak szerepet abban, hogy egyes vállalatok magas bizalomszintű kapcsolatokat alakítanak ki üzleti partnerekkel, míg mások alacsony bizalomszintűeket.

Mielőtt hozzálátnánk a fenti kérdések tárgyalásához, először is tisztáznunk kell, mit értünk bizalomra. A kérdéskör az utóbbi egy-két évtizedben több tudományágban is az érdeklődés homlokterébe került. Többek között szociológusok, pszichológusok, közgazdászok és szervezetelmélettel foglalkozók tollából jelentek meg írások. A rendelkezésünkre álló irodalom meglehetősen szerteágazó. A tanulmány következő részében azt fogjuk áttekinteni, hogy mennyiben fedezhetők fel közös elemek a bizalom különböző koncepcióiban.

Az elméleti áttekintés lezárásaként áttérünk a fogalom általános tárgyalásáról a szervezetek közötti bizalom problémájára. Itt részben Mari Sako (1992), részben

pedig Karl-Dieter Opp (1996) munkájára fogunk támaszkodni, amikor azt a kérdést járjuk körül, hogy milyen tényezők befolyásolhatják a szervezeteket abban, hogy alacsony vagy magas bizalomszintű szerződéses kapcsolatokra törekedjenek.

A bizalom fogalmáról

A bizalom azon fogalmak közé tartozik, amelyek számtalan jelentést hordoznak, de a különböző felfogások között találni azért közös elemeket (Rousseau–Sitkin 1998; Lane–Bachmann 2000).

A különböző diszciplínák (szociológia, pszichológia, közgazdaságtan) képviselői többnyire osztják azt az álláspontot, hogy *a bizalom fogalma feltételezi a bizonytalanság vagy kockázat fennállását* (Rousseau–Sitkin 1998). Ebben a felfogásban a bizalom egy lehetséges módja annak, hogy a szereplők megbirkózzanak a cserekapcsolatokban rejlő bizonytalansággal vagy kockázattal (Lane–Bachmann 2000). „A bizalom a kockázat specifikus problémáira adott megoldás” (Luhmann idézi Sztompka 1999).

A bizalom szociológiai megközelítésében a bizonytalanság és a kockázat a cserekapcsolatok természetes velejárói. Ennek háttérében az idő és az informáltság problémája áll, melyre Simmel mutatott rá elsőként. A társadalmi interakcióban a válasz gyakran időben késleltetett, és a kezdő lépést annak a (teljes) tudásnak a hiányában kell megtenni, hogy mi lesz a cserepartner válaszlépése. Ehhez pedig a bizalom egy bizonyos fokára van szükség (Simmel idézi Lane–Bachmann 2000).

A különböző elméletek második közös feltevése *a bizalmi viszony szereplőinek (trustor és trustee) interdependenciájára* vonatkozik (Rousseau–Sitkin 1998, Lane–Bachmann 2000). A felek kölcsönös függését illető feltevést jól szemlélteti Dasgupta bizalom meghatározása. A szerző bizalom alatt az egyik szereplőnek a másik fél cselekvésére vonatkozó várakozásait érti, mely várakozások hatással vannak az illető egyén saját cselekvésének megválasztására, feltéve, hogy a szóban forgó cselekvésről szóló döntést az egyénnek előbb kell meghoznia, mintsem hogy megfigyelhetné a másik fél cselekvését (Dasgupta 1988). Vagyis a másik fél cselekvésével kapcsolatos várakozásnak következményeket kell maga után vonnia az egyén saját döntésére vonatkozóan (Luhmann idézi Sztompka 1999).

Az eddig elmondottak alapján a bizalmat definiálhatnánk úgy is, mint az egyén arra való hajlandóságát, hogy sebezhetővé (*vulnerable*) tegye magát kockázat fennállása és a bizalmi viszony szereplőinek kölcsönös függése mellett (Rousseau–Sitkin 1998). Ehhez kapcsolódik az a bizalomról szóló irodalomban gyakori kitétel, mely szerint a bizalmat kezdeményező várakozása az, hogy *az egyik félnek a kockázat vállalásából eredő sebezhetőségével a másik fél a kapcsolat során nem él vissza* (Lane–Bachmann 2000). A közgazdaságtanban és a szervezetelméleti irodalomban honos megfogalmazással élve ez a kitétel az opportunist magatartás hiányát jelenti (lásd pl. Williamson 1985). Tetten érhető ez a feltevés többek között Gambetta bizalomról szóló fejtegetéseiben is. E szerint amikor az egyik szereplő megbízik a másikban, akkor az a szubjektív valószínűségi szint, melyet ahhoz rendel, hogy a másik szereplő jövőbeli cselekvése számára hasznos, vagy legalábbis nem hátrányos, kellően magas ahhoz, hogy a vele való kooperációt válassza (Gambetta 1988).

A bizalom fogalmában ugyanakkor azt is feltételeznünk kell, hogy *a másik fél rendelkezik akkora szabadsággal, hogy ne feleljen meg az egyik fél vele szemben megfogalmazott várakozásainak* (Gambetta 1988). Ellenkező esetben, vagyis ha a másik fél cselekvési lehetőségei szigorúan korlátozottak lennének, a bizalom szerepe az egyik fél döntéseinek irányításában arányosan kisebb volna (Gambetta 1988). A bizalmat úgy is meghatározhatjuk tehát mint a mások szabadságával való megbirkózás eszközt (Luhmann idézi Gambetta 1988).

A fenti rövid áttekintésből látható, hogy az egyes tudományterületek egymástól különböző bizalomkoncepcióinak léteznek közös elemei. Amiben a téma kutatóinak álláspontja jelentősebb eltérést mutat, az az, hogy miben látják a bizalom indítékát vagy alapját (racionális kalkuláció, értékek és normák közös készlete stb.).

Megjegyezzük, hogy a fenti fejtegetésben a bizalmat *mint a társadalmi kapcsolatok kvalitását* konceptualizáltuk. Ez csak egy a lehetséges megközelítések között. A szociológiai irodalomban alapvetően a bizalom három különböző felfogásával találkozhatunk. A bizalmat úgy is tételezhetjük, mint a személyiség jellemző vonását. Számos szerző feltételezi egy alapvető bizalomra való hajlandóság létezését, amelynek kialakulása a sikeres gyermekkori szocializáció következménye. Egy harmadik perspektívából a bizalom sem nem társadalmi kapcsolat, sem nem pszichológiai hajlandóság, hanem kulturális szabály. Ha a bizalmat megkövetelő szabályokat vall magáénak egy közösség, és ezeket a közösség tagjai mint adottat és külsőt észlelik, akkor ezek erős kényszert jelentenek a bizalom gyakorlására vagy megvonására vonatkozóan (Sztompka 1999).

Bizalom a vállalatok közötti kapcsolatokban

Mari Sako 1992-es, *Prices, Quality and Trust* című könyvének fő kérdése, hogy milyen tényezők magyarázzák a vállalkozói kapcsolatok egymástól eltérő mintázatait. Miért van az, hogy a vállalatok a koordináció más és más módjait választják? Kissé pontosabban megfogalmazva a kérdést: milyen vállalat-specifikus, iparági szintű és társadalmi tényezők befolyásolják a koordináció módjának megválasztását?

Kiindulópontként Sako a beszállítói–vevői kapcsolatok koordinációjának két ideáltípusát írja le, amelyek leginkább egy kontinuum végpontjaiként foghatók fel. A skála egyik végpontján azok a szerződéses kapcsolatok találhatók, melyekben a felek megtartják egymás között a három lépés távolságot. Ezt a kapcsolati típust Sako „*távolságtartó szerződéses viszonyoknak*” nevezi (*arm's-length contractual relation*). A szerződéses kapcsolat egy meghatározott, diszkrét gazdasági tranzakciót takar. A szerződésben a felek kötelezettségeit még az ügylet megkezdése előtt rögzítik minden eshetőség figyelembe vételével. A másik kapcsolati típust (*obligational contractual relation*) leginkább „*elköteleződésen alapuló viszonyoknak*” fordíthatjuk le. A szerződés itt az üzleti partnerek kölcsönös bizalmon alapuló viszonyrendszerébe beágyazott. Ennek alapján a tranzakcióra anélkül kerül sor, hogy a felek az összes feltételben előzetesen megállapodnának (Sako 1992).

A két ideáltípus mindent kimerítő összehasonlítása helyett itt megelégszünk a legfontosabb különbségek kiemelésével.¹ Ezek szerint az „elköteleződésen alapuló” kapcsolatok, szemben a „távolságtartó viszonyokkal”, a felek nagyobb tranzakciós függésével, hosszabb időtávval, a felek arra vonatkozó nagyobb hajlandóságával, hogy még az árak rögzítése előtt rendeléseket kezdeményezzenek, illetve fogadjanak el, az írásos szerződéseknek a kapcsolatban betöltött kisebb szerepével, végül pedig az információ, a know-how és a kockázatok partnerek közötti megosztásával jellemezhetők.

A kapcsolatok két ideáltípusa mindenképp az üzleti partnerek közötti bizalom (bizonyos típusainak) jelenlétében, illetve annak hiányában mutatkozik meg. Ennek részletesebb tárgyalása előtt azonban ki kell térnünk arra, hogy mit ért a szerző bizalom alatt, s annak milyen típusait különbözteti meg.

Sako meghatározásában a bizalom az egyik üzleti partnernek a másikkal kapcsolatos azon várakozása, miszerint az kiszámítható és kölcsönösen elfogadható módon viselkedik. Kiszámíthatóságról különböző okokból kifolyólag lehet szó, és ez módot ad arra, hogy különbséget tehsünk a bizalom három típusa között. A „*szerződéses bizalom*” (*contractual trust*) a tisztesség és az ígéretek megtartásának közösen osztott normáján alapul (Sako 2000). A bizalom ezen típusát úgy határozhatjuk meg, mint az egyik szerződő fél azon várakozását, hogy a másik fél az ígéréteit betartja. Azok az üzleti kapcsolatok, amelyekben a felek inkább szóbeli megállapodásra támaszkodnak az írásos szerződésekhez képest, a szerződéses bizalom magasabb fokával jellemezhetők (Sako 1992).

A másik fél kiszámíthatóságáról azonban beszélhetünk más összefüggésben is. Az úgynevezett „*hozzáértésbe vetett bizalom*” (*competence trust*) az üzleti partner arra vonatkozó várakozása, hogy a másik fél rendelkezik a vállalt feladat teljesítéséhez szükséges technikai és menedzseri kompetenciával (Sako 1992). A bizalomnak ez a fajtája a szerződő feleknek az üzleti magatartással, a technikai és vezetési elvárásokkal kapcsolatban vallott közös felfogásán alapul (Sako 2000).

A bizalom fentebb bemutatott két típusát illetően fontos megjegyeznünk, hogy ezek bármilyen üzleti kapcsolat zökkenőmentes működéséhez nélkülözhetetlenek, legyen az akár „távolságtartó”, akár „elköteleződésen alapuló” viszony. A szerződéses viszonyok két ideáltípusa (távolságtartó és elköteleződésen alapuló) a bizalom egy harmadik válfaja, az úgynevezett *goodwill bizalom* mentén különíthető el. Az előző két típustól eltérően ez a bizalom egy diffúz fajtája. A „*goodwill bizalom*” esetében – szemben a „szerződéses bizalommal” – nincsenek explicit ígéretek, melyek megtartását a felek egymástól elvárnák, és – szemben a „hozzáértésbe vetett bizalommal” – nincs szó rögzített szakmai sztenderdekről sem. Ennek a bizalom típusnak a sajátossága az egymással szembeni nem-specifikus kötelezettségek (*open commitments*) kölcsönös elvárása (Sako 1992). „*Goodwill bizalom*” akkor alakulhat

¹ Megjegyezzük, hogy Sako csatlakozik azon álláspont képviselőihez, mely szerint a vállalatközi hálózatok a „piac” és a „hierarchia” mellett (vagy között) egy harmadik irányítási vagy koordinációs mechanizmusként értelmezhetők. Az „elköteleződésen alapuló szerződéses viszonyok” a sakói elméletben szorosan kapcsolódnak a hálózatok és más, a „piac” és a „hierarchia” közötti koordinációs módokhoz (Sako 1992).

ki, ha a felek között egyetértés van a fair magatartás elveire vonatkozóan (Sako 2000).

A szerződéses kapcsolatok két ideáltípusa közötti különbség a „goodwill” bizalom jelenlétében vagy hiányában ragadható meg: a bizalomnak ez a fajtája csak az „elköteleződésen alapuló” üzleti viszonyokban található meg (Sako 1992).

A vállalatok közötti kapcsolatok két ideáltípusának ismeretében visszatérhetünk arra a kérdésre, hogy milyen tényezők magyarázzák a kapcsolatok egymástól eltérő mintázatait. Sako könyvében a japán és a brit vállalatok közötti szerződéses viszonyok empirikus vizsgálatára tesz kísérletet. Azt találja, hogy bár akadnak kivételek, a beszállítói–vevői kapcsolatok Nagy-Britanniában jellemzően „távolságtartó szerződéses kapcsolatok”, Japánban pedig „elköteleződésen alapuló szerződéses kapcsolatok” (Sako 1992).

Sako a szerződéses kapcsolatokban megfigyelhető különbségek magyarázatára egy szocioökonómiai modellt állít fel. A szerző explicit módon támaszkodik a gazdaságszociológiából jól ismert beágyazottság koncepciójára (Granovetter 1985), mely szerint a gazdasági cselekvés nem légtüres (társadalmi) térben, hanem társadalmi struktúrákba beágyazottan megy végbe. Ennek megfelelően azok a tényezők, amelyeket a közgazdasági elemzések szokásosan exogén változókként tételeznek (az egyéni preferenciák, technológia), itt a modell szempontjából endogén változók. Olyan tényezők befolyásolják őket, mint a múltban és a jelenben létező ideológiák, kulturális és vallási tradíciók, valamint társadalmi és morális normák (Sako 1992).

A szerződéses kapcsolatok empirikusan megfigyelhető mintázatainak eltéréseit alapvetően a tényezők három csoportja okozza. Először és mindenekelőtt a *nemzetgazdaságok közötti* különbségek, melyek az országspecifikus intézményeknek és kulturális diszpozícióknak köszönhetők. Ezek között kiemelt szerepe van a jogszabályi környezetnek, a pénzügyi rendszernek és a foglalkoztatási rendszernek. A banki központú pénzügyi rendszer a hosszú távú vállalatközi kapcsolatokat támogatja, míg a tőkepiac központú pénzügyi rendszer a rövid távú szemléletet erősíti. Sako feltételezi továbbá, hogy az egyes országokban erős a hasonlóság a beszállítói–vevői kapcsolatok és a foglalkoztatási viszonyok mintái között. A *szektorok közötti* különbségek technológiai és piaci tényezőkre vezethetők vissza. Az azonos iparágak *vállalatai közötti* eltérések pedig végső soron a menedzserek céljainak és attitűdjeinek különbségeiből származnak (Sako 1992).

Tekintve, hogy az empirikus vizsgálat alapjául szolgáló minta csak a hazai feldolgozóipari vállalatok adatait tartalmazza, figyelmünket itt az iparági szintű különbségek elemzésére fordítjuk.

A brit és a japán vállalatok körére kiterjedő empirikus vizsgálat azt mutatja, hogy bizonyos iparágak nagyobb hajlandóságot mutatnak a „távolságtartó szerződéses kapcsolatok” létesítésére, mint más iparágak. Ezt többek között magyarázhatják a technológiák (termék- és folyamattechnológiák) eltérései.

A *folyamattechnológia* sajátosságai jól megragadhatók Williamson eszközspecifikusság-koncepciójával. Minél inkább eszközspecifikus egy beruházás, annál nagyobb tere van a szerződéskötést követő (*post-contractual*) opportunistá magatartásnak mindkét fél részéről. Minél inkább fennáll a szerződött felek opportunistá magatartásának esélye, annál nagyobb mind a vevő, mind pedig az eladó részéről a hosszú távú elköteleződés igénye, és ezért egyre kifizetődőbbé válik az üzletfelek

részéről a bizalmi viszony kiépítésébe való befektetés. Sako ezért azt feltételezi, hogy az eszközspecifikusság magasabb foka az „elköteleződésen alapuló” kapcsolatok kifejlődését valószínűsíti.²

A szerződéses kapcsolatok mintázatait befolyásoló másik tényező a *terméktechnológia*. Nem mellékes, hogy az előállított termékek (vagy részegységek) tömegtermékek vagy „testre szabott” termékek. A testre szabott termékek gyártása különböző módon történhet: a beszállító gyárthat a megrendelő által szolgáltatott teljesen specifikált tervek szerint, vagy termelhet saját (a vevő által jóváhagyott) tervek alapján is. Ez utóbbi megoldás a bizalom magasabb fokára tart igényt a vevő részéről (hozzaértésbe vetett és goodwill bizalom egyaránt). Ennek alapján Sako azt a hipotézist fogalmazza meg, hogy minél inkább testre szabottak a termékek, és minél inkább részt vesz a beszállító a fejlesztési és a tervezési folyamatban, annál szükségesebbé válik a szerződő felek közötti „elköteleződésen alapuló” kapcsolat.

A beszállító-vevői kapcsolatok megválasztását befolyásolja a *verseny természete* is. Sako azt feltételezi, hogy amikor a versenyképesség megtartásához elengedhetetlen a jó minőség, a pontos szállítás és a folyamatos megújulás, az „elköteleződésen alapuló kapcsolatok” előnyt élveznek a „távolságtartó kapcsolatokkal” szemben. Ugyanez a helyzet akkor is, ha a késztermék-előállítók a minőség mellett a termékdifférenciáció tekintetében is versenyeznek. A versenypozíció megőrzése ekkor ugyanis a bizalom (szerződéses, a másik fél hozzáértésébe vetett és goodwill bizalom) magas fokát, valamint fokozott információcserét és koordinációt igényel a beszállító és a vevő vállalat között.

A *piaci kereslet ingadozása*, karöltve a rövidülő termékciklussal és a részegységek nagy számával, megsokszorozza a potenciális problémákat a termelés vállalatközi koordinációjában. Nincs egyértelmű válasz arra, hogy ilyen esetben a beszállító-vevői kapcsolatok mely típusát preferálják a szereplők.

A beszállító szemszögéből tekintve, a kereslet fluktuációjából adódó bizonytalanság Williamson nyomán (1985) magatartási és „környezeti” (vagy parametrikus) bizonytalanságra bontható le. A magatartási bizonytalanság kisebb az „elköteleződésen alapuló szerződéses kapcsolatok” esetében, köszönhetően egyfelől a vevő üzleti terveivel (is) kapcsolatos információk áramlásnak, másfelől pedig a vevő azon törekvésének, hogy kisimítsa a kereslet ingadozásait. Ennek alapján Sako azt a feltételezést fogalmazza meg, hogy a beszállító „távolságtartó viszonyt” azon vevőkkel létesít, akikkel kapcsolatosan nagy magatartási bizonytalanságot feltételez, míg „elköteleződésen alapuló” szerződéses kapcsolatra olyan vevőkkel lép, akik várhatóan csökkenteni fogják a rendelési bizonytalanságot.

A beszállító-vevői kapcsolatokra hatással lehetnek a *keresleti várakozások* is. Statikus gazdaságban az egyik szereplő piaci részesedése a másik rovására növekedhet, és a vevő az ártárgyalásokon a beszállító költségére realizálhat nyereséget (zéró összegű játék). Ilyen helyzetben a vevő vállalat nem kíván elköteleződni egyetlen beszállító felé sem, hiszen így megőrizheti abbéli szabadságát, hogy beszállítóit az

² Fontos megjegyezni még valamit a kapcsolat természetére vonatkozóan. Az, hogy milyen mértékű eszközspecifikusság jön létre, nem független attól, hogy milyen hosszú távú üzleti kapcsolatra számítanak a partnerek. Minél hosszabb távú kapcsolatban gondolkodnak, annál nagyobb hajlandósággal kezdenek eszközspecifikus beruházásba (Sako 1992).

árak függvényében változtassa, illetve hogy rendeléseket töröljön, ha úgy szükséges. Ezzel szemben növekvő gazdaságban, illetve iparágban nagyobb tere van az „elköteleződéssel alapuló” kapcsolatok kialakulásának a „távolságtartó kapcsolatok” rovására.

Sako szerint nehéz ellenállni annak a kísértésnek, hogy azt feltételezzük, a *piaci szerkezet* is hatással van a beszállítói–vevői kapcsolatok típusára, vagyis minél több alternatív üzleti partner van jelen, annál nagyobb tere van a „távolságtartó kapcsolat” kifejlődésének, és fordítva, minél kisebb a lehetséges üzletfelek száma, annál valószínűbb az „elköteleződéssel alapuló” kapcsolat kialakulása. Szerinte azonban nem törvényszerű, hogy a „távolságtartó szerződéses” viszony jellemzőbb atomisztikus piacszerkezet esetén, az „elköteleződéssel alapuló” pedig koncentráltabb piacokon. A beszállítói–vevői kapcsolatok típusa inkább a vállalatok azon választásán múlik, hogy hajlandók-e elkötelezett kapcsolatra (*committed relationship*) lépni függetlenül attól, hogy léteznek-e potenciális alternatív üzleti partnerek (Sako 1992).

Sako ez utóbbi álláspontjától eltérőek a Karl-Dieter Opp (1996) kooperatív vállalati magatartást leíró elméletéből adódó következtetések. Opp vállalati mikro-makro modelljében a kooperatív magatartást befolyásoló tényezők között megkülönbözteti a kooperációs normákat, a szankcionálási lehetőségeket, a kooperatív magatartásból vagy annak hiányából várható hasznot és a másik fél előzetes kooperációját.

Opp szerint a másik fél előzetes kooperációja annál valószínűbb, minél nagyobb a piaci szereplők közötti kapcsolat kohéziója, a másik fél viselkedésének megfigyelhetősége, és minél gyakoribbak az interakciók. Ily módon a piaci szerkezet atomisztikus jellege vagy koncentráltága, az interakcióban résztvevő szereplők száma, a kapcsolatok áttekinthetősége, a másik fél cselekvéseinek kontrollálhatósága befolyásolja a felek kooperációját mint előzetes teljesítményt.

Az elemzés célja és a hipotézisek

Empirikus vizsgálatunkban az előzetes kooperációt a bizalmi viszony megnyilvánulásának tekintve Opp modelljét is figyelembe vettük a gazdasági szereplők közötti kapcsolatokat befolyásoló tényezők elemzésekor. Ebből kiindulva első feltevésünk arra vonatkozik, hogy a *piaci szerkezet* hatással van-e arra, hogy a vállalatok üzleti kapcsolataikban mennyire támaszkodnak a bizalomra. Ahogyan azt az előző fejezetben láttuk, a szakirodalom alapján két egymástól eltérő hipotézist állíthatunk fel. Opp nyomán azt feltételezhetjük, hogy minél átláthatóbb adott térben és időben a piac szerkezete és a piaci szereplők viselkedése, annál valószínűbb, hogy a gazdaság szereplőinek viszonyát a bizalom jellemzi. Az a vállalat tehát, *melynek vevőköre koncentrált*, vagyis amelyik kevesebb vevővel áll kapcsolatban, *inkább épít a bizalomra, mint az, amelynek vevőköre szórt*, amely számára a piac nehezen átlátható és kontrollálható. Ezzel szemben Sako arra mutat rá, hogy bár nagy a kísértés azt feltételezni, hogy a piaci szerkezet hatással van a vállalkozói kapcsolatok típusára, mégsem egyértelmű, hogy a „távolságtartó szerződéses viszony” jellemzőbb atomisztikus piacszerkezet esetén, az „elköteleződéssel alapuló” pedig koncentráltabb piacokon (Sako 1992).

Második hipotézisünk szerint összefüggés van az üzleti kapcsolat tárgyát képező *termékek jellege* és a bizalmi viszonyok között. Sako nyomán azt feltételezzük, hogy minél inkább „testre szabottak” a termékek, vagyis minél inkább egyedi igényeket elégítenek ki, annál nagyobb az esélye a szerződő felek közötti „elköteleződésen alapuló kapcsolat” kialakulásának (Sako 1992).

Opp szerint a cserepartner előzetes kooperatív magatartása a másikat is kooperációra készíteti, miután a bizalmi kapcsolatokat erősíti (Opp 1996). Ez alapján egy további hipotézist fogalmaztunk meg, mely szerint a *partnerek kooperatív magatartása* valamely tranzakciót megelőzően a gazdaság szereplőiben a megbízhatóság érzetét kelti, és növeli a felek közötti bizalom szintjét.

A rendelkezésünkre álló adatbázison ellenőrizzük azt is, hogy van-e összefüggés a *vállalatok piaci pozíciója, gazdasági helyzete, perspektívája* és aközött, hogy milyen gyakran előlegeznek bizalmat partnereiknek egy-egy gazdasági tranzakcióban. Sako szerint a keresleti várakozások hatással vannak a beszállító–vevői kapcsolatok jellegére. Ennek alapján azt feltételezzük, hogy minél gyorsabb és határozottabb a kereslet növekedése, annál nagyobb tere van az „elköteleződésen alapuló kapcsolatok” kifejlődésének a „távolságtartó kapcsolatok” rovására (Sako 1992).

Azt is ellenőrizni fogjuk, hogy van-e összefüggés a *vállalatok mérete* és a bizalmi kapcsolatok működése között. Gyakrabban építenek-e az interperszonális viszonyokhoz kötődő bizalmi kapcsolatokra a kis méretű vállalatok, mint a nagy, formálisan erősebben szabályozott bürokratikus szervezetek? A formalizált kapcsolatok erősödéséhez vezet-e a növekedés a szervezeten belül, csökkentve a személyes kapcsolatok, a bizalmi viszonyok szerepét?

A *vállalatok tulajdonosi szerkezete* és a bizalmi kapcsolatok működése közötti összefüggések verifikálása esetén a külföldi és magyar – ez utóbbin belül állami, illetve önkormányzati, magán- és dolgozói – tulajdonban lévő gazdasági szervezetek társadalmi beágyazottságának különbségeit írhatjuk le. Az előlegezett bizalom, a kötelezettségek és elvárások kiegyenlítlensége, az aszimmetriák halmaza Coleman terminológiája szerint be nem nyújtott váltóként funkcionál, és minél magasabb a forgalomban lévő váltók mennyisége, annál több a felhasználható társadalmi tőke (Coleman 1996). A változók közti szignifikáns kapcsolat esetén különböző tulajdonformák különbözőképpen járulnak hozzá a szereplők által szabadon felhasználható társadalmi tőke felhalmozásához.

Végül a piac biztonsága, stabilitása megítélésének a vállalkozói magatartásra gyakorolt nyilvánvaló hatása miatt elemzésünkben külön foglalkozunk a *gazdasági szereplők biztonságérzetével*. James S. Coleman a társadalmi tőke megteremtését, megőrzését és megsemmisítését befolyásoló tényezők között a társadalmi hálózatok zártága, az altruizmus ideológiája, a társadalmi kapcsolatok életben tartása, a rendszeres érintkezés mellett fontosnak tartja a társadalmi struktúra stabilitásának szerepét. (Coleman 1996). Ismeretes, hogy a rendszerváltást megelőző évtizedekben Magyarországon a második gazdaság társadalmi környezetének stabilitást nélkülöző vonása, a megengedem-megszorítom politika váltogatása a piacokonform viselkedéssel össze nem egyeztethető vállalkozói magatartást – pazarló fogyasztást, rövidtávú, gyors gazdagodásra törekvést, rossz minőséget – eredményezett (Gábor 1985). Adatsorainkon ellenőriztük, befolyásolja-e statisztikailag mérhető módon a kilencvenes évek végén az üzleti környezet biztonságának megítélése, hogy milyen gyak-

ran építenek a gazdaság szereplői a bizalomra, hagynak-e „be nem nyújtott váltókat” forgalomban, avagy szimmetrikus viszonyok kialakítására törekvesznek, és az informális kapcsolatokat írásban rögzített feltételekkel és szankciókkal, szerződéses viszonyokkal helyettesítik.

Elemzésünkben a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszéke által végzett *Vállalati panelvizsgálat* 1999. évi adatbázisát használjuk. Az adatfelvétel alapsokaságát a gyártással foglalkozó ipari vállalatok köre képezi. A mintavétel területi elhelyezkedés és létszámkategóriák szerint rétegzett.

A kérdőíves megkérdezés eredményeképpen összesen 379 vállalat válaszait dolgoztuk fel. A gazdasági szervezetek – jogi és nem jogi személyiségű társaságok – több mint fele (56%) legfeljebb 10 főt foglalkoztató mikrovállalkozás, 32,6 százaléka 11–50 főt foglalkoztató kisvállalkozás, a közepes méretű vállalkozás (51–300 fős) a minta 8,6 százaléka, és 2,6 százalék az ennél nagyobb méretű cégek aránya.

A függő változó definiálása és az alkalmazott módszerek

A vállalati magatartás vizsgálata során a gazdasági szereplők közötti bizalmi kapcsolatokra vonatkozó rész a szóbeli és írásbeli szerződések, megállapodások születésének és a gazdasági cselekvésnek az összefüggéseit kutatja. A bizalmi kapcsolatok erősségének mérésére alkalmasnak találtuk a kérdőív erre vonatkozó kérdését, ami alapján a bizalmi kapcsolatok erősségét azzal mérjük, hogy a gyártás vagy a szolgáltatás nyújtása megelőzi-e az írásos megállapodások megkötését. A függő változó definiálásához – megtartva az eredeti ötfokozatú skálát – mindössze az elnevezésében változtattunk az alábbiak szerint.

Eredeti kérdés

Mennyire jellemző önökre, hogy üzleti partnereiknek még az írásos szerződés megkötése előtt, szóbeli megállapodás alapján elkezdik a gyártást, szolgáltatást?

(1) Egyáltalán nem jellemző

(2) Inkább nem jellemző

(3) Is-is

(4) Jellemző

(5) Nagyon jellemző

A bizalom erősségét mérő változó

A bizalom szintje (a bizalmi kapcsolatok erőssége)

Nagyon alacsony

Alacsony

Közepes

Magas

Nagyon magas

A bizalom e definíciója alapján csak a Sako által „szerződéses bizalomnak” nevezett bizalomtípust áll módunkban vizsgálni. Ahhoz, hogy a hazai feldolgozóipari vállalatok közötti üzleti kapcsolatokat elhelyezhessük a Sako által bevezetett két ideáltípus, a „távolságtartó” és az „elköteleződésen alapuló szerződéses kapcsolatok” között, további ismeretekkel kellene rendelkezniünk, mindenekelőtt a szervezetek közötti „goodwill bizalom” mértékéről. A távolságtartó és az elköteleződésen alapuló kapcsolatok közötti választóvonal ugyanis leginkább a „goodwill bizalom” jelenléte vagy hiánya mentén húzható meg.

Az általunk elemzett minta alapján kapott alapsor azt mutatja, hogy a vállalatok 39,2 százalékánál gyakran előfordul, hogy bízva partnerükben, szóbeli megállapodás alapján megkezdik a gyártást, szolgáltatást. Ettől csak kevéssel marad el azok aránya (36,2%), amelyeknél ez egyáltalán nem vagy csak igen ritkán fordul elő.

1. táblázat

A gazdasági szereplők megoszlása aszerint, hogy milyen gyakran játszik szerepet gazdasági cselekvéseikben a bizalom

A bizalom szintje	N	százalék
Nagyon alacsony	72	19,0
Alacsony	65	17,2
Közepes	93	24,7
Magas	101	26,9
Nagyon magas	46	12,3
<i>Összesen</i>	<i>377</i>	<i>100,0</i>

A hipotéziseink ellenőrzéséhez szükséges függő változók definiálásánál a kérdőív eredeti kérdéseinek használatára törekedtünk. Emellett azonban arra is szükség volt, hogy új változókat hozzunk létre. Ezt általában több azonos jellegű változó összevonásával (összeadásával) tettük meg, néhány esetben pedig dichotóm változókká transzformáltuk az eredeti adatokat.

A változók közötti kapcsolatot a megfelelő alapsorok és keresztábrák elemzésével, illetve ezek adataival végzett statisztikai számításokkal igyekeztünk feltárni. A kapcsolat tényét χ^2 -próbával ellenőriztük, ahol határértéknek az 5 százalékos szignifikanciát tekintettük. Az egyes változók mérési szintjének függvényében asszociációs és kontingencia-együtthatót is számoltunk, illetve szórásanalízissel vizsgáltuk a változók közti összefüggést. A számításokhoz az SPSS statisztikai programcsomagot használtuk.

A piaci szerkezet koncentráltága és a bizalmi viszonyok összefüggései

A piaci szerkezet koncentráltága és a bizalmi viszonyok kapcsolatának vizsgálata különösen érdekes probléma, hiszen mint láttuk, eltérő hipotézisek fogalmazhatók meg Karl-Dieter Opp és Mari Sako elmélete alapján. Míg Opp egyértelműen okozati kapcsolatot tételez fel aközött, hogy milyen mértékben atomizált (szórt) a vevőkör és milyen mértékű a kooperációra való hajlandóság, addig Sako szerint a beszállító-vevői kapcsolat típusa független a piaci koncentráció mértékétől. Az összefüggéseket ezért igyekeztünk minél sokoldalúbban vizsgálni oly módon, hogy a piaci koncentráció fogalmának többféle definícióját használtuk. Ezt elősegítette, hogy az eredeti kérdőív több olyan kérdést is tartalmazott, amely a vállalatok piacára, annak összetételére és változására vonatkozott:

- a különböző jellegű termékek (egyedi darab, kisszéria, tömegcikk, folyamatos termék, szolgáltatás) részesedése az üzleti forgalomból,

- az üzleti forgalom százalékos megoszlása az egyes vásárlói típusok (nagykereskedelem, kiskereskedelem, más vállalat, személyi fogyasztó, közintézmény) között,
- a legnagyobb vásárló részesedése a teljes üzleti forgalomból,
- a piac területi kiterjedése,
- a piac volumenének csökkenése vagy növekedése,
- a piacra újonnan belépő vásárlók részesedése az üzleti forgalomból.

A piaci szerkezet definiálásánál feltételeztük, hogy vizsgálatunk szempontjából csak annak van jelentősége, hogy az adott cég vásárlói mennyire szórta, illetve mennyire koncentráltak. Szórtnak tekintettük azt a vevőkört, amely jellemzően személyi fogyasztókból vagy kiskereskedőkből, koncentrálnak pedig azt, amelyik „nagy” vevőkből (nagykereskedelmi cégek, közintézmények, további feldolgozásra vásárló vállalatok) áll. A harmadik kategóriába a vegyes piaccal rendelkező vállalatok kerültek.

Ez alapján kétféle változót is definiáltunk. Az egyik esetben megköveteltük, hogy az adott vásárlói csoporttól származzon az üzleti forgalom 100 százaléka, ily módon három „homogén” kategóriát hoztunk létre. A másik esetben csak a dominanciát vártuk el (az adott vevőcsoport 50 százaléknál nagyobb részesedése az összforgalomból).

2. táblázat

A piaci szerkezet koncentrálttsága a vásárlók különböző típusainak az üzleti forgalomból való részesedése alapján

	Homogén		Domináns	
	N	százalék	N	százalék
Koncentrált	140	38,3	281	77,0
Vegyes	198	54,3	18	5,0
Szórt	27	7,3	66	18,0
Összesen	365	100,0	365	100,0

A piaci szerkezet jellemzésére egy harmadik változót is bevezettünk az alapján, hogy *mennyire meghatározó a vállalat piacán a legnagyobb vásárló*: azt a piacot tekintettük koncentrálnak, ahol a legnagyobb vásárlótól származik az üzleti forgalom legalább 50 százaléka. Minden más vállalat a szórt vevőkörű kategóriába került. E szerint a definíció szerint koncentrált vevőkörrel rendelkezik a vállalatok 27 százaléka, míg 73 százalék vevőkre szórt.

A fentiek mellett érdekesnek tartottuk megvizsgálni a piac *területi koncentrálttságát* is. Ennek mérésére a kérdőívben szereplő kérdést („Fő termékeinek, illetve szolgáltatásainak legjellemzőbb piaca jelenleg”) változtatás nélkül használtuk. A piacot annál koncentráltabbnak tekintettük, minél kisebb földrajzi területre terjed ki. A mintánkban szereplő vállalatok 10,4 százaléka egy településre vagy annál kisebb lakókörzetre kiterjedő helyi piacon tevékenykedik, 15,7 százalék több településen, 15,8 százalék egy vagy több megyében értékesíti termékeit. Az egész országra kiterjed a vállalatok 40,2 százalékának tevékenysége, 17,8 százalék pedig külföldre is értékesít.

A fentiek szerint különbözőképpen definiált piaci koncentráció hatását a bizalomra kétdimenziós keresztábrák elemzése alapján esélyhányadosok, kontingencia együtthatók és χ^2 -statisztikák segítségével végeztük. Vizsgálatunk minden esetben azt mutatta, hogy *a piaci szerkezet és a bizalmi viszonyok között nem mutatható ki statisztikailag szignifikánsnak mondható összefüggés* bármelyik indikátorát is használjuk a piaci szerkezetnek. Ellenőrzésképpen az eredeti intervallum szintű változókat – az egyes vevőtípusok százalékos részesedése az üzleti forgalomból – meghagyva szóráselemzéssel is vizsgáltuk az összefüggést, aminek eredménye teljes mértékben megerősítette az előbbieket. Vizsgálatunk tehát Opp-pal szemben a sakói elméletet látszik igazolni.

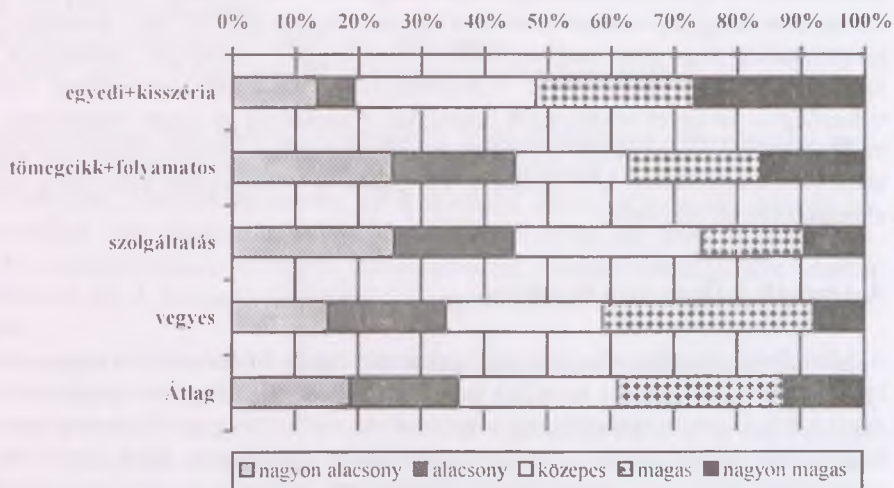
A termék jellege és a bizalom

A Mari Sako elmélete alapján megfogalmazott másik hipotézisünk szerint minél inkább „testre szabottak” a termékek (minél inkább egyedi igényeket szolgálnak ki), annál kiterjedtebb és szorosabb együttműködésre van szükség a vállalat és a vevője között, ezért annál nagyobb a bizalom szerepe a kapcsolataikban. Ez a feltevés nem mond ellent Karl-Dieter Opp megállapításainak sem, hiszen az egyedi vagy kisszériás termékek esetében a piac rendszerint átláthatóbb és könnyebben kontrollálható, mint tömegcikkék esetén.

A termékjelleget mutató változót a különböző terméktípusok forgalomból való százalékos részesedését mérő eredeti változók összevonásával képeztük. Egy csoportba soroltuk azokat a vállalatokat, amelyeknél az üzleti forgalmat teljes egészében a *kisszériás termékek és az egyedi darabok* adják – ez a vállalatok 14,9 százaléka. Egy másik kategóriát képezték azok a vállalatok – minden ötödik ilyen –, ahol az üzleti forgalom kizárólag *tömegcikkék és folyamatos* termékek értékesítéséből származik. Sajátosságai miatt a tisztán *szolgáltatásokat* értékesítő cégeket külön kategóriába soroltuk. Az utolsó „*vegyes*” kategóriába a cégek közel fele került.

Elemzésünk ezúttal igazolta kiinduló hipotézisünket, azaz valóban *kimutatható kölcsönhatás a termék jellege és a kapcsolatokban megjelenő bizalom között*: statisztikai próbával is megerősíthető, szignifikáns az összefüggés ($\chi^2 = 32,432 > \chi^2_{n=12, p=0,95} = 21,0$). Az egyedi igényeket kiszolgáló vállalkozások az átlagosnál lényegesen gyakrabban építenek a bizalomra a partnerkapcsolatokban.

1. ábra
A bizalom alakulása a termékjelleg szerint

A kapcsolat „finomszerkezetének” feltárásához külön-külön is megvizsgáltuk mind az öt terméktípus részesedését az üzleti forgalomból, szóráselemzéssel vizsgálva a bizalommal való összefüggésüket. A kapott összefüggések ellenőrzése céljából egy másik módon képzett termékjelleg-változóval is elvégeztük a vizsgálatot. Ehhez öt dichotóm változót képeztünk aszerint, hogy az adott vállalatnál előfordul-e valamely terméktípus, vagy sem, majd mindegyikre külön is megvizsgáltuk a bizalommal való összefüggést. Mindkét módszer ugyanarra az eredményre vezetett. Eszerint az öt terméktípus közül kettőnél kaptunk figyelemre méltó eredményt: a kisszériás termékekénél és a szolgáltatásoknál.

A *kisszériás termékek* arányának vizsgálata azt mutatja, hogy elsősorban ezekkel, és kevésbé az egyedi darabok értékesítésével függ össze a „testre szabott” termékekénél jellemző bizalmi kapcsolat. Minél magasabb ugyanis a bizalom foka, annál magasabb az üzleti forgalmon belül a kisszériás termékek aránya, míg az egyedi termékek esetében ilyen összefüggés nem mutatható ki. (A kisszériás termékek esetén a szignifikanciaszint 0,009.)

A másik figyelemre méltó eredmény a *szolgáltatásoknál* mutatkozik. A grafikonról is látható, hogy a tisztán szolgáltató profilú szervezetek hasonlóságot mutatnak a tömegcikkeket/folyamatos termékeket gyártó vállalatokkal, sőt. körükben még inkább jellemző a bizalomhiány, hiszen a magasabb fokú bizalom előfordulási aránya e csoportban a legalacsonyabb. Ez az eredmény azért is meglepő, mert ellentmondani látszik a szolgáltatásokkal kapcsolatos szakirodalmi megállapításoknak, a szolgáltatásmarketing alapelveinek. Ezek szerint ugyanis a szolgáltatások lényeges jellegzetessége, hogy – a termékekkel szemben – nincsenek olyan mérhető fizikai tulajdonságaik, ami alapján a minőséget definiálni és mérni lehetne. Ezért a szolgáltatások értékesítésében sokkal nagyobb szerep jut a környezeti feltételeknek, illetve a bizalomnak. Az eltérésre részben magyarázat lehet, hogy a szolgáltatásoknál elsősorban a vevő oldaláról kell e bizalomnak megnyilvánulni, míg jelen munkánkban

inkább az eladó részéről mutatkozó bizalom képezi a vizsgálat tárgyát. Ez tulajdonképpen a bizalom kölcsönösségének kérdését veti fel, azt, hogy a bizalom mennyire lehet a partnerek részéről is megnyilvánuló bizalomra adott válasz.

A bizalom és a másik fél előzetes kooperációja

Opp megállapítja, hogy az üzleti partner magatartása, az „előzetes kooperáció” nagyobb valószínűséggel készíti kooperációra a másik felet, nagyobb mértékben ébreszt bizalmat, mint annak hiánya, a „magatartási bizonytalanság”. A bizalom kölcsönösségére vonatkozó előbbi problémafelvetést a vevők kooperatív magatartásával – a partnerek fizetési elmaradásaival – foglalkozó kérdés segítségével ellenőriztük, amely így hangzott: *Mennyire jellemezte ezt az évet, hogy a partnereik nem tettek eleget időben fizetési kötelezettségeiknek?* A vállalatok majdnem felénél nem jellemző, hogy a partnerek késlekednének a fizetési kötelezettségeik teljesítésével. Csak minden tizedik cég jelezte, hogy ez gyakori probléma, de további 16,7 százaléknál is jellemzően előfordul a késedelem.

A bizalom és a partner magatartása közti összefüggés vizsgálata nem erősítette meg az előzetes feltevésünket. Azt vártuk ugyanis, hogy minél inkább kooperatív magatartást mutatnak a partnerek, annál inkább erősödik a megbízhatóság érzete, ami a bizalmi kapcsolatok erősödését vonja maga után. Ezzel szemben a kontingenciatábla elemzése, az adatok szóródása azt jelzi, hogy a két változó között nincs közvetlen összefüggés ($\chi^2 = 4.475 < \chi^2_{n=16, p=0,95} = 26,3$): *a partnerkapcsolatokban megmutatkozó normakövető vagy normaszegő magatartás mintánkban nem befolyásolja statisztikailag szignifikánsan a felek közötti bizalom szintjét, nem magyarázza meg a bizalmi kapcsolatok alakulását.*

A megelőlegezett bizalom a vállalatok piaci pozíciója, gazdasági helyzete és azok változása függvényében

Mari Sako szerint növekvő gazdaságban illetve iparágban nagyobb tere van a bizalmi kapcsolatoknak, mint statikus gazdaságban, ahol az egyik szereplő csupán a másik rovására növekedhet. Ennek nyomán hipotézisünk úgy szólt, hogy a kedvező gazdasági perspektíva nagyobb valószínűséggel vezet a bizalom megelőlegezésére, „elköteleződésen alapuló kapcsolat” kifejlődésére, míg kedvezőtlen piaci helyzetben a vállalatok a „távolságtartó kapcsolatokat” preferálják. A fenti összefüggések fordítva is érdekes kérdést vetnek fel, nevezetesen, hogy a bizalomnak van-e valamilyen szerepe a vállalatok növekedésében; illetve a bizalom hiánya nem eredményezi-e a piac beszűkülését, csökkenését?

A piaci pozíció méréséhez a cég szakmában elfoglalt helyére, szerepére vonatkozó kérdést használtuk: *Ön hogyan látja, melyik állítás írja le az Ön cégének helyzetét a szakmában?* A felsorolt négy válaszlehetőségből a cégek tizede választotta a „meghatározó szerep”, 41,7 százalék pedig az „elég fontos szerep” minősítést, összesen tehát a cégek mintegy fele gondolja saját szerepét jelentősnek. A megkér-

dezetek további 30,6 százaléka szerint „nem túl fontos szerepet” tölt be a cég a szakmában. végül 16,9 százalék véli úgy, hogy „nincs fontos szerepük”.

A statisztikai számítások ez esetben sem erősítették meg feltételezésünket, vagyis *a vállalat jelenlegi piaci pozíciója és a bizalom erőssége között nem mutatható ki kapcsolat* ($\chi^2 = 14,380 < \chi^2_{n=12, p=0.95} = 21,0$).

A bizalmi kapcsolatokat azonban feltehetően nemcsak az adott helyzet, hanem annak *változása* is befolyásolhatja, amire vonatkozóan szintén szerepelt kérdés a kérdőívben: *Az Önök termékeinek, szolgáltatásainak piaca az utóbbi három évben hogyan változott?* A válaszok szerint a vállalatok mintegy harmadának (32,6%) nem változott a piaca, kétharmad válaszolt úgy, hogy a piac változott, ezen belül inkább a piac bővülése jellemző (38,6%).

Az adatok eloszlása alapján úgy tűnik, hogy a piac bővülése inkább a bizalommal, míg szűkülése a bizalom hiányával mutat összefüggést, de csupán a nagyon magas és a nagyon alacsony bizalmi szinteknél érzékelhető ez a fajta kapcsolat. A kontingencia-együttható alacsony értéke és a χ^2 -próba ($\chi^2 = 6,115 < \chi^2_{n=8, p=0.95} = 15,5$) azonban most is a két változó közti függetlenséget erősíti meg.

Ugyanerre az eredményre – vagyis a változók közti kapcsolat hiányára – jutunk, ha a piac bővülését a piacra újonnan belépő vásárlók forgalomból való részesedésével mérjük („*A tavalyi év üzleti forgalmának hány százalékát adták olyan új megrendelők, akik korábbi években nem vásároltak Önöktől?*”). Az új vásárlók részesedése egyik bizalmi kategóriában sem tér el szignifikáns mértékben az átlagos 18,8 százaléktól.

A vállalati méret és a bizalmi viszonyok

A vállalati méret meghatározásának általánosan elfogadott módja az alkalmazotti létszám szerinti kategóriák kialakítása. A szokásos felosztás szerint mikro-, kis-, közepes és nagyvállalatokról beszélhetünk, ahol a kategória határok 10, 50 és 300 fő. Elemzésünk során – abban bízva, hogy árnyaltabb különbségekre is fény derülhet – ennél finomabb felosztást alkalmaztunk azáltal, hogy a 300 fő alatti cégek esetében a fenti kategóriák mindegyikét még kettébontottuk. Eszerint a vállalatok közel egyharmada esik a legkisebb, 0–5 fős kategóriába, további egynegyede pedig 6–10 főt foglalkoztat. A megkérdezett cégeknek tehát valamivel több mint fele (56%) mikrovállalkozás. A vállalatok második legnépesebb csoportja a kisvállalkozásoké, minden harmadik esik ebbe a kategóriába. A középvállalkozások aránya 10 százalék alatt marad, a nagyvállalkozások közül pedig mindössze néhány került be a mintába. Az egész mintasokaságra számított átlagos állományi létszám 46 fő.

Az összefüggést a bizalmi szint különböző méretkategóriák szerinti eloszlását mutató kontingenciátáblával, illetve a bizalom különböző szintjét mutató vállalkozások átlagos állományi létszámának összehasonlításával is elvégeztük. A kontingenciátábla alapján úgy tűnik, hogy a vállalati méret csökkenésével erősödik a bizalom mértéke, bár a legkisebb vállalatoknál ez a tendencia már nem érvényesül, ebben a körben nagyjából az egész sokaságra jellemző átlagos értékeket tapasztalhatjuk. Ugyanezt erősíti az egyes bizalmi kategóriákra számított átlagos állományi létszám összehasonlítása is, vagyis a bizalom magasabb szintjét mutató vállalkozások köré-

ben kisebb létszámúak, mint a bizalomra kevésbé építő vállalkozások. Következtetéseinkben azonban óvatosságra int, hogy a magas és nagyon magas, illetve a közepes és az alacsony kategóriák közötti eltérés nem számottevő. Ezt az óvatosságot igazolják a statisztikai próbák is, mivel sem a szóráselmzés, sem a χ^2 -próba nem támasztja alá a fenti összefüggés fennállását ($\chi^2 = 29,565 < \chi^2_{n=24, p=0,95} = 36,4$). A függetlenség tényét erősítette az is, amikor az eredeti adatbázisban alkalmazott méretkategóriák szerinti besorolást megtartva (0–19 fő, 20–49 fő, 50–249 fő, 250–x) végeztük el a számításokat. Azt mondhatjuk tehát, hogy *a vállalati méret nincs befolyással a bizalom erősségére.*

A vállalatok tulajdoni szerkezete

A tulajdoni szerkezet definiálásánál hasonló problémával kerülünk szembe, mint a piaci szerkezet vagy a termékjelleg esetében. A kérdőív nyolc különböző csoportnak az alapítói vagy non belüli tulajdoni arányát tartalmazta külön-külön: az *állami* és az *önkormányzati* tulajdon, a *felső vezetők* és a *többi alkalmazott* tulajdoni arányát, a *dolgozói tulajdonon kívüli magyar magánszemélyek*, a *magyar vállalatok* és *bankok* tulajdoni hányadát és a *külföldi* tulajdont. A tulajdoni szerkezetet leíró változók képzését azzal az eljárással végeztük el, hogy megvizsgáltuk, az egyes csoportok tulajdoni aránya meghaladja-e az ötven százalékot, azaz többségi tulajdonnal rendelkezik-e. Ezt megelőzően azonban az állami és az önkormányzati tulajdoni arányokat összevontuk, mert feltételeztük, hogy nincs számottevő különbség a tulajdonosi szerep gyakorlásában az állami és önkormányzati szervek között. Hasonló indokok alapján vontuk össze a magyar vállalati és banki, illetve a felső vezetői és az egyéb dolgozói tulajdoni részarányokat is (később kiderült, hogy az utóbbi esetben az összevonást indokló feltételezésünk nem igazolódott).

3. táblázat

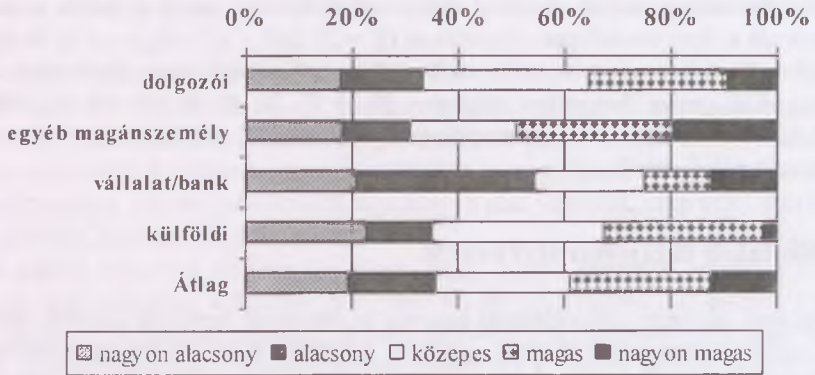
A vállalatok tulajdoni szerkezet szerinti megoszlása

	N	százalék
Állami/önkormányzati	4	1,1
Dolgozói	132	38,1
Egyéb magánszemély	134	38,8
Magyar vállalat/bank	25	7,3
Külföldi	40	11,6
Vegyes	10	3,0
<i>Összesen</i>	<i>346</i>	<i>100,0</i>

A bizalmat mérő változó egyes tulajdoni kategóriákon belüli megoszlásának vizsgálata azt mutatja, hogy *a tulajdoni szerkezet számottevő befolyással van a bizalom alakulására* (a szignifikancia 1% alatti).

2. ábra

A bizalom szintjének megoszlása a különböző tulajdoni formák szerint*

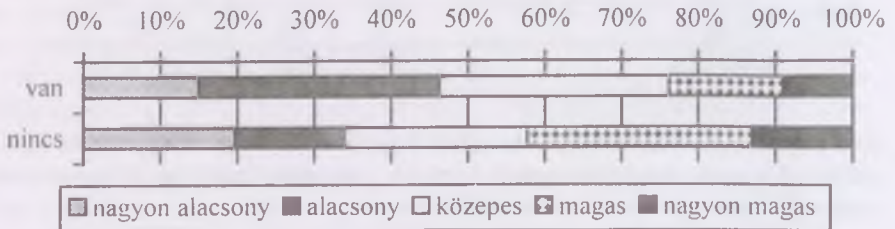
*Az állami/önkormányzati és a vegyes tulajdont az alacsony előfordulás miatt elhagytuk.

Látható, hogy az átlagtól való jelentősebb eltérés főleg két csoportban mutatkozik. A nem alkalmazott magánszemélyek többségi tulajdona esetében az átlagosnál magasabb fokú bizalom nyilvánul meg, míg a magyar vállalatok/bankok többségi tulajdona jelentős bizalomrontó tényező. Utóbbi megállapításunkat azonban fenntartásokkal kell fogadni azért is, mert ez a kategória is elég kis számosságú. Az összefüggések további vizsgálata meg is erősíti, hogy ez az eltérés itt inkább a véletlen ingadozásoknak köszönhető. Az igazi különbség az alkalmazotti (de nem vezetői) tulajdon esetében mutatkozik meg. Az előzőekben ez az összefüggés azért nem jelentkezett, mert ezt a tulajdoni formát a felső vezetői tulajdoni aránnyal összevontan kezeltük.

A cégek 17 százalékában rendelkeznek a felső vezetőkön kívüli alkalmazottak valamilyen tulajdoni aránnyal. Egyértelműen kimondhatjuk: e tulajdoni forma jelenléte gyengíti a bizalmat. Egyetlen más tulajdoni forma jelenlétének sincs ilyen erős hatása a bizalom szintjére. Sőt, a többi egyike sincs szignifikáns hatással, kivéve a „dolgozói tulajdonon kívüli magyar magánszemélyeket”. Ez esetben inkább fordított irányú a kapcsolat, azaz jelenlétük kismértékben bizalmerősítő hatású.

3. ábra.

A bizalom fokának megoszlása annak függvényében, hogy van-e a cégben a (nem felső vezető) alkalmazottaknak tulajdoni részesedése

A diagram szemléletesen mutatja, hogy ahol az alkalmazottak tulajdonosi részese-
déssel bírnak, ott a magas vagy nagyon magas bizalmat tanúsítók aránya közel 20
százalékkal alacsonyabb, az alacsonyabb fokú bizalmat mutatók aránya jelentősen
nagyobb, mint azoknál a vállalatoknál, ahol ez a tulajdoni forma nincs jelen. A sta-
tisztikai próbák is itt mutatják az eddigi legerősebb összefüggést.

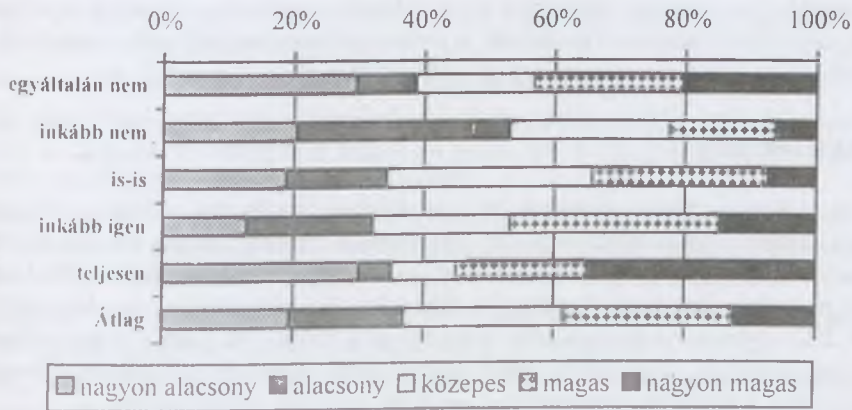
A biztonság és a bizalom összefüggései?

A szakirodalom alapján a biztonság és a bizalom közötti egyértelmű kapcsolat ép-
púgy feltételezhető, mint a két változó függetlensége. Kérdésünk ezért így hangzik:
tekinthető-e a bizalom a biztonságos környezet szükségszerű velejárójának, követ-
kezményének, avagy a megeléjezett bizalom inkább ott jelenik meg, ahol a kör-
nyezeti tényezők bizonytalanok, kiszámíthatatlanok, és maga a bizalom megeléje-
zése is a piaci kockázatot növelő tényező. Fontosabb szerepet játszik-e a bizalom
azoknak a gazdasági szereplőknek a cselekvéseiben, akik biztonságosnak tartják
környezetüket, mint azokéban, akik szerint az üzleti környezet nem biztonságos?

Az üzleti környezetet a válaszolók valamivel több mint harmada (34,6%-a) tartja
„inkább biztonságosnak” vagy „teljesen biztonságosnak”. A cégek negyede (25,8%)
ezzel ellentétesen vélekedik, szerintük az üzleti környezet „egyáltalán nem” vagy
„inkább nem” tekinthető biztonságosnak. Negyven százalék az „is-is” válaszlehető-
séget jelölte meg. Az egyes kategóriákban vizsgálva a bizalom erőssége szerinti
megoszlást, az alábbi grafikon adódik:

4. ábra

A bizalom szintje annak függvényében,
hogyan mennyire tekinthető biztonságosnak az üzleti környezet

Látható, hogy az üzleti környezetet biztonságosabbnak ítéelő vállalkozások körében
gyakoribb a bizalom megeléjezése, az írásbeli szerződés születését megelőző cse-
lekvés, mint más gazdasági szereplőknél. Különösen feltűnő, hogy azok körében,
akik szerint az üzleti környezet teljesen biztonságos, 37 százalék válaszolta azt, hogy

gyakran megkezdik a gyártást az írásos megállapodás megkötése előtt. Az összefüggést jelzi a változók közötti kapcsolat 0,01 százalékos szignifikanciaszintje is.

A regionális hovatartozás és a bizalmi viszonyok

A gazdasági szervezetek piaci környezetének változását jól szemléltetheti azok regionális hovatartozása is. Miután Magyarország földrajzi régióiban a gazdaság és a piaci kereslet növekedési üteme eltérő, Sako alapján feltételezhetjük, hogy a fejlettebb, prosperáló országrészek gazdasági szereplőire inkább jellemző a bizalmi viszonyok működése, mint a stagnáló területek vállalataira. E feltevésből kiindulva megnéztük, hogy van-e statisztikailag igazolható összefüggés a regionális hovatartozás és a bizalmi kapcsolatok működése között. A gazdasági szervezeteknek a gyarapodó, az infrastruktúra és az iparosodás szempontjából fejlett térségekben való működése, vagy inkább a modernizációs folyamatok által kevésbé érintett régiók jelentenek a tradicionális társadalmi viszonyok fennmaradása révén a bizalmi viszonyok működéséhez kedvező társadalmi környezetet?

Vizsgálatunkhoz a mintában szereplő vállalatokat területi hovatartozásuk alapján hét régióba soroltuk, ahol a régiók megegyeznek a jelenleg használt tervezési-statisztikai régiókkal. A vállalatok relatív többsége (41,9%) a közép-magyarországi régióban (Budapest és Pest megye) működik. Mintegy ötödük a fejlettebbnek és iparosodottnak mondható nyugat- és közép-dunántúli régiókban (19,9%) található, és hasonló nagyságrendű az észak és dél-alföldi cégek száma is (21,7%). Dél-Dunántúl és Észak-Magyarország egyaránt 8,1–8,1 százalékkal képviselteti magát a mintában.

A bizalom szintjét régióként vizsgálva úgy tűnik, a gazdasági fejlődésben, befektetésekben élenjáró nyugati megyék esetében a bizalmi tényezők szerepe alacsonyabb az átlagnál. Méginkább látszik a különbség, ha ezeket a régiókat Közép- és Észak-Magyarországgal hasonlítjuk össze. Mindezek ellenére most is azt mondhatjuk, hogy ebben határozott tendenciát, *a területi elhelyezkedésből adódó szignifikáns különbséget nem tudtunk kimutatni* ($\chi^2 = 30.33586 < \chi^2_{n=24, p=0.95} = 36,4$).

Összefoglalás

A hazai feldolgozóipari vállalatok 39,2 százalékáról mondhatjuk el, hogy vevői kapcsolataikban a sakói értelemben vett „szerződéses bizalom” magas fokáról tesznek tanúbizonyságot, vagyis jellemzően még az írásos szerződés megkötése előtt, szóbeli megállapodás alapján kezdik el a teljesítést. A cégek közel ekkora hányadával (36,2%) ugyanakkor ez egyáltalán, vagy alig-alig fordul elő. Láttuk, hogy statisztikailag igazolható, szignifikáns hatása van a bizalmi viszonyok működésére a *termék jellegének, a tulajdoni szerkezetnek és az üzleti környezet biztonságának*.

Az átlagosnál lényegesen gyakrabban építenek a bizalomra az üzleti kapcsolatokban az egyedi igényeket kiszolgáló – különösen a kisszériás termékeket előállító – vállalkozások. A tisztán szolgáltató profilú szervezetekre viszont a tömegcikkeket és folyamatos termékeket előállító vállalatokhoz hasonlóan inkább a bizalomhiány jellemző, vagyis kapcsolataik erősebben formalizáltak, írásos szerződésekkel megerősítettek.

A tulajdoni szerkezet és a bizalomra építő vállalati magatartás összefüggéseiről azt mondhatjuk, hogy nem alkalmazott magánszemélyek többségi tulajdona esetén gyakoribb a vállalati magatartásban megnyilvánuló bizalom, míg az alkalmazotti tulajdon jelentős bizalomrontó tényező. Más tulajdoni forma nincs szignifikáns hatással a bizalom szintjére.

Végül erős bizalomnövelő tényező, ha a vállalkozó biztonságosnak tartja az üzleti környezetet. Főképpen a teljes biztonságérzet növeli meg számottevően a bizalom szintjét, és a vállalatok által hasznosítható társadalmi tőkét. Ennek birtokában a vállalatok viszonylag gyakran termelnek, illetve szolgáltatnak kizárólag szóbeli megállapodás alapján, csökkentve ezáltal tranzakciós költségeiket.

Irodalom

- Coleman, James S. 1996. Társadalmi tőke. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: BKE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Dasgupta, Partha 1988. Trust as Commodity. In: D. Gambetta (ed.) *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*. New York: Basil Blackwell
- Gambetta, Diego 1988. Can We Trust Trust? In: D. Gambetta (ed.) *Trust. Making and Breaking Cooperative Relations*. New York: Basil Blackwell
- Gábor R. István 1985. A második gazdaság. A magyar tapasztalatok általánosíthatóknak tűnő tanulságai. *Valóság*: (2), 20–37.
- Grabher, Gernot 1993. *The Embedded Firm. On the Socioeconomics of Industrial Networks*. London: Routledge
- Granovetter, Mark 1996. A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: BKE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Lane, Christel–Reinhard Bachmann 2000. *Trust Within and Between Organizations*. New York: Oxford University Press
- Luhmann, Niklas 1979. *Trust and power*. Chichester: John Wiley
- Opp, Karl-Dieter 1996. Piacszerkezetek, társadalmi szerkezetek, és a piaci kooperáció. In: Lengyel Gy.–Szántó Z. (szerk.) *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: BKE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
- Powell, Walter W.–Laurel Smith-Doerr 1994. Networks and Economic Life. In: N. J. Smelser–R. Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton, N. J.: Princeton University Press és New York: Russel Sage Foundation
- Rousseau, D. M.– S. B. Sitkin–R. S. Burt–C. Camerar 1998. Not so different after all: a cross-discipline view of trust. *Academy of Management Review*, 23, 3.
- Sako, Mari 1992. *Prices, Quality and Trust. Interfirm Relations in Britain and Japan*. New York: Cambridge University Press
- 2000. Does Trust Improve Business Performance. In: C. Lane–R. Bachmann (eds.) *Trust Within and Between Organizations*. New York: Oxford University Press
- Sztompka, Piotr 1999. *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press
- Williamson, Oliver E. 1985. *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press

TRENDEK ÉS TÉVHITEK*

Elemzés a görög felsőoktatás egy jellemzőnek hitt sajátosságáról

Bevezetés

Az 1997–98-as tanévben elnyertünk egy TEMPUS-ösztöndíjat az Athéni Egyetemre, ahol Fokasz Nikosz javaslatára – akkori kutatási témánkhoz részben kapcsolódva – a görög felsőoktatással kezdtünk foglalkozni. Még pontosabban azzal a kérdéssel, hogy Görögországnak az Európai Unióhoz történő csatlakozása milyen módon és milyen mértékben érintette a görög felsőoktatás finanszírozását. A téma rendkívül érdekesnek bizonyult. Hamar kiderült, hogy az oktatás – és leginkább a felsőoktatás – kérdéseivel nemcsak sok görög társadalomtudós foglalkozik, hanem a téma szinte az egész görög társadalom érdeklődésének középpontjában áll. Ennek a különös érdeklődésnek hosszú időre visszanyúló történelmi és politikatörténeti okai vannak.

A modern görög állam oktatáspolitikájának alakulása mindig szorosan összefüggött az ország politikatörténetének eseményeivel. Az újonnan létrehozott Görögország politikai erői nagy részben megegyeztek a török uralom alatti idők hatalmasságaival. Bár nem voltak képesek megakadályozni egy centralizált állam létrehozását, megőrizték családi és személyes befolyásukat, kapcsolataikat, és így a korábban kialakult kliens–patrónus viszonyok tovább élhettek. E viszonyok formája azonban jelentősen megváltozott az évtizedek folyamán. Míg a XIX. században és a XX. század első felében a patronálás forrása a család saját jövedelme volt, addig az 1950-es években a saját források mellett megjelentek az állami költségvetés manipulálásával szerzett pénzeszközök, sőt az 1970-es évek második felétől ez utóbbi forma lett az uralkodó. A görög politikai rendszer eme sajátossága jelentős mértékben hozzájárult a költségvetés állandósult deficitjéhez. Az 1990-es évekre a helyzet tarthatatlanná vált. jórészt az Európai Unió szigorú elvárásai miatt, illetve azért, mert az Európai Monetáris Unió konvergenciakritériumai így semmiképpen sem voltak teljesíthetőek.

Görögországban az állam befolyása a legkülönbözőbb területeken, így a redistribúciós folyamatban is mindig nagy volt. A köztisztviselői kar létszámának felduzzadása egyfajta „fejlődés nélküli növekedésként” írható le, ami azt jelenti, hogy a növekedés nem az állam működésének tényleges szükségleteiből, hanem a köztisztviselői státushoz kötődő privilégiumokból fakadt. A kliens–patrónus kapcsolatok továbbélése következtében egy állami pozíció megszerzése Görögországban nemcsak fix fizetést, és ezáltal egyfajta anyagi biztonságot, hanem presztízt, befolyást és rendkívül hasznos személyes kapcsolatokat is jelentett és jelent még ma is. Ezért

* A tanulmány az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében közösen írt szakdolgozatunk alapján készült. Ezúton szeretnénk megköszönni konzulensünk, Fokasz Nikosz segítségét. Köszönjük továbbá Székelyi Máriának a cikk megírása során nyújtott értékes segítségét.

nem csoda, hogy az oktatás a görögök számára mindig is a felfelé irányuló mobilitás legfontosabb csatornája volt és maradt. A szülők azon vágya, különösen vidéken, hogy gyermekeik náluk magasabb végzettséget szerezzenek, széleskörűen dokumentált jelenség Görögországban. Csak a gyermekek által elérendő végzettségi szint változott az évtizedek folyamán: míg a század első felében az álom a középfokú végzettség elérése volt, addig mára már az egyetemi végzettség megszerzése a cél. A felsőoktatás iránti nagy társadalmi igény, a felsőoktatási rendszer eltolódása az általános, nem speciális szakismereteket nyújtó képzési irányok felé, valamint a szakoktatás permanensen alacsony presztízse definiálja azt a kontextuális mezőt, amelyben a köztisztviselői kar specifikumai értelmezhetők.

A görög iskolahálózat alapjainak megteremtésében az első lépéseket Görögország első kormányzója, I. Kapodisztriasz tette meg. Az 1830-as évek folyamán a népiskolák és a gimnáziumok felállításáról, valamint az Athéni Egyetem alapításáról szóló rendeletekkel tulajdonképpen megteremtődtek a oktatási rendszer intézményi keretei. Az ekkor kialakult oktatási rendszer már rendelkezett néhány olyan vonással, amely a XX. században is meghatározó volt. Először is az államapparátusra jellemző központosítás az új görög oktatásügyre is kiterjedt. Másodszor a szakiskolák hálózata nem épült be szervesen a hivatalos oktatásügy rendszerébe, ezen iskolák létezése marginális jellegű maradt, ebből következően az iskolarendszer egysíkú volt, mivel az általános képzést helyezte előtérbe a szakképzés rovására. Harmadszor pedig a vertikális kényszerpálya jelleg, az egyes oktatási intézmények közötti átjárhatatlanság jellemezte.

A görög oktatási rendszer kétségtelenül rendkívül torzult, és rengeteg állandósult problémával küzd, így Görögországban mindig is teljes volt a konszenzus: az oktatási rendszer reformra szorul. Azonban a javasolt megoldások, amelyeket mindig az aktuális javaslattevő politikai hovatartozása határozott meg, nagyon is különböztek egymástól. Sajnálatos módon az oktatással kapcsolatos törvényhozás mindig a pártpolitikai csatározások színtere volt, és emiatt számos reformkísérlet hamar kudarcba fulladt.

A görög oktatási rendszer reformjának két alapvető megközelítése létezett. A konzervatív irányzat elfogadta az oktatási rendszer alapvető filozófiáját, és reformterekvéseik csak az alkalmazott módszerek megváltoztatásra korlátozódtak. Érdeklődésük középpontjában a gimnázium állt, amelyet a hellén-keresztény kultúra tartópilléreinek tartottak, és úgy gondolták, hogy a szakképzés összeegyeztethetetlen a hellén-keresztény kultúrával és ellentétes a művelődés fogalmával. Ezzel szemben a liberális álláspont képviselői alapvető változtatásokat és modernizációt követeltek. Az általuk előterjesztett reformok fő célkitűzései az oktatás demokratizálása, a *dimotiki* (élő nyelv) bevezetése és a szakoktatás fejlesztése voltak.

A görög oktatástörténet alapvető ellentmondása az volt, hogy bár a mindenkori kormány és ellenzéke is egyetértett abban, hogy a görög oktatási rendszer átfogó reformra szorul, ez 1976-ig érdemben nem valósult meg. Ekkor azonban, engedve a kor sürgető kihívásainak, a konzervatívok tulajdonképpen a liberálisok által már előkészített reformokat fogadták el. A reformok előterjesztőinek legfőbb célkitűzése az volt, hogy fejlesszék a szakoktatás rendszerét, és lehetőleg minél több diákot tereljenek az oktatás ezen irányába. Tették azonban mindezt úgy, hogy a szakoktatás egyenjogúsítása nem történt meg, és bizonyos oktatási szintek és intézmények kö-

zött az átjárást teljesen lehetetlenné tették. A társadalom széles rétegeiben továbbra is fennmaradt az a nézet, mely szerint a szakképzés a tömegeknek való, a gimnáziumi humán oktatás és így a továbbtanulás lehetősége viszont a kiválasztottak privilégiuma. Ennek következtében az 1976-os reformok ezen rendelkezései is csak igen korlátozott mértékben érvényesülhettek.

Mivel az egyetemet végzettek 70–90 százaléka az államigazgatásban helyezkedik el, Görögországban az állam nemcsak a legnagyobb munkáltató, hanem az oktatás legjelentősebb finanszírozója is. Az államigazgatás látványos növekedésének a jövőben azonban határt szab az oktatási rendszer és a munkaerőpiac, valamint a gazdaság változó szükségletei között tátongó szakadék.

A görög oktatási rendszerről szóló angol nyelvű irodalom feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy a nézőpontok és megközelítésmódok különbözősége ellenére a görög felsőoktatásnak van egy olyan jellegzetessége, amelyet majdnem minden oktatással foglalkozó szerző megemlít, nevezetesen, hogy a görög felsőoktatásban tanulók aránya magasabb, mint azt az ország gazdasági fejlettsége alapján várhatnánk. A gazdasági fejlettség szintjét a kutatók általában az ország bruttó nemzeti termékével (GNP) vagy bruttó hazai termékével (GDP) mérték. A szerzők számos adatot és ábrát publikáltak annak alátámasztására, hogy Görögországban a felsőoktatásban tanulók aránya legalább olyan magas vagy még magasabb, mint a fejlett nyugat-európai országokban. Álljon itt néhány idézet az említett jelenség illusztrálására:

„Más országokkal összehasonlítva, Görögországban a beiratkozott hallgatók népességhez viszonyított aránya az egyik legmagasabb. ... Véleményünk szerint, ... az egyetemi hallgatóknak a teljes népességhez viszonyított aránya, az egyetemi hallgatók iskoláskorú népességhez viszonyított aránya illetve a bruttó hazai termék (GDP) bizonyos részére eső egyetemi hallgatók száma megfelelők arra, hogy megmutassák, vajon a »túlképzés« trendje továbbra is jellemzi-e a felsőoktatást. ... Ha a beiratkozott hallgatók arányát a GDP-hez viszonyítjuk, akkor Görögország az első három ország között van, míg ha a felsőoktatásban tanulók számát a teljes népességhez, vagy a teljes iskoláskorú népességhez viszonyítjuk, akkor Görögország az utolsó három ország között foglal helyet (lényegesen lemaradva a többtől)” (Gavroglu 1981: 98-99).

„A látványos »túliskolázás« Görögországban még szembeűnőbb, ha a beiratkozott hallgatók számát a GNP-hez viszonyítjuk” (Tsoukalas 1981: 110).

„Megalapozott az az állítás, hogy Görögországban a mindenkori gazdasági fejlettségi színthez képest túlságosan magas az iskolázottsági arány” (Loumbos 1996),

Tanulmányunkban a kilencvenes évekre vonatkozóan követjük nyomon a GDP és a hallgatói arány trendvonalait, melyeket a világ számos országából származó adatok segítségével határoztunk meg. A trendvonalakból kirajzolódó „főáram” és a görög adatok összevetéséből foglalunk állást abban a kérdésben, hogy a kilencvenes években érvényesek voltak-e azok a megállapítások, melyekre a bevezetőben hivatkoztunk.

Empirikus vizsgálat

Első lépésként azt vizsgáljuk, hogy a felsőoktatási beiratkozási arányok Görögországban a kilencvenes években¹ tényleg magasabbak voltak-e, mint amit az ország GDP-ben mért gazdasági fejlettsége alapján várnánk. A görög kutatók gondolatmenetét követve, nem foglalkozunk ehelyütt azzal a kérdéssel, hogy vajon elegendő-e az egy főre jutó GDP-vel jellemeznünk az országok gazdasági fejlettségi szintjét.

Adatok és alapvető megfontolások

Adatainknak két követelménynek kellett eleget tennie: először is sok országról szertünk volna adatokat gyűjteni, másodsor pedig ezeknek az adatoknak összehasonlíthatóknak kellett lenniük abban az értelemben, hogy amennyire csak lehetséges, ugyanazon a statisztikai rendszeren alapuljanak. Következésképpen választásunk az UNESCO és az ENSZ statisztikai évkönyveire esett.

Először kiválasztottunk 102, különböző kontinenseken található és egymástól nagyon eltérő fejlettségi szintű országot, de számuk végül is 72-re csökkent, mert kihagytuk az elemzésből azokat az országokat, amelyek valamelyik indikátor esetében nem rendelkeztek adattal. A kizárt országok magukban foglalták az alacsony színvonalú adatszolgáltatással rendelkezőket, illetve azokat az országokat, amelyek 1990–1995 között váltak független államokká, és hivatalosan nem rendelkeztek mindkét évre vonatkozóan elkülönített adatokkal.

Annak érdekében, hogy megvizsgáljuk, vajon a görög kutatók fent idézett nézetei tarthatóak-e az 1990-es és az 1995-ös évekre vonatkozóan, az országok egy főre jutó amerikai dollárban mért GDP-jét és az oktatási mutatókat diagramokon ábráztuk.² Meghatározva a diagramokon a ponthalmaz középvonalát, körvonalazódik a fejlődés főárama,³ amely hozzásegít bennünket ahhoz, hogy verifikáljuk vagy falszifikáljuk kiinduló hipotézisünket. Ha Görögország a gazdasági fejlettség tekintetében a fejlődés főáramában vagy az alatt helyezkedik el, akkor elvetjük azt a hipotézist, hogy a gazdasági fejlettséghez képest magas a felsőoktatásban tanuló hallgatók aránya, ha a főáram felett van, akkor megtartjuk a hipotézist.

¹ Az évkönyvekben 1995-ig találtunk elegendően sok országra vonatkozó adatokat.

² Mivel az általános trend sem az oktatásban, sem a gazdasági növekedés tekintetében nem változott mélyrehatóan 1990 és 1995 között, az 1995-re vonatkozó diagramokat csak a mellékletben közöljük. Az 1995-re vonatkozó, tanulmányi területekre bontott adatok Görögország esetében nem álltak rendelkezésre.

³ A fejlődés főáramát a középvonal körüli sávként definiáljuk. A görög kutatók logikájának megfelelően elfogadjuk azt a nézetet, miszerint a gazdasági fejlettség és a felsőoktatás mérőszámai szoros kapcsolatban vannak.

Az elemzésben általunk használt indikátorok a következők:

- százezer lakosra jutó hallgatók száma a felsőoktatásban,
- a felsőoktatás bruttó beiratkozási arányai a megfelelő korú népesség százalékában,⁴
- a felsőoktatásban tanulók száma az ISCED-szinteknek⁵ és tanulmányi területeknek megfelelő bontásban.

Az indikátorok értékeit mindkét tengelyen logaritmikus léptéket alkalmazva ábrázoltuk.⁶ Az ilyen skálák használatát az indokolja, hogy a közép vonal meredeksége csak ebben az esetben független a mutatók mértékegységeitől. A közönséges léptékben ábrázolt pontthalmazok közép vonalainak meredeksége csak akkor lenne összehasonlítható, ha az indikátorokat ugyanabban a mértékegységben mérnénk.

Az adatok bemutatása

Ebben a részben számos diagramot közlünk az oktatási indikátorok és az országok egy főre jutó GDP-jének összefüggéséről⁷. Ezek az adatok 1990-ből származnak.

Az 1. ábrán a következő két változó értékének logaritmusát ábrázoltuk: az abszcisszán az egy főre jutó GDP, az ordinátán a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók százezer lakosra jutó száma. A közép vonal meghatározásához többféle függvényt próbáltuk illeszteni: lineárist, logaritmikust, különböző fokú polinomiális függvé-

⁴ A bruttó beiratkozási arány a beiratkozottak – kortól független – teljes száma osztva az adott oktatási szintnek megfelelő hivatalos korcsoport létszámával. A felsőoktatásra érvényes arányokat annak az öt éves korcsoportba tartozó népességnek a százalékában fejezik ki, amely a középiskola befejezésének hivatalosan megállapított életkorát követi.

⁵ A felhasznált definíciók az Oktatás Nemzetközi Standard Osztályozásának (*International Standard Classification of Education, ISCED*) 1976-os változatán alapulnak. Ezt az osztályozási rendszert, 1997-ben módosították, azonban az általunk vizsgált időszakban még az 1976-os klasszifikáció volt érvényben. Az ISCED által meghatározott 5. 6 és 7-es kóddal ellátott három szint kategóriát a következőképpen definiálták:

5. szint: Ehhez a szinthez olyan oktatási programok tartoznak, amelyek nem nyújtanak első egyetemi diplomával egyenértékű képzettséget. Az ilyen típusú programok általában gyakorlati orientációjúak, arra hivatottak, hogy felkészítsék a hallgatókat azokon a szakterületeken, amelyeken később felsőfokú képzést szerezhetnek.

6. szint: Ehhez a szinthez olyan oktatási programok tartoznak, amelyek az első egyetemi diplomához vagy azzal egyenértékű képzéshez vezetnek (BA és MA; Magyarországon egyetemi diploma, vagy főiskolai oklevél.)

7. szint: Ehhez a szinthez olyan oktatási programok tartoznak, amelyek posztgraduális diplomához vezetnek.

Ebben az elemzésben mi csak a 6. szintre vonatkozó adatokat használtuk.

⁶ Az alábbi diagramokon a megfelelő indikátorok értékének logaritmusát ábrázoltuk mind a vízszintes, mind a függőleges tengelyen közönséges léptéket alkalmazva. Ennek eredményeképpen ugyanolyan pontthalmazokhoz jutottunk, mintha kétszeres logaritmikus léptékű diagramokon az indikátorok eredeti értékét ábrázoltuk volna. Erre a változtatásra azért volt szükség, mert az elemzéshez használt szoftver a fejlődés főáramának meghatározásához szükséges közép vonalak illesztésekor a kétszeres logaritmikus léptékű diagramokat nem tudta kezelni.

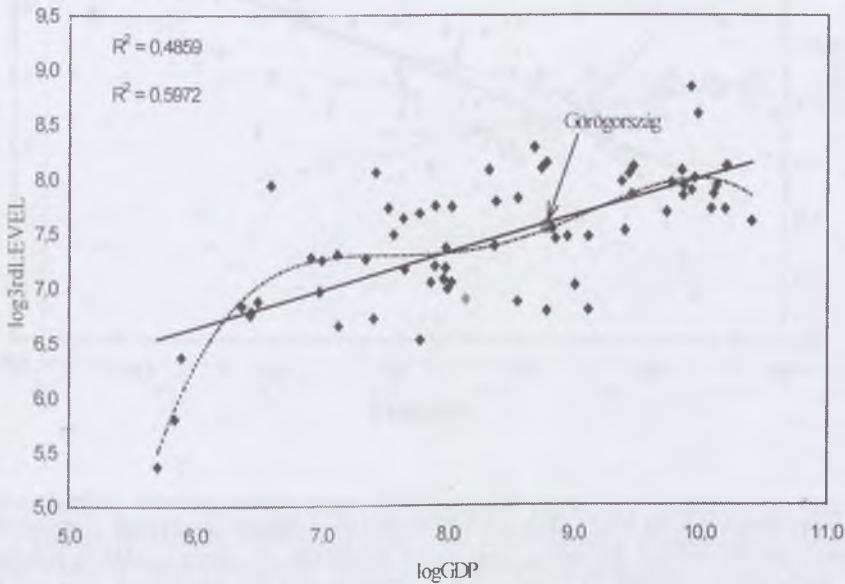
⁷ A felsőoktatási részvételi arányokat és az egy főre jutó GDP értékeit mutatja a Melléklet 1. táblázata.

nyeket, exponenciális és hatványfüggvényt. Célunk az volt, hogy megtaláljuk az R^2 szerint legjobban illeszkedő görbét, és nem az, hogy egy olyan görbét határozzunk meg, ami alkalmas lenne a fejlődés egy gazdasági modelljének meghatározására. Bármilyen illesztett görbe megfeleltethető a két változó közötti valamilyen speciális kapcsolatnak. Célunk nem az volt, hogy erre a kapcsolatra rámutassunk, hanem, hogy meghatározzuk a fejlődés főáramát.

Végül a lehetséges görbék közül kettőt választottunk: a lineárist és a negyedfokú polinomiális. Az elsőt azért, mert valamiféle viszonyítási alapként szolgálhat, a másodikat pedig azért, mert mind közül ennek volt a legmegfelelőbb az illeszkedése.⁸ Ahogy az az 1. ábrán látható, a középvonalat többféleképpen meghatározva Görögország mindig a középvonal által kijelölt fejlődési főáramban található.

1. ábra

Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók száma százezer lakosra nézve (1990)

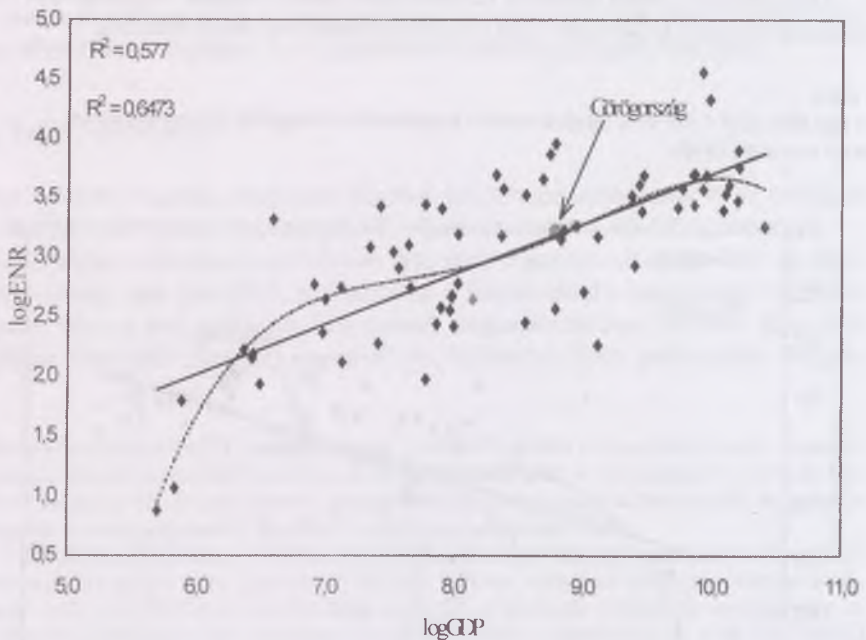

⁸ Bár az ötöd-, illetve a hatodfokú polinomiális függvények illeszkedése jobb volt, mint a negyedfokúé, a többszörös korrelációs együttható értékének növekedése és a görbék alakjának változása olyan kicsi volt, ami nem tudta ellensúlyozni az egyenletek komplexitásának növekedését, és ezek használata Görögországnak a főáramhoz viszonyított pozícióján sem változtatott volna.

A 2. ábrán a következő két változó értékének logaritmusát ábrázoltuk: a vízszintes tengelyen az egy főre jutó GDP, a függőleges tengelyen a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók bruttó aránya a megfelelő korcsoport százalékában. A fent leírt módszernek megfelelően a 2. ábrán bemutatott görbéket választottuk. Az ábra világosan mutatja, hogy Görögország ténylegesen a középvonalon fekszik.

2. ábra

Az egy főre jutó GDP és felsőoktatásba beiratkozott hallgatók bruttó aránya a megfelelő korcsoport arányában (1990)

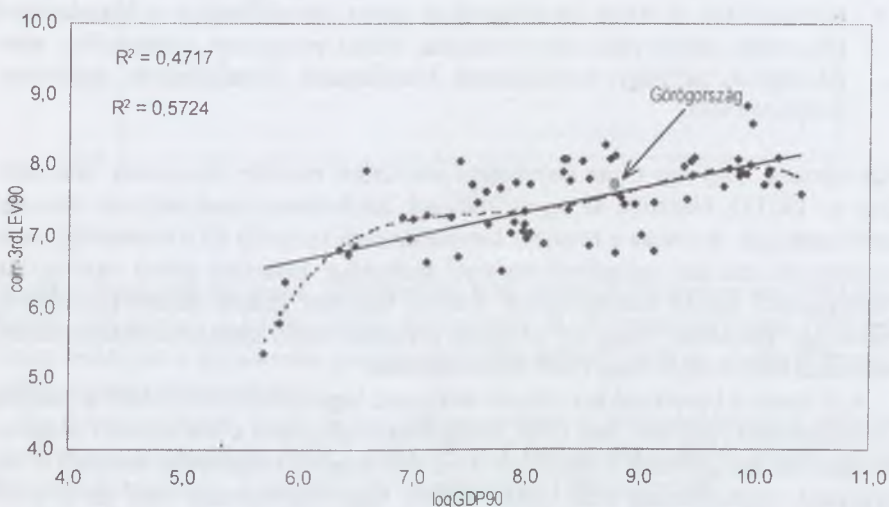

Az egyetemekre való többszörös túljelentkezés és a magánegyetemek alapításának tilalma következtében sok görög diák tanul külföldön. A görög családok hatalmas pénzüsszegeket költenek el gyermekeik külföldön való iskoláztatására. Bár sok kutató utal a görög felsőoktatás eme sajátosságára, statisztikai elemzéseikben nem találtunk utalást arra nézve, hogy az általuk használt hallgatói arányok magukban foglalják-e a külföldön tanuló diákokat is. Szerettük volna korrigálni adatainkat a külföldi felsőoktatási intézményekben tanuló diákok számával, azonban csak igen korlátozott számú országra vonatkozóan álltak rendelkezésre ilyen adatok, nevezetesen Belgium, Dánia, az Egyesült Királyság, Franciaország, Görögország, Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország esetében. Ezeknél az országoknál a közölt adatoknak megfelelően a hallgatói létszámadatok korrigálására egy egynél nagyobb szorzót alkalmaztunk, azok az országok pedig, amelyek esetében nem rendelkezünk adatokkal, egyes szorzót kaptak. Ez azt jelenti, hogy a következő ábra nem a tényleges viszonyokat tükrözi, azaz nem azt az állapotot, mintha minden

országgra rendelkezésünkre álltak volna a külföldön tanuló diákokra vonatkozó adatok. Ennek ellenére a diagram közlése nem haszontalan, hiszen ha minden országra nézve rendelkezünk volna adatokkal, akkor azok az országok, amelyeknek vannak külföldön tanuló diákjaik mind egynél nagyobb szorzót kaptak volna. Ebben az esetben az ordináta mentén „magasabb” pozíciót foglaltak volna el, míg Görögország – hiszen az ő szorzója nem változott volna – ugyanazon a helyen maradt volna. Ezért ha Görögország a következő ábrán a főáramban van, akkor biztosan ott lenne akkor is, ha minden ország esetében rendelkezniénk a tényleges adatokkal.

1. ábra

Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók száma százezer lakosra nézve (korrigálva a külföldön tanuló hallgatók arányával) (1990)

A fenti ábrák a felsőoktatásbeli összesített hallgatói arányokra vonatkoznak, ennélfogva nem szolgálnak semmiféle információval a felsőoktatás struktúrájáról. Ahogy az előző fejezetekben kifejtettük, Görögországban a szakoktatásnak mindig negatív volt a megítélése, és ezért keveseket vonzott.

A görög felsőoktatásban az általános és a humán szakok dominálnak, egyrészt a klasszikus műveltségesezmény továbbélése folytán, másrészt azért, mert az itt szerzett képesítések lehetővé teszik, hogy birtokosuk az államigazgatásban helyezkedjen el, ami Görögországban hagyományosan a társadalmi mobilitás legfőbb csatornájának számított. A görög kutatók széles körben elfogadott nézete, hogy a görög felsőoktatás struktúrája nagyon specifikus, nevezetesen, hogy az általános szakok⁹ felé

⁹ Általános szakok alatt azokat a szakokat értjük, amelyek a közalkalmazotti szférában vagy az államigazgatásban való elhelyezkedést tesznek lehetővé a végzett hallgatók számára, illetve a klasszikus humán műveltségesezmény hordozói.

torzult. Ezért szükségesnek tartottuk, hogy ne csak a kumulált beiratkozási arányokat vizsgáljuk meg, hanem a szakonként bontottakat is.

A következőkben az alább felsorolt szakokkal¹⁰ foglalkozunk:

- Neveléstudomány és tanárképzés: általános tanárképzés, szakmai tárgyakra specializált tanárképzési programok, neveléstudomány.
- Bölcsészet, vallás és teológia: nyelv és irodalom, nyelvészet, összehasonlító irodalom, fordító- és tolmács-képző programok, történelem, régészet, filozófia. Vallás és teológia.
- Jog: jog, közjegyzői és bírói képzés, jogtudomány.
- Társadalom- és viselkedéstudomány: társadalom- és viselkedéstudomány, közgazdaságtan, demográfia, politológia, szociológia, antropológia, pszichológia, földrajz, néprajz.
- Kereskedelmi és üzleti adminisztráció: üzleti adminisztráció és kereskedelmi programok, könyvvitel, könyvvizsgálat, titkári programok, elektronikus adatfeldolgozás, pénzügyi menedzsment, közigazgatás, államigazgatás, intézményi adminisztráció.

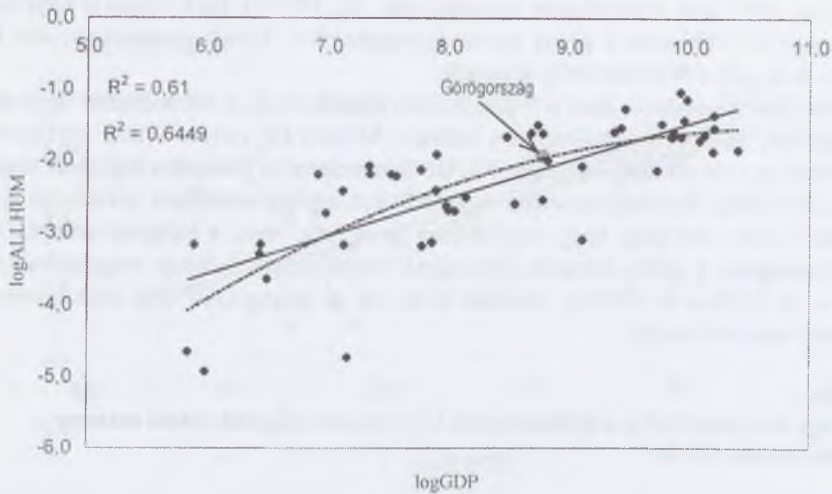
Azt várnánk, hogy egy olyan konzisztens statisztikai rendszer használata, mint amilyen az ISCED, biztosítja az egyes országok felsőoktatási struktúrájának összehasonlíthatóságát. Azonban e rendszer használata nem számolta fel a nemzetközi szervezeteknek adatokat szolgáltató nemzeti statisztikai hivatalok eltérő osztályozási rendszereiből fakadó különbségeket. Ezért a fent leírt szakok adatait kumuláltuk, mivel úgy gondoljuk, hogy így az egyes országok eltérő statisztikai besorolásából származó különbségek nagy része kiküszöbölhető.

A 4. ábrán a következő két változó értékének logaritmusát ábrázoltuk: a vízszintes tengelyen az egy főre jutó GDP, a függőleges tengelyen a fent említett szakokra beiratkozott hallgatóknak a megfelelő korú népességhez viszonyított arányát. A középvonal meghatározása után tisztán látszik, hogy Görögország nem tér el a főáramtól.

¹⁰ A szakok besorolását és a definícióik meghatározását nem mi végeztük, hanem az ISCED által meghatározottakat használtuk fel. A kiválasztott tanulmányi területek hallgatóinak létszámát és a felsőoktatáson belüli arányát tartalmazza a Melléklet 2. táblázata.

4. ábra

Az egy főre jutó GDP és a kiválasztott szakokra beiratkozott hallgatók összevont aránya a megfelelő korcsoporthoz viszonyítva (1990)

Ahogy a fenti ábrákon látszik, Görögország nem csupán a főáramban van 1990-ben, hanem ténylegesen a középvonalon helyezkedik el. Következésképpen 1990-ben Görögországban a beiratkozási arányok pontosan akkorák, mint az ország fejlettségi szintje alapján várható érték.

Ez felveti a kérdést, hogy ha az 1980-as években a görög beiratkozási arányok ténylegesen túl magasak voltak, ahogyan azt a fent idézett kutatók állítják, akkor hogyan lehetséges ilyen számottevő változás az 1990-es évekre.

Először logikai úton próbáltuk megközelíteni ezt a problémát. Kétféle változóval van dolgunk: GDP és hallgatói arányok. Ahhoz, hogy a legegyszerűbb esetet tanulmányozhassuk, az egyik változót rögzítettnek kell feltételeznünk.

Tegyük fel, hogy a gazdasági fejlettségi szintek rögzítettek, és a változás csak a hallgatói arányokban történt. Akkor a feltételezett jelenség (tudniillik hogy Görögország a főáramban található az 1990-es években, miközben a görög elemzők ennek ellenkezőjét állítják az 1970-es és 1980-as évekre vonatkozóan) csak úgy következhetett be, hogy a többi országban nagyon gyorsan növekedett a beiratkozott hallgatók aránya, míg Görögországra egy sokkal lassabb változás volt jellemző. Ahhoz, hogy ezt a lehetőséget megvizsgálhassuk, kiszámítottuk a beiratkozási arányok változását az 1970 és 1980, 1980 és 1990, és végül 1970 és 1990 közötti időszakban. Görögországra vonatkozóan minden esetben az átlag körüli¹¹ értéket kaptunk, ezért hajlunk arra, hogy ezt a magyarázatot elveszük.

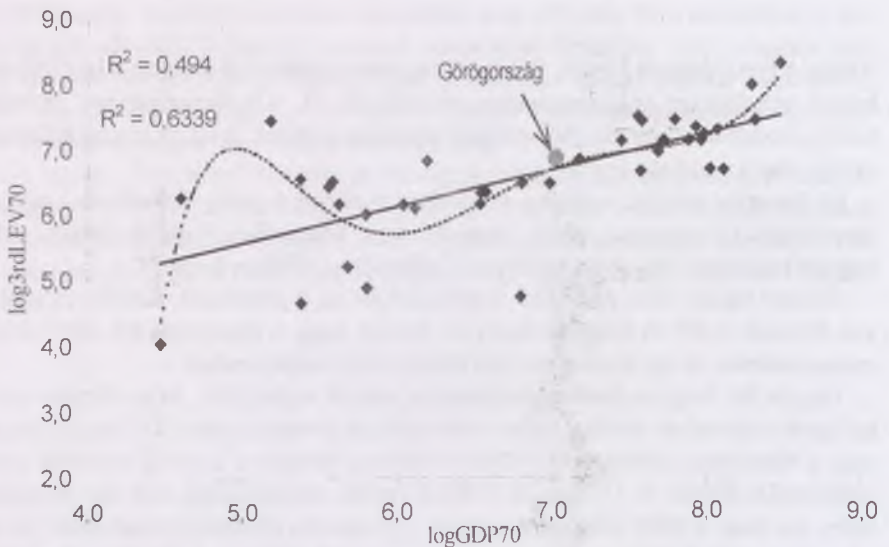
¹¹ Annak érdekében, hogy elkerüljük az extrém értékekből adódó torzításokat, a szélsőséges értékekkel rendelkező országokat kizártuk a számításainkból.

A másik mód arra, hogy a görög adatok lezuhanjanak a főáram középvonalára, az lehetett volna, hogy Görögországnak sokkal gyorsabban kellett fejlődni, mint a többi országnak, rögzített hallgatói arányokat feltételezve. 1974-ig Görögország gazdasági teljesítménye az egyik legdinamikusabb volt a háború utáni Európában. Azonban a helyzet 1974 után drasztikusan megváltozott. Az 1970-es évek végén a növekedés lelassult, és 1980 után a görög gazdaság összeomlott. Ennek ismeretében arra hajlunk, hogy ezt a feltételezést is elveszük.

Mindkét elgondolás azon a feltételezésen alapult, hogy a két indikátor egymástól független, de ez nyilvánvalóan nem tartható. Mivel a két változó értéke egyidejűleg, de nem egyforma mértékben változik, Görögországnak a főáramba kerülését magyarázó két előbbi gondolatmenetünk egyszerűsített logikai modellnek tekinthető. Ezért szükségesnek tartottuk, hogy empirikusan teszteljük, vajon a hallgatói arányok Görögországban, a görög kutatók állításainak megfelelően, valóban magasabbak voltak-e az 1970-es és 1980-as években mint, azt az ország GDP-ben mért fejlettségi szintje alapján várnánk.

5. ábra

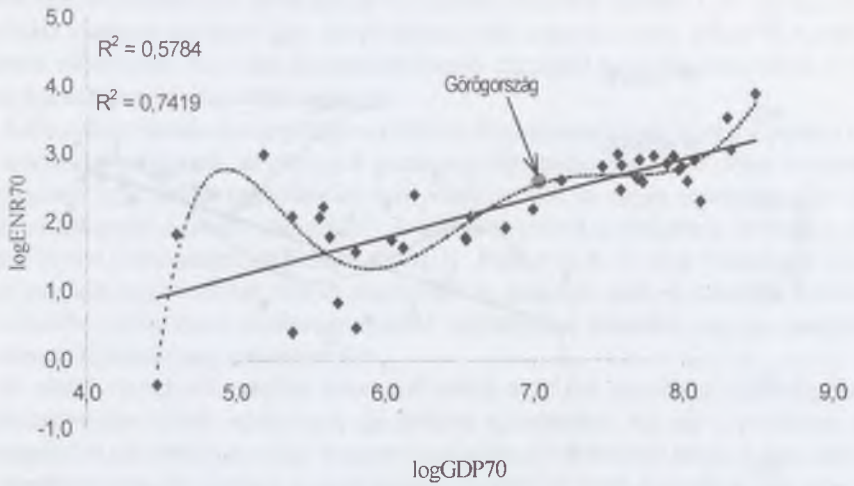
Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók száma százezer lakosra nézve (1970)¹²

¹² Az 1970-re vonatkozó diagramokon a lineáris függvények mellett hatodfokú polinomiális függvényeket használtunk, mivel az R^2 növekedése jelentős volt a negyedfokú polinomiális függvényekhez képest.

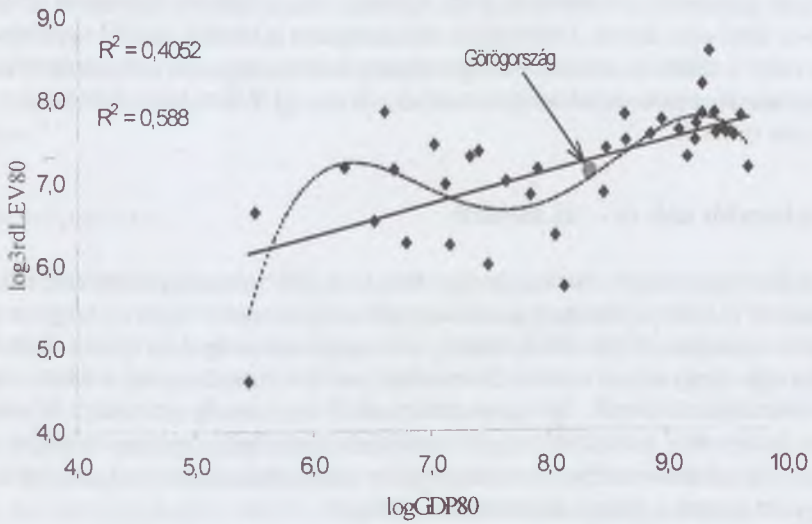
6. ábra

Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásban tanulók bruttó aránya a megfelelő korcsoporthoz viszonyítva(1970)

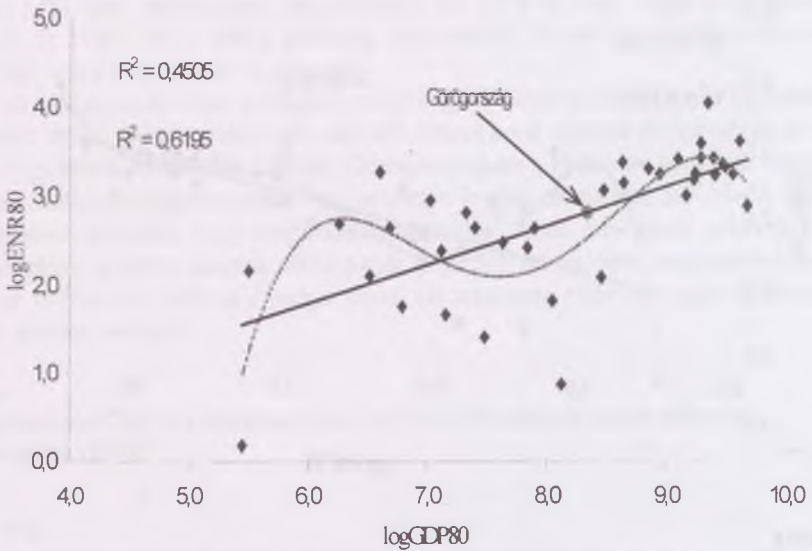
7. ábra

Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók száma százezer lakosra nézve (1980)

8. ábra

Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásban tanulók bruttó aránya a megfelelő korcsoporthoz viszonyítva (1980)

A fenti diagramok azt mutatják, hogy Görögország a fejlődés főáramban helyezkedett el 1970-ben, illetve 1980-ban is. Megvizsgálva a kérdést, el kell vetnünk a görög kutatók állítását, miszerint a felsőoktatási beiratkozási arányok Görögországban magasabbak voltak, mint amilyeneket az ország GDP-ben mért fejlettségi szintje alapján várnánk.

Pontosabb mérés – új modell

Az előző részekben kizárólag az egy főre jutó GDP amerikai dollárban kifejezett értékével mértük az országok gazdasági fejlettségi szintjét. Tekintve, hogy ez a mutató a hivatalos valutakulcson alapul, számos pontatlanságot tartalmaz. Ennek következtében egy olyan módszert kerestünk, amelynek segítségével a lehető legtöbb torzítás kiküszöbölhető, így pontosabban méri egy ország gazdasági fejlettségét, mint az egy főre jutó GDP. Arra voltunk kíváncsiak, hogy egy ilyen módszer használata változtatna-e eddigi eredményeinken, más szóval alapot szolgáltat-e arra, hogy elfogadjuk a görög oktatáskutatók állítását.

A tételenkénti átárazásos módszer az egyik lehetőség egy ország gazdasági fejlettségének pontosabb mérésére. Azonban ez a módszer meglehetősen nehézkes és hosszadalmas, és csak kevés ország összehasonlítására alkalmas. Az általunk választott Jánosy-féle módszer ezzel szemben egyszerű és jóval több országra alkalmazható.

Az 1950-es és 1960-as években a különböző országok gazdasági fejlettségének összehasonlítása növekvő mértékben foglalkoztatta a közgazdászokat. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok fő irányát képviselő ún. átárazásos módszerek során a gazdasági mutatókat elemi összetevőikre (tételekre) bontották, és tételeként átváltották egy összehasonlító pénzegységre (általában amerikai dollárra). Ez az összehasonlítási módszer egyrészt igen körülményes volt, másrészt csak abban az esetben lehetett alkalmazni, ha a két összehasonlítandó országról rendelkezésre álltak a lehető legrészletesebb statisztikai adatok.

A hivatalos valutakulcs segítségével történő összehasonlítások kevésbé pontos információkkal szolgáltak az országok gazdasági fejlettségi szintjét illetően, azonban lényegesen egyszerűbb számításokat igényeltek: vették az egyes országok saját valutában kifejezett nemzeti jövedelmét, átváltották amerikai dollárra a hivatalos valutaárfolyam (valutakulcs) segítségével. M. K. Benett és A. G. Jipp vizsgálatai nyomán másfajta egyszerűsített mérési módszerek is ismertek, melyek természetes mértékegységekben kifejezhető gazdasági mutatók segítségével állapítják meg az országok gazdasági fejlettség szerinti sorrendjét.

Az eltérő társadalmi-politikai berendezkedésű országok gazdasági fejlettségének összehasonlítása újabb nehézségek elé állította a kutatókat. Az egyik probléma az országok két csoportjának eltérő nemzetijövedelem-számításából eredt: a szocialista országok nemzeti jövedelmük kiszámításakor figyelmen kívül hagyták a nem anyagi jellegű szolgáltatások értékét (vagyis a közigazgatás és védelem, személyi és anyagi-szakmai szolgáltatások és más hasonló tevékenységek), azaz mindazt, ami az anyagi termelés szféráján túlmutat. További nehézséget jelentett, hogy a központi tervezésen alapuló gazdaságok árrendszere jelentősen eltért a valódi értékarányos árrendszertől, és ez az eltérés országonként is változott. Egy olyan új módszerre volt tehát szükség, amely képes mindezen torzítások kiküszöbölésére, és lehetővé teszi a szocialista és kapitalista országok gazdasági fejlettségének összehasonlítását.

A Jánossy Ferenc által kidolgozott új módszer megoldást jelentett ezekre a problémákra.¹³

A Jánossy-módszer

Az új módszer kidolgozásakor Jánossy kiindulópontja az volt, hogy egy ország gazdasági fejlettségi szintje a termelés és a fogyasztás szinte minden területén megnyilvánul. Egy ország természeti adottságai és legkülönbözőbb sajátosságai azonban a termelés struktúráját sokkal inkább meghatározzák, mint a fogyasztását. Így a fogyasztás különböző indikátorainak¹⁴ vizsgálata megfelelő alapot szolgáltat az egyes országok gazdasági fejlettségi szintjének meghatározásához. Ezen felül a fogyasztási indikátorok használatával az országok eltérő árrendszereiből fakadó problémák is kiküszöbölhetők, tekintve hogy ezen indikátorok az elfogyasztott mennyiségben mérnek.

¹³ Az ő módszere nyomán egy új közgazdasági iskola jött létre, melynek legismertebb képviselői Ehrlich Éva és Bekker Zsuzsa.

¹⁴ A természetes mértékegységekben kifejezett fogyasztási indikátorokat Jánossy természetes gazdasági mutatóknak, vagy röviden NG-mutatóknak nevezi.

Az egyes országok gazdasági fejlettségi szintjének meghatározásához vezető főbb lépések a következők voltak:

1. Mivel az NG-mutatók szoros kapcsolatban állnak az ország fejlettségi szintjével, szükség volt a fejlettségi szint előzetes, hozzávetőleges becslésére – Jánossy az egy főre jutó hivatalos GDP értékeket használta a fejlettségi szint mércéjeként (xoff). Első lépésben ki kellett választani a megfelelő országokat: egy ország akkor kerülhetett be az elemzésbe, ha az egy főre jutó nemzeti jövedelmére és minden egyes NG-mutatóra vonatkozóan rendelkezett adatokkal.
2. A második lépésben a megfelelő NG-mutatókat kell kiválasztani, illetve képezni a választott országok statisztikai adatai alapján. Jánossyék 16 főmutatót és 8 pótmutatót használtak¹⁵ a gazdasági fejlettségi szintek mérésére szolgáló korrigált GDP adatok kiszámításához. Az y_{ij} az „i”-edik sorszámú ország „j”-edik NG-mutatójának naturális egységekben kifejezett értékét jelöli.
3. A harmadik lépésben a kiválasztott és létrehozott NG-mutatókat (y_{ij}) ábrázolták a hivatalos nemzeti jövedelem függvényében (x_i, off).
4. Ezt követően minden egyes NG-mutató diagramján meghatározták a pontthalmaz középvonalát. Az így nyert görbe az adott mutató és a fejlettségi szint közötti kapcsolatot reprezentálta, vagyis a középvonal megmutatta az adott NG-mutatónak a megfelelő fejlettségi szinthez tartozó „normál” értékét, és fordítva: a középvonal megmutatta egy ország y_{ij} értékéhez tartozó azon x_{ij} (fejlettségi szint) értéket, melynek esetében az adott NG-mutató aktuális értéke „normális” volna.
5. Az utolsó lépés az egyes országok fejlettségi szintjének meghatározása (akár újabb országoké is). Az adott ország korrigált nemzeti jövedelme értékének meghatározásához az összes NG-mutató diagramjáról le kellett olvasni az x_{ij} fejlettségi értékeket. Ezen x_{ij} értékek mértani átlaga adta az ország fejlettségi szintjének kívánt mérőszámát. Majd az utolsó két lépést iterálva pontosították az eredményeket.

A Jánossy-módszer fenti lépéseit követve kiszámítottuk az egyes országok 1990-re vonatkozó korrigált GDP értékeit. A számításainkhoz felhasznált indikátorok egy részét a Jánossy által használt indikátorok közül választottuk, más részét Ehrlich Éva Jánossy-módszeren alapuló későbbi vizsgálatai alapján vontuk be. Erre azért volt szükség, mert a Jánossyék által használt fogyasztási mutatókra vonatkozóan a kilencvenes évek hivatalos ENSZ-statisztikai már nem tartalmaznak adatokat.¹⁶

A következő ábrák az oktatási mutatók és a korrigált nemzeti jövedelem közötti összefüggéseket mutatják.¹⁷

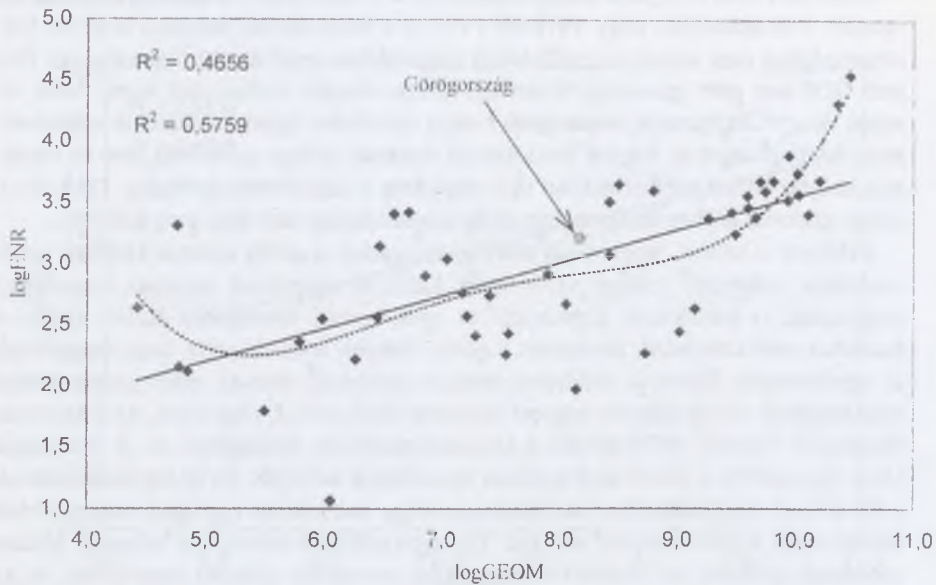
¹⁵ Az elemzésben használt mutatókat a Mellékletben közöljük.

¹⁶ Az elemzésben használt mutatókat a Mellékletben közöljük.

¹⁷ Vizsgálatunkba végül 49 ország került be, mert ezek rendelkeztek a kiválasztott mutatók mindegyikére vonatkozó statisztikai adatokkal.

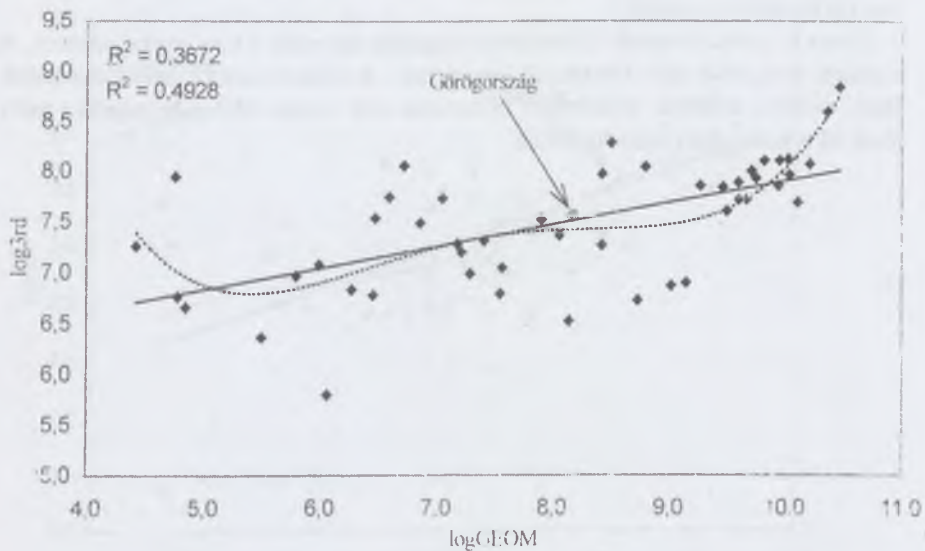
9. ábra

Az egy főre jutó korrigált GDP-értékek és a felsőoktatásban tanulók bruttó aránya a megfelelő korcsoporton belül (1990)

10. ábra

Az egy főre jutó korrigált GDP-értékek és a százezer lakosra jutó hallgatók száma (1990)

Amint az a fenti ábrákon látható, Görögország éppen a főáramban helyezkedik el. Tehát ezen – várhatóan az említett torzításoktól mentes – gazdasági fejlettségi mutató használatával a korábban kapott eredményeink replikálódtak.

Eredményeink cáfolják a görög kutatóknak a felsőoktatás expanziójára vonatkozó nézetét. Kijelenthetjük, hogy 1970-től 1995-ig a felsőoktatási hallgatói arányok Görögországban nem voltak szignifikánsan magasabbak, mint az Görögország egy főre jutó GDP-ben mért gazdasági fejlettségi szintje alapján várható lett volna. Nem vitatjuk, hogy Görögországban nagyon magas társadalmi igény mutatkozik a felsőoktatás iránt, és azt sem, hogy a felsőoktatási rendszer jellege egyoldalú, ami az általános szakok túlzott preferálásában nyilvánul meg a szakoktatás rovására. De a fenti, széles szakmai körben hangoztatott nézet semmiképpen sem állja meg a helyét.

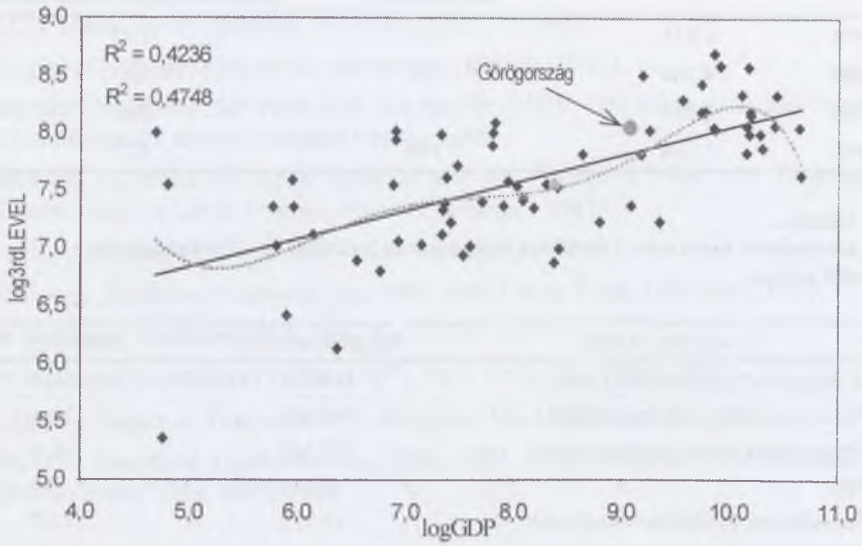
Felmerül a kérdés, hogy miért ennyire elfogadott a görög kutatók körében a felsőoktatás „túlképző” jellegét valló nézet. Kétfajta, egymással szorosan összefüggő magyarázat is kínálkozik. Egyrészt az egész görög társadalom észleli azokat a hatalmas erőfeszítéseket, amelyeket a görög fiatalok tesznek azért, hogy bejussanak az egyetemekre, illetve az áldozatot, amelyet családjaik hoznak, hogy gyermekeiket hozzásegítsék az oly nagyon vágyott egyetemi diplomához. Úgy tűnik, ez a hatalmas társadalmi nyomás reflektálódik a társadalomtudósok munkáiban is. A jelenséget látva, úgyszólván a tudományt is ennek igazolására fordítják. És itt kapcsolódhatunk a következő magyarázathoz, nevezetesen, hogy esetünkben egy igen szerencsétlen módszertani megközelítésről van szó. Egy nemzetközi kontextusba helyezett állítást próbálnak igazolni, ám ehhez kevés országra vonatkozó adatsort használnak, és az országokat általuk nem indokolt módon válogatják ki a rendelkezésre álló nemzetközi adatbázisból. Ráadásul azt sem vizsgálják, hogy az általuk közölt adatok egymástól szignifikánsan eltérnek-e. Úgy tűnik, mintha az ebben a témában írt tanulmányok reprodukálnák egymást. Az újabb esszék csak megpróbálják alátámasztani a széles körben elfogadott tényt, és ennek érdekében gyakran igen vitatható módszertani eszközökhöz nyúlnak.

Ennek a „túlészlelésnek” a részletes vizsgálata túlmutat e tanulmány keretein, de alapjául szolgálhat egy következő kutatásnak. Az mindenesetre bizonyosodott, hogy mindent érdemes ellenőrizni, és semmit sem szabad elfogadni pusztán azért, mert több kompetens személy állítja.

Melléklet

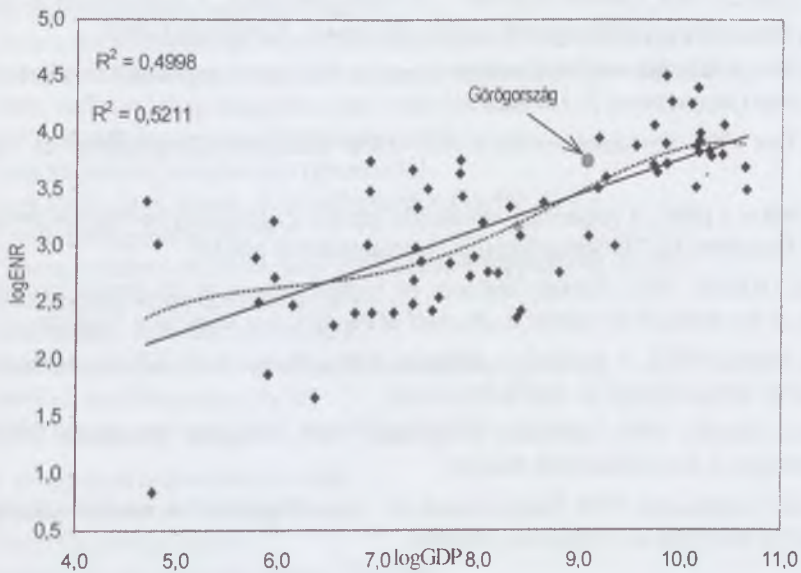
11. ábra

Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók száma százezer lakosra nézve (1995)

12. ábra

Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatásba beiratkozott hallgatók bruttó aránya a megfelelő korcsoport arányában (1995)

1. táblázat**Az egy főre jutó GDP és a felsőoktatás részvételi arányai**

Év	Az egy főre jutó GDP	A felsőoktatásba beiratkozott hallgatók száma százezer lakosra nézve	A felsőoktatásba beiratkozott hallgatók bruttó aránya a megfelelő korcsoport százalékában
1970	1 133	976	13,5
1980	4 163	1 256	16,7
1990	6 513	1 910	24,8
1995	8 684	3 149	42,5

2. táblázat**A kiválasztott tanulmányi területek hallgatóinak létszáma és a felsőoktatáson belüli aránya**

Tanulmányi terület	Hallgatói létszám	Arány (%)
A felsőoktatásban tanulók száma	117 260	100,0
Neveléstudomány és tanárképzés	16 899	14,4
Bölcsészlet, vallás és teológia	22 189	18,9
Jog	8 693	7,4
Társadalom- és viselkedéstudomány	13 772	11,7
Kereskedelmi és üzleti adminisztráció	6 478	5,5

Irodalom

- Bekker, Zsuzsa 1988. *Growth Patterns – Dynamic Branches. A contribution to the description of the socialist growth pattern.* Budapest: Akadémiai Kiadó
- Ehrlich, Éva 1967. International comparisons by indicators expressed in physical units. *Acta Oeconomica*, 2: 107–124.
- Ehrlich, Éva 1991. *Országok versenye 1937–1986.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó
- Fokasz, Nikosz 1986. *A gazdasági növekedés gazdasági fejlettség mérésének problémái.* Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet
- Gavroglu, Kostas 1981. Certain features of higher education in greece and the failure of the attempts to reform it. *Journal of the Hellenic Diaspora.* Summer
- Jánossy, Ferenc 1963. *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Loumbos, Vassilis 1996. *Tülképzés felsőfokon.* Ph.D. dolgozat. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet
- Tsoukalas, Constantine 1981 Some aspects of „over-education” in modern Greece. *Journal of the Hellenic Diaspora.* Summer

Altalunk felhasznált évkönyvek és statisztikák:

- Annual Bulletins of Housing and Building for Europe and North America (for 1993, 1996, 1998). Geneva: UN, 1995, 1997, 1999
- Key Indicators of the Labour Market 1999. Geneva: International Labour Office, 1999
- OECD Labour Force Statistics 1977-1997. OECD, 1999
- Reviews of National Policies for Education – Greece (1997)
- Statistical Yearbook for Asia and the Pacific 1998. UN Economic and Social Commission for for Asia and the Pacific, 1999
- Statistical Yearbook for Latin America and the Caribbean 1996. UN Economic Commission for Latin America and the Caribbean, 1997
- UN Demographic Yearbook 1997. New York: UN, 1999
- UN Energy Statistics Yearbooks (for 1991, 1995). New York: UN, 1993, 1997
- UN Statistical Yearbook 1978. New York: UN, 1979
- UN Statistical Yearbooks (41nd and 42nd). New York: UN, 1996, 1997
- UNESCO Statistical Yearbook 1973. Belgium: The UNESCO Press, 1974
- UNESCO Statistical Yearbooks (for 1996, 1997, 1998). UNESCO Publishing and Bernan Press, 1996, 1997, 1998

Melléklet*Az elemzésben használt főmutatók a következők voltak:*

- Korrigált acélfogyasztás (kg/fő)
- Cementfogyasztás (kg/fő)
- Villamosenergia-fogyasztás (kWh/fő)
- Összes energiahordozók fogyasztása szénegyenértékre átszámítva (tonna/fő)
- Összes műtrágyafogyasztás, hatóanyagegységben (kg/fő mezőgazdasági dolgozó)
- 1000 mezőgazdasági dolgozóra jutó traktorok száma
- 1000 lakosra jutó regisztrált tehergépkocsik száma
- Napi állatívhérje-fogyasztás (gramm/fő)
- Éves kávé-, tea-, kakaó- és tojásfogyasztás (kg/fő)
- Textilszálfogyasztás (kg/fő)
- Csomagolópapír- és egyéb nem nyomdapapír fogyasztása (kg/fő)
- Nyomdapapír-fogyasztás (kg/fő)
- 1000 lakosra jutó telefonok száma
- 1000 lakosra jutó rádió-vevőkészülékek száma
- Belföldi levélforgalom (db/fő)
- 1000 lakosra jutó regisztrált személygépkocsik száma
- A pótmutatók a következők voltak:*
- Vasúton szállított áruk (kg/fő)
- Cukorfogyasztás (kg/fő)
- Napi tej-és tejtermék-fogyasztás (Kcal/fő)

Nettó gabonafogyasztás (kg/fő)
Egy mezőgazdasági dolgozó által eltartott lakosok száma
1000 lakosra jutó orvosok száma
1000 lakosra jutó gyógyintézeti ágyak száma
Csecsemőhalandóság

Az általunk használt NG-mutatók a következők voltak:

Villamosenergia-fogyasztás (kWh/fő)
Összes energiahordozók fogyasztása szénegyenértékre átszámítva (tonna/fő)
Éves nyersolajfogyasztás (kg/fő)
Összes műtrágyafogyasztás, hatóanyagegységben (kg/fő mezőgazdasági dolgozó)
A mezőgazdasági dolgozók gazdaságilag aktív populáción belüli aránya
1000 lakosra jutó napilapforgalom (db/nap)
1000 lakosra jutó telefonok száma
1000 lakosra jutó rádió-vevőkészülékek száma
1000 lakosra jutó televíziókészülékek száma
1000 lakosra jutó regisztrált személygépkocsik száma
Csecsemőhalandóság

Saad József

TÍZ SZÉLJEGYZET

Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához*

Némedi Dénes a *Szociológiai Szemle* 2000/2. számában közzétett, s az MSZT 2000. évi vándorgyűlésén, Hódmezővásárhelyen külön szekcióban megvitatott tanulmányában olyan, a szociológia alapkérdéseit érintő gondolatokat fogalmazott meg, amelyeknek a perspektívák mérlegelésére készető ezredvégen sajátos aktualitásuk van. A szociológia – talán sikertörténetként (is) elkönnyelhető – elmúlt száz éve után mik lehetnek/lesznek diszciplínánk további kilátásai? A kérdésfelvetés – ha nem is ebben a megfogalmazásban – Némedi utóbbi évekbeli más írásaiban is felleljük: azokban, ahol a szociológiatörténet hasznát, a szociológiatörténet/elmélet-történet művelésének értelmét keresi. Többfelől és – egyelőre legalábbis – korántsem a végleges álláspont rögzítésének igényével közelít a témakörhöz. Még recenziójában – Balogh István és Karácsony András könyvéről írt bírálatában – is érinti a szociológia perspektíváit, a műfaj kereteit kis esszévé tágítva. A recenzió bevezető és befejező oldalai legalább annyira kapcsolódnak a Balogh–Karácsony-könyvhöz, mint szerzőjének említett ezredfordulós tanulmányához. Mindkét írás olyan állításokat tartalmaz, s olyan kérdéseket pendít meg és hagy nyitva, amelyek csábítanak tovább gondolásra, latolgatásra s az ellenvetésekre is. A továbbiakban megkísérlem pontokba foglalni az olvasásuk közben tett reflexióimat. A recenzióhoz írt széljegyzeteimet nem a „kritika kritikájának” ambíciója motiválta. Nem vagyok a témakör szakértője, s ha az lennék, akkor sem szólnék bele egy könyvbírálatba. Mondandóm így nem magához a recenzióhoz, hanem annak bevezető és befejező oldalaihoz kapcsolódik. S *A szociológia egy sikeres évszázad után* című ezredfordulós tanulmányhoz, természetesen. Hivatkozásaimban a *sikersz.* a tanulmányra, a *rec.* a recenzióra vonatkozik.

1. A recenziót indító kérdés: „Van-e »német« társadalomelmélet?” Van-e értelme a jelzős társadalomelméletnek? A recenziót és a tanulmányt együtt tekintve, Némedi Dénes válasza erre – mintegy az *ideális* és a *tényleges* erőterében – részint egyértelmű-kategorikus, részint többértelmű-közelítő állításokban fogalmazódik meg.

A recenzió elején a válasz a tudománnyal szemben támasztható ideális követelmény mércéje. „A tudomány alapideológiájának tantétele az, hogy nemzeti tudomány nincsen, a tudományos igazság érvényessége független az igazságot »felismerő« anyanyelvétől és nemzeti identitásától. Nincs »német fizika« – akik annak idején megpró-

* Némedi Dénes 2000. A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 2. és Reflexiók a társadalomelméletről. Recenzió Balogh István–Karácsony András: „Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig” című könyvéről. *Szociológiai Szemle*, 4.

bálták ezt létrehozni, alaposan diszkreditálták a gondolatot. Habermas és Luhmann... egyetemes érvényességre igényt tartó elméleteket fogalmazott meg” (rec. 1. o.).

A „tantétel” – a tudomány *egyetemességének* eszméje – a felvilágosodás századában teljesedett ki, abban a században, amelyben a szociológia is gyökerezik. S erre a gyökerezettségére is visszavezethetően, mióta művelik, alapvetően kétféle tudományfelfogás uralja. A tudomány *egységének* (monista) koncepciója szerint a természettudományok és a társadalomtudományok *ugyanazon kutatási logika* (a kutatás logikája) szerint művelhetők. Karl R. Popper a legtöbbet idézett képviselője ennek a koncepciónak. A másik – sokféle alváltozatban kifejtett – változat szerint a társadalomtudományoknak *saját kutatási logikájuk* van. Erre vonatkozóan Jürgen Habermas *Zur Logik der Sozialwissenschaften* című, 1967-es irodalomáttekintésére szoktak gyakran hivatkozni. Eszerint a sajátos tárgykörre: a társadalomra vonatkoztatva a monista tudományosság több kritériuma nem kérhető számon. Az egyetemesség követelménye is messzemenően problematizálható. A szociológusi körben maradás igénye mellett ugyanakkor ezt éppúgy nem szokás feladni, ahogy a Helmut Schelsky híres-hírhedt könyvében kifejtett modern uralomformák: a *tájékoztatás-felvilágosítás, gondoskodás és tervezés* végső kérdéseiben való illetékességtudat (Schelsky 1975: 367–376) is vissza-visszaköszön a múltból.

2. Visszatérve Némedi Dénes szövegéhez: ha a történetesen Németországban létrejött társadalomelmélet tudományos, akkor az – *ideálisan* legalábbis – nem német. (A recenzált műre vonatkoztatva, Némedi bizonyára azt kívánja jelezni, hogy talán nem – és a németországi társadalomelméletek esetében a legkevésbé – szerencsés a szűkítő jelző kiemelése azáltal, hogy az mindjárt a címben megjelenik.) És *valóságosan*? Az lehet más. Az idézett szöveg szerint a tudományosság/egyetemes érvényűség – Habermasnál, Luhmannnál legalábbis – *igényként* fogalmazódik meg. Ami, természetesen, világtársadalomban gondolkodást feltételez. Másutt esetleg ez az igény is és ez a feltétel is hiányzik. Ebből az is következik, hogy a tudomány egyik doktrinális követelménye a társadalomelméletekben és az elméleti igényű szociologizálás valóságában nem feltétlenül érvényesül. A szociológia évszázados programjának kiteljesülésével kapcsolatban tehát, egy alapvetően sikeres évszázad után s annak ellenére, kételyek támaszthatók az ezredfordulón. S ezek a kételyek – Némedi Dénes tanulmányában (különösen a „társadalom” fogalmának kérdésessé válását taglaló 2. pontban) és recenziójában is kiemelten – alapvetően a szociológia *nemzet-hez/nemzetállami* keretekhez kötöttségével kapcsolatosak.

„Hát t. teljes ülés, a nemzeti egyáltalán a szociológiának az a vidéke, melyet igazán kevésbé érintett még a szociologikus tudományok ásója” – állapította meg éppen száz évvel ezelőtt Concha Győző a Társadalomtudományi Társaság alakuló ülésén (Concha 1901: 305). Ha ezt így ma már talán nem lehetne is elmondani, a *nemzeti* a szociológiában változatlanul problematikus maradt. Kisállami/nemzeti – például magyar – nézőpontból, persze, inkább mint érvényességi probléma: a nemzeti/nemzeten belüli relevanciák *egyetemes szintű értelmezhetőségének* és megjeleníthetőségnek nehézsége, s nem fordítva, mint az *egyetemes érvényességet gátló* s ezért meghaladandó tényező.

Innen nézve, a *hatalom*, úgy gondolom, az ezredfordulói szociológusi önreflexió megkerülhetetlen értelmezési dimenziója. Erre a fogalomra – az „osztályok/fajok harcától” a „legitim uralmon”, az „elitök körforgásán”, a „kivülről irányítottságon”,

a „strukturális erőszakon”, a „represszív tolerancián”, a „rendszeracionalitáson”, az „életvilág gyarmatosításán”, a „társadalmi mozgalmakon” át a „politikai korrektség” és „szexizmusig” – a *szociológiai elméletek*, elméleti igényű szociológiai kutatások rengeteg változatban összpontosítanak. Diszciplínánkat akár hatalomfixálnak is tarthatnánk. A szociológia identitástudatában, a *szakmai önreflexiók* fogalomkörében: a „szociológiai felvilágosításról”, „racionalitásról”, „emancipációs szerepről”, „modernitásról” „globalitásról” stb. szóló elmélkedésekben viszont a hatalom mint értelmezési dimenzió valahogy hajlamos elsikkadni, eufémizálódni, kilúgozódni. Aki ezt nyersen – a kritikai szociológia csúcskorszakára reagálva, talán túl nyersen is – felvetette, mint az imént hivatkozott Schelsky, amikor a szociológiát mint a tömegek alávetésében közreműködő modern „társadalmi üdvtanok” modelldiszciplínáját értelmezte, s a szociológusban az „értelemtermelők és közvetítők papi uralmának” fő protagonistáját látta, – nos annak nem sok keresnivalója akadt ezen a pályán. Az, miként Schelsky is (saját keserű öndefiníciója szerint) inkább „antiszociológus”, mint szociológus.

A kisállami/nemzeti nézőpont könnyen vezethet(ne) erre az antiszociológusi beállítódásra. Innen nézve markánsabban rajzolódhat ki az az okcidentális modernizációban végbement expanzív folyamat, amelynek során a *tudás: hatalom* összefüggés gyakorlatilag inkább a *hatalom: tudás* formulában érvényesült. S a tudomány ideális egyetemességkritériuma nem csak hogy nem függetleníthető a hatalmi egyetemességigénytől – gyakorlati hatásában: homogenizációtól –, hanem esetenként arra vezethető vissza.

Ez, persze, messzire távolít Némedi Dénes tanulmányától és recenziójától is, amit csak az indokol, hogy nem vitapontokat, hanem reflexiókat fűzök írásaihoz. Végül is *miért innen* s miért ne a tudományfejlődés világösszefüggéseinek perspektívájából s a tudomány ideális egyetemességkritériumához viszonyítva mérettesenek meg a tudományos igényű társadalomelméletek s a szociológia tudománya? Ugyanakkor: *miért ne innen* nézzük a szociológiát, s miért kellene átsiklanunk a lokális perspektívában szembeötlő problémákon? Például annak a polarizáltságnak (s egyben értékítéletkettősségnek) körvonalazódásán, amellyel minden pályázati űrlapot kitöltő kolléga nap mint nap szembesül. Nevezetesen, hogy van egyfelől az univerzális-globális-kozopolita-nemzetközi, s másfelől a partikuláris-lokális-vicinális, kultúra- tradíció- és (egyetemes angolon kívüli) nyelvhez kötött. Az előbbi tudományos, az utóbbi nem az, annak minden projektfinanszírozási következményével. Ismerős az olykor kinkeserves erőlködés, hogy a felismerést, észrevételt, problémát, amely ugyan mi más lehetne, mint partikuláris és lokális (anyanyelvi) diskurzusokhoz, ha úgy tetszik: életvilágokhoz kötött, sikerüljön a kérdéskör egyetemesen érvényes mátrixába beemelni, mintegy tudományosan deködölhetővé tenni. Ez egy olyan denaturálási-szabványosítási művelet, amelynek a végeredményével szembeni elvárás nem az alkotó részvétel, hanem az illeszkedés. A fogalmi rend, mátrix, paradigma kisállam/nemzet felől nem módosítható. Elméletek iránt *erről a szintről* nincs igény, még azok értelmezésére se nagyon. Hogy mennyire nincs, azt elég meggyőzően dokumentálja a kelet-európai szociológia „kognitív esélyéhez” fűzött, rendszerváltás körüli várakozásoktól a beszállítói („gyarmatosított”) szociologizálás napi (nem utolsósorban megélhetési) gondjait taglaló írások illúziótlanságáig eltelt alig egy évtized szakmai tapasztalata (Csepeli–Wessely 1992; Csepeli–Örkény–Scheppelle 1998).

3. Gondoljuk el, hogy a partikuláris–univerzális értékkettség szem előtt tartásával mik a tudományművelési esélyeik azoknak kisállami (kis)tudósoknak, akik ma-gukban az elméletalkotás (vagy akár -értelmezés) tudományos ambícióját melengetik. Lehetnek-e esélyeik?

Talán lehetnek, kivándorlással *azokra a helyekre*, ahol a partikuláris–univerzális részleges egybeesése nem kizárt, s a kulturálisan körülhatárolható téma magától értetődően egyetemesként is tétéleződhet. A kivándorlás – s itt a mi megértésünk számára megközelíthetőbb magyar életutakat érdemes lenne ebből a szempontból elemezni – esetenként megoldás erre a problémára, esetenként nem.

A kisállami tudós, persze, az univerzális igazságok célterületein kívül – ha úgy tetszik, *helyben maradván* – is művelheti a szociológiát, alkothatja-értelmezheti az elmélet(ek)et az egyetemesen érvényes (tudományos) paradigmák maradéktalan szem előtt tartásával. Azzal azonban számolnia kell, hogy miközben ténykedését helyileg meglehetősen érdektelenség övezi, a világban alig van esélye arra, hogy egyáltalán észrevegyék. Másodlagos ismereteim alapján talán megkockáztathatom azt az állítást, hogy ha valahol érintetlenül hagyta a nemzeti színezet a szociológiát, akkor az Németország szocialista fele volt. Egyetemes és egyedüli igazságra kapcsolttság (tudományosság) dolgában hol volt az NSZK társadalomtudománya az NDK-éhoz képest? Mégis: utóbbi a maga idejében sem érdekelt senkit, s ma is legfeljebb az a folyamat érdekes, ahogy intézményeit és személyi állományát az NSZK és a DGS körülbelül másfél év alatt egyszerűen elnyelte. Eközben a tudománya nemigen kellett.

Volna még s manapság formálódóban van egy újabb lehetőség: a *virtuális hely* esélye. Az egyetemes hálózatokra, -ba kapcsolttságban (persze csak azok számára, akik eleve erre szocializálódnak) rejlene a megoldás?

4. További gyakorlatias (a kutatások mindennapjaival kapcsolatos) észrevétel: az egyértelműen univerzalista elkötelezettségű kisállami társadalomtudósok – azon túlmenően, hogy van bennük valamiféle (tisztelőre méltónak is, értelmetlennek is felfogható) harakiriszerű önfeladás – könnyen hajszolódnak bele üres rutinokba. Más szóval: könnye(bbe)n előfordulhat velük, hogy egyszerűen „*lemennek a térkép-ről*”. Lokális-nyelvi-kulturális közegüktől elrugaszkodott, mindinkább tétélezett (fiktív, virtuális) valóságokat tematizálva, „hozzák” ugyan az egyetemesen érvényes követelményeket, de azoknak közegükben alig van relevanciájuk. Partikuláris kötöttségeiktől elszakadt konstrukciók. Kant híres tézisét visszajára fordítva: gondolatok, amelyek tartalmaikkal együtt is üresek, s szemléletek, amelyek fogalmaikkal együtt is vakok. S ha erre még a mérés technikák, az adatkezelés és -feldolgozás mind tökéletesebb módszertanával élő vizsgálatok is ráépülnek...

5. A kutatásközi gyakorlatias megfontolásokon túlmenően a partikularitás–egyetemesesség problematika jól exponálható az antropológiai és a generatív nyelvészet társadalomfelfogásának különbözőségével.

Az *antropológiai nyelvészet* egyik klasszikusa, Edward Sapir nyelvről és nyelvtudományról szóló írásaiban több helyen kiemeli a nyelv „társadalomteremtő erejét”. A különböző nyelvek és változataik *különböző társadalmak*, nem ugyanannak a társadalomnak különböző változatai. „Naív dolog azt hinni, hogy ...a nyelv csupán a kommunikáció és a reflexió alkalmi eszköze. A való helyzet az, hogy a világképet jelentős mértékben a nyelv határozza meg. Nincs két olyan nyelv, amely ugyanannak a társadalmi valóságnak a kifejezője volna. Azok a világok, amelyekben a kü-

lönböző társadalmak élnek, különböző világok. Nem egyszerűen arról van szó, hogy ugyanaz a világ fejeződik ki különböző módon két különböző nyelv esetében... Jelentős mértékben azért látunk, hallunk s érzékelünk dolgokat bizonyos módon, mert anyanyelvünk sok tekintetben *eleve* meghatározza számunkra az interpretálás módjait” (Sapir 1971: 46-47). Ez a társadalomfelfogás a kuhni paradigmaelmélet: a mátrixba rendezhető szimbolikus általánosítások és azok egyetemes alkalmazhatósága felől éppúgy kétségeket ébreszthet, mint a Parsons és Luhmann társadalomtudományi strukturalizmusa vagy Marcuse és Habermas kritikái elmélete felől.

A kuhni tudományfilozófiától is megihletett és a felvilágosodás nyelvfilozófiai hagyományához is kapcsolódó *generatív nyelvészet* álláspontja szerint az (anya)nyelveket viszont *eleve* az emberi faj specifikus adottsága, egyfajta egyetemes kompetencia: *a nyelvelsajátítás* képessége határozza meg. Akkor járunk el tehát helyesen, ha a nyelvek (és „anyanyelv” determinálta világok) különbözőségeit – Noam Chomskyt idézve – „...egy biológiailag adott rendszer tulajdonságainak fogjuk fel, amely lehetővé teszi a nyelvelsajátítást. Ebből a szempontból azok a tények a »határfeltételek«, amelyekkel szembekerül az, aki egy nyelvet megtanul. Tehát lényegében azt a nyelvtudást próbáljuk megmagyarázni, amelyre az említett tényeknek kitett beszélő szert tesz” (Chomsky 1985: 16-17). Nyelvi-kulturális különbözőségeink így egyetemes emberi (biológiai-antropológiai) adottságaink nyitott rendszereire vezethetők vissza. Ez a „visszavezetés” akár emancipációs folyamatként is felfogható: mint *felszabadulás* a partikuláris (leginkább nemzeti) kötöttségekből az egyetemes emberi kompetenciák szabadságába (Chomsky 1985: 139–141).

6. Azt hiszem, a fenti idézetekben sarkított álláspontok nem zárják ki egymást. A partikularitás–egyetemesség együtthatása és együttes figyelembevétele pedig az okcidentális európai civilizáció alapja. Még a felvilágosult racionalitás korában is az. A *szubszidiarizmussal* és *személyességgel* mindig ellenpontosított (bizonyos értelemben Saint-Simon és Comte számára is az Egység, Rend és Harmónia vágyott alampintáját megtestesítő) keresztény *egyetemességet* az Ész univerzalizmusa jegyében meghaladó (és szimplifikáló) felvilágosodás végül is skót, francia, osztrák stb. felvilágosodás. Nyelvi-kulturális különbözőségek mintázatai az egyneműség szövetében.

Ezzel az ellenpontosozottsággal küszködés Magyarországon – a társadalom elméleti igényű megközelítéseiben is s még inkább a társadalompolitikai koncepciókban – a XVIII. század vége óta követhető. Civilizálódásunk (XIX. századi: *anyagi-szellemi művelődés* értelmében használva a fogalmat) legszerencsésebb – ha úgy tetszik: leg-európaibb – időszakai az egyetemes és partikuláris közötti egyensúlykeresés (reformkori kifejezéssel élve: a „súlyegyen” keresése), a *szervítés*, *kölcsönösségre törekvés* jegyében teltek. Vannak időszakok, amikor nem ez, inkább az egyetemesként tételezethez-szállítottához igazodás: a *mechanikus útvétel* dominanciája a jellemző. Például az ötvenes években. S az újabb időkben: a kilencvenes évtizedben, az évezred fordulóján. Az előbbiről kiderült, hogy nem a legszerencsésebb korszaka volt országunknak. Ki tudja, mi fog kiderülni erről a mairól?

Mindenesetre az „euzás” (EU-fória) közepette talán érdemes figyelembe venni azokat a megfontolásokat, amelyek már a múlt (XX.) század elején az univerzális – partikuláris ellenpontosozottságának eltűnésében vagy legalábbis megrendülésében, egymást kizáró polarizálódásában a kontinens civilizációjától idegen, *új* (modern) *birodalmi* gondolkodás és politikálás előtérbe kerülését látták. S egyúttal *Európa*

felszámolását félték, attól tartva, hogy ez a birodalmi politizálás a (nemzetállami integrációktól sem idegen) homogenizálás legkövetkezetesebb és leghatékonyabb – bulldózeres – változatait fogja képviselni. Eltérően európai elődeitől (gondoljunk itt akár az Osztrák–Magyar Monarchián belüli állapotokra), amelyben rivalizálásaikkal együtt is, a lokális–partikuláris (nyelvi, vallási, etnikai, igazgatási, ökológiai stb.) különbözőségek és identitások *viszonylag* épen maradhattak. A XX. századi modern birodalmak mások. S miért feltételezzük manapság, az egyik – a nemzetállami s a kisebb körű lokalitásoknak nem igazán kedvező – birodalom összeomlása után, hogy a nemzetállami játékterek másféle szűkülését s a „gazdasági hatalom globalizálódását a politika »birodalmi« jellegű átrendeződése és a kultúra diverzifikálódása kíséri”? (*sikersz.* 10. o., kiemelés tőlem) Birodalmi átrendeződés igen, de a kultúra diverzifikálódása? Talán Virtuáliában – de ha már kinézünk az ablakon, belépünk egyetemi munkahelyünk lágymányosi épületkomplexumába...

A magyar művelődési tradícióban (is) korán és erőteljesen megjelent ez az Európa-féltő gondolkör. Palágyi Menyhért már az első világháború idején – az imperia-lizmus előnyomulását és a háború okát egyaránt erre a folyamatra vezetve vissza – így írt erről: „A »nemzetállamok« vagy államnemzetek fogalmából kiindulva, átugrották a néprendszer eszméjét, s egyenesen az általános és bizonytalan körvonalú emberiségeszmenél kötöttek ki. A nemzeti gondolattal nem a nála egy fokkal magasabb álló európai gondolatot állították szembe, hanem a »kozmpopolitizmus« (világpolgárság) régi, homályos eszméjéhez nyúltak vissza, s a kétféle, egymás ellenében ható (nemzeti és kozmpopolita vagy internacionalista) tendenciáról mint társadalmunk mozgóiról beszéltek. Ez a polarizált fogalomképzés az előző kor társadalmi gondolkodásának vésszes következményeit hordozta. *Mert a nemzeti gondolat összeférhetetlennek látszott minden általános-emberi megfontolással, és egy rövidlátó, sovén nacionalizmus nevében minden további nélkül gúnyolni lehetett civilizációnk magasabb követelményeit; de megfordítva: annak sem volt akadálya, hogy kozmpopolita/internationalista álláspontból lekiicsinylőleg vonják látókörbe a nemzeti gondolatot, s azt nem minden magasabb rendű emberi törekvés természetesen adott elrugaskodási pontjaként, hanem a történeti fejlődés barbár reziduummént állítsák be.* A két fogalommal való szellemi csiki-csuki játék csak arra volt jó, hogy egyfelől a nemzetben gondolkodást belülről bomlassza, másfelől az emberiségeszemből is kiölje annak tulajdonképpeni pozitív tartalmát, s teljesen összezavarja mindannak értelmét, amit közös európai civilizációnak nevezünk. Csodálkozhatunk-e hát azon, hogy ez a gondolkodás olyan háborúhoz vezetett, melynek fő jellegzetesége éppen abban foglalható össze, hogy az az európai népek szolidaritását, közös civilizációjuk alapjait tagadja?” (Palágyi 1916: 129). Palágyi ismeretelmélete valószínűen XXI. századi aktualitású. Az okcicens-európai „nagyvilágot” a „népek” (nemzetek) *együttműködő* „házajaként” látó civilizációfelfogása viszont egyértelműen XIX. századi gyökerezettségű. Középpontjában a nemzetállammal, amely ebben a felfogásban – Daniel Bell Némedi-tanulmányban idézett állítását visszájára fordítva – *még éppen elég* „kicsi az élet nagy problémái” és *már elég* „nagy az élet kis problémái számára”¹. Mára vagy a közeli jövőre végképp anakronizálódott volna ez

¹ A Bell-idezet pontosan: „A nemzetállam túl kicsi az élet nagy problémái és túl nagy az élet kis problémái számára.” (*sikersz.* láb. 10. o.)

a partikularitás–univerzalitás egybefonódottságában és kölcsönös feltételezettségében gondolkodó felfogás? Lehetséges, majd kiderül. Abban viszont, azt hiszem, egyet kell értenünk Palágyival, hogy a szociológiának is volt része ennek az európai civilizációs alapnak a bomlasztásában. S Palágyi írása óta is lehet(ett) valamelyes része ebben. Miközben művelőinek bele kellett törődniük abba, hogy az alap ez marad. S az ezt az alapot mintegy „felülíró” civilizációváltás – az emberiség „pozitív stádiuma”, „igazi története” koncepcióinak örökébe lépő „ész- és ösztönforradalom”, „új antropológia”, „modern kor-/felvilágosodás-projekt” stb. – vágykép marad, még ha világdívatok és -mozgalmak olykor a megvalósulás közelébe hozzák is azokat.

7. Némedi Dénes recenziójában inkább a szociológia *ideálshoz* közelítő tudományossága (egyetemes érvényűsége) és világtársadalmi feltételezettsége kerül előtérbe, tanulmányában viszont az, hogy (*valóságos*) *története* során diszciplínánk inkább távolodott ettől az eszmétől és eszménytől, mintsem hogy közeledett volna hozzá.

Tanulmányának második pontjában Némedi igencsak meggyőzően fejtegeti, hogy a kezdeti időszak programatikusan elvárásaival szemben a szociológiának, szociológiai elméletalkotásnak mégiscsak vannak-lettek nemzeti különűjtjai. Sőt, a történet egészét tekintve, végül is mintha csak ezek lennének. Diszciplínánk alaptémái, a társadalom (funkcionalista és moralista értelemben is felfogató) integráltságának és szolidaritásának egyetemes kérdései – írja – gyakorlatilag nemzetállami keretek között értelmezhető kérdések. Igaz, ezt így nem emeli ki, de olvasatomban írásában mégiscsak arról van szó, hogy *a politikával és a gazdasággal szemben öntörvényűvé differenciálódott társadalom valóságosan (nemzet)állami politikával, nemzetgazdasággal együtt létező és azoktól különböző nemzeti társadalom*. S így: „...a nemzetállami értelemben vett társadalmi keret magától értetődősége tette lehetővé a speciális szociológiai kérdés, az *integráció* és a *szolidaritás* problémájának megfogalmazását” (*sikersz.* 9. o.). A szociológia kozmopolita programjának füstje tehát, úgy tűnik, nagyobb volt és maradt, mint tényleges nemzeti kötődéseinek lángja. A társadalom tudománya *gyakorlatilag* nemzeti keretek között művelhető: „A szociológia ugyan a világon mindenütt kozmopolita tudomány hírébe került; valójában nemcsak intézményeit tekintve, hanem gondolkodási paradigmáiban is a nemzeti keretekhez kötött maradt.” A következő oldalon: „Világossá vált ...hogy a szociológia mint állítólagos univerzális – vagy *horribile dictu* kozmopolita – tudomány, mint a »társadalom« tudománya, tulajdonképpen a nemzetállami keretekhez kötődött” (*sikersz.* 9. o. és 10. o.). S a szociológiát uraló mai „rosszkezdvet” és elbizonytalanodást Némedi Dénes nem annak a feltevésnek – a *világtársadalom/világállam* felé haladásnak – illúzióvá válására vezeti vissza, amire megalkotói ezt a diszciplínát alapozták. Inkább arra, hogy ez az illúziótlan alkalmazkodottság: a nemzeti keretek közé berendezkedettség kezd illúzióvá válni a *globalizálódás/hálózati társadalom* kihívása következtében. Elképzelhető, vannak erre utaló tények. Az is elképzelhető persze, hogy néhány évtized múlva a felvilágosodás világállamát előlegező feltevésekre sokban – s a kultúra- és nemzetfelfogás tekintetében kiváltképpen – hasonlító globalista feltevézésekről (Stichweh 1995). kell megállapítanunk, hogy azok illúzióknak és végső soron a *modernitás azonos antinómiáival* terheltnek bizonyultak (Weiß 1995). Erre utaló tények is vannak. S a modernitás antinómiáiról – ezt Némedi erősen hangsú-

lyozza – a szociológiának elméletként és kutatásként is fontos mondanivalói voltak, s ezek – tetszik-nem tetszik – *társadalmi kérdésként/problémaként* a nemzetállam keretei között fogalmazódtak meg.² Azt, persze, a szociológia történetére, s főként a történet nemzetállamonkénti alakulására visszatekintve, érdemes mérlegelni (egy magyar országtanulmány ebből a szempontból érdekes lehetne), hogy az igazán soha fel nem adott (fel sem adható) kozmopolisztikus affinitásai mennyiben gátolták és mennyiben segítették ezt a diszciplínát a társadalmi problematikák érvényes és hiteles megjelenítésében. S a valóságfeltárás és -megjelenítés más, tudományon kívüli területeiről itt nem beszélve, egyáltalán: a szociológia volt-e az a tudomány, amelyben a társadalmi kérdés/probléma, mint társadalomdiagnózis és -terápia, a legmarkánsabban exponálódott? Nemzetállami kötöttségei (ellenére? következtében?) a szociológia is ilyen tudomány volt. Miért féltünk egy újabb (a kozmopolita illúzióval ugyancsak rokon globalista) víziótól? Nem túlzott a „kiről fog beszélni a szociológus?” kérdés mögött meghúzódó aggodalom? (*sikersz.* 12. o.) Lehet, hogy az, mégis úgy gondolom – még ha itt talán túlinterpretálok is Némedi Dénes megfontolásait –, hogy éppen manapság s éppen a peremvidéki igyekezet és megfélelni akarás országokban aktuális ennek a kérdésnek a felvetése, illetve közvetítése.

Az a bizonyos *rosszkedv* pedig régi (talán fél évszázados) sötét árny a szociológia mögött (is). Valószínűleg még a második világháború utáni nagy felfutás idején szegődött a nyomába. Talán az „*alkalmazott felvilágosítás*” (Dahrendorf) olykor gyötrelmes feldolgozását kísérő idült rosszérzés, s azokkal az ambivalenciákkal lehet kapcsolatos, amelyek a kor- és világértelmező és a menedzsmentkiszolgáló (piacutatói, üzemszervezési stb.) szociologizálás (Gouldner) kettősségétől elválaszthatatlanok (Schelsky 1975; Gouldner 1971). Végül is a társadalomtudósi kedélyt sem hagyja érintetlenül, ha igazodási kényszerek folytán *hamisságok* feltárására beállított *dialektikus logikáját* lassan az elfogadósok *affirmatív logikájára* kell átrendeznie. Ugyanazokban a tényekben egyszer a *neokolonializmus* pusztítását, máskor a *globalizmus* áldását illik látnia, s – a marcusei fogalomkörben maradván – a kommunikativ technológiák ipari forradalmában nem való többé a *technológiai ész emberi dimenzióirkat* irtó-egyneműsítő hatásait firtatnia, s a *represszív, igazi, valódi* jelzőket nyugodtan szögre akaszthatja az olyan fogalmak mellől, mint a *tolerancia, szűkséglet, demokrácia*.

8. Recenziójában Némedi Dénes azt emeli ki, hogy az újabb német szociológiában (legalábbis az elméleti paradigmák körében) mintha megvalósulna a tudományosság ideális (doktrinális) követelménye. Habermas és Luhmann elméleteinek az a – ha úgy tetszik: *németes* – sajátossága, hogy nem „német” elméletek. Ellenkezőleg, a nemzeti jelleg és örökség programszerűen radikális leküzdésének és egyetemes érvényességek világába emelésének: a kritikai és a strukturalista elméletekre egyaránt jellemző habermasi „Westorientierung”-nak a termékei. A *társadalmak társadalmá* és a *kommunikatív racionalitás* között ez teremt közösséget. A németországi társadalomelmélet „...másutt ismeretlen radikalizmussal és tudatossággal feszíti szét a nemzeties gondolkodási kereteket”. Mindannak sajátosan következetes érvényesíté-

² „A szociológia – különösen a XX. század első felében – fenntartotta azt a sejtést, hogy a modernizáció *társadalmi* válságokkal és új típusú *társadalmi* feszültségekkel terhes, morálisan sokszor kétséges értékű folyamat.” (*sikersz.* 8. o.)

se a társadalomtudomány terén is, amit az „atlanti mintákat” követő „társadalmi átrendeződés (jelentett), amely a csonka Németországban megszüntette a hagyományos német diszkrepanciát a tradicionális elemeket őrző társadalomszerkezet és a gyorsan modernizálódott gazdasági szerkezet között. ...ez a tudatosan vállalt univerzalista beállítottság, a nemzeti sajátosságok tudatos relativizálása teszi sajátossá, a más országokbelitől megkülönböztethetővé a német társadalomelméleti törekvéseket” (rec. 1-2. o.). A háború utáni Németország nyugati felére vonatkoztatva: „Akárhogy is, a társadalom és kultúra »nyugatosodott«, vagy ha úgy tetszik, »koz-mopolita« lett” (rec. 2. o.). Ennek a fejlődésnek egy útja van (s még ha folyamatosan vitatják is), nincs *külön út*. Külön (nemzeti) társadalomtudomány (szociológia) sincs. Tovább gondolva ezt az egyértelműséget: az elméletekben itt markánsan tétel-veződhetnek azok az egyenlőségjelek, amelyek a szociológiai elméleteket Comte óta kísértik. S amelyeket R. Aron A. Comte egyik, meglehetősen kérdéses feltételezésére vezet vissza. Arra a feltevésre, hogy a nyugati (ipari, tudományos) civilizáció = világcivilizáció = egyetemes modernizációs minta, ami megkerülhetetlen (Aron 1967: 66–67). Az ezredfordulón, a globalizmus egycentrumú világának kiteljesedése – vagy már összeomlásának (átalakulásának?) kezdete? – éveiben is hangsúlyosak lettek ezek az eufemisztikusan: *civilizációs expanzionizmusra*, nyersebben: *birodalmi terjeszkedésre* utaló egyenlőségjelek. Legutóbb: az atlanti-globális-liberális-univerzális-amerikai mint alternatíva nélküli világcivilizáció azonosítása.

A német modernizáció és nemzeti problematika nyilvánvalóan nem egyszerűsíthető le az „atlanti minták” – második világháborút követő – tiszta lapjára helyeződésére. A „külön út” különféle konnotációiba és a Habermasétól eltérő (például történetirői) megközelítéseibe bonyolódás sem lenne itt szerencsés. Komikus volna hát, ha a kérdéskört szakmai irányultságánál fogva is jól, nálam mindenestre jobban, ismerő Némedi Dénes recenziót bevezető állításait egy-két közhellyel „árnyalni” próbálnám. Annál is inkább, mert a *témára*: a világháború utáni, mérvadó, német szociológiai elméletalkotásra vonatkoztatva nincs is mit hozzátenni ezekhez az állításokhoz. Csak egy – bizonyára ugyancsak ismert – történeti összefüggést említenék meg, azt is csak azért, mert szorosan kapcsolódik Némedi egyik – szociológiatörténet-írás alapkérdéseit érintő – kritikus megjegyzéséhez. A Balogh–Karácsony könyvből – írja – hiányzik a német szociológiai elméletek társadalomtörténeti beágyazottságának leírása és elemzése: „az általuk bemutatott társadalomelméleti koncepciók így némileg a levegőben lógnak” (rec. 2. o.). Más írásaiban – a történelmi összefüggésekre ugyancsak figyelő – alkotás- (kutatás-) történeti megközelítés fontosságát emeli ki.³ A levegőből mintegy „lehozott” – a helyszín és az idő valóságába helyezett – elmélet/szociológia így a történetírásban szokásos dimenziók közé kerül: valóban történet lesz belőle. (S ezen túlmenően – mint azt Némedi tanulmánya dokumentálja – a *szociológia*, e régen és ma s minden bizonnyal a jövőben is „főlöt-tébb sokjelentésű szó” (M. Weber), s annak sokjelentésű tárgya: a *társadalom* értelmezéséhez is támpontokat ad.)

A történeti elemzés s egyúttal szakmai önreflexió – széljegyzeteim elején erről részletesebben szoltam – szociológus esetében különösen fontos szempontja: a *hatalom*. Hol a határ az azonos gyökerű progresszió és agresszió között? Diszciplinánk a

³ Lásd chhez Némedi Dénes 1. sz. lábjegyzetben hivatkozott írásait!

progresszív világboldogítás jegyében fogant, s jeles paradigmái sohasem adták fel igazán a kezdetek agresszív indulatait. Németország esetében pedig, ahol az *akarat* s annak fogalmi köre az elméletektől a világszemléleten át a köznapi gondolkodásig annyi mindent fókuszál, s amelynek ugyanakkor XX. századi története két háború-vesztés következményeinek feldolgozásában, s az utóbbi emlékének legyűrésében (*Vergangenheitsbewältigung*) telt el, a hatalom mint elemzési szempont kiváltképp megkerülhetetlen.

A nyugatorientációból sem lúgozódhat ki a történeti tényekhez, programokhoz, személyekhez kapcsolható hatalmi mozzanat. Az egyetemes érvényűség személytelenségét kedvelő birodalomépítői diskurzus lehozása a lebegtetettségből. A német szociológia szakértő interpretátorai bizonyára Magyarországon is jól ismerik, de talán nem eléggé hangsúlyozzák, hogy a háború utáni nyugati német veszteternizáció, atlanti orientáció mint *reedukáció* kezdődött, s folytatódott sokáig. Ennek háború utáni indokoltságát kevesen kérdőjelezik meg, elhúzódása, veszteségei és hozama viszont máig vitatott kérdéskör. A reedukációs politikához kapcsolódva, a szociológiai elméleteknek/szociológiának kulcsszerepe lett az amerikai paradigmák, a pragmatikus gondolkodásmód, a „making”-szellemiség meghonosításában, s egyáltalán abban, hogy „az embervilág tudományos felismerésre alapozott megalkothatóságának (*Machbarkeit*) hite” (Dahrendorf)⁴ gyökeret verjen. Némedi Dénes a Balogh–Karácsony-könyvből egy nagyobb fejezetet hiányol, „...amely a német társadalomelméleti gondolkodást egy szélesebb tudományos-kulturális kontextusban helyezi el (kitérve arra, hogy milyen szerepet játszott Parsons recepciója a szociológia mint diszciplína legitimálásában)” (*rec.* 7. o.). A kérdés valóban érdekes lehet. Különösen ha még arra is kiterjed, hogy a német elméletek – elsősorban Max Weber – praktikus célokra leegyszerűsített parsonsi recepciója, s az *annak* alapján kimunkált reedukációs koncepció hogyan egyengette azt az utat, amelynek során Németország legitimálása a győztes nyugati szövetségesek részéről elindult. Egy ebben a témakörben készült, 1996-ból való heidelbergi kutatási beszámoló címe: *Die Geburt Europas aus dem Geist der Soziologie* arra utal, hogy a szociológia világformáló jelentőségéhez ma is kapcsolódnak meggyőződések (Gerhardt 1996).⁵

9. A második világháború utáni években alapvetően a két győztes nagyhatalom: az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió formáló jelenléte határozta meg a szociológia alakulását azáltal, hogy diszciplínánk Nyugaton változatos, pragmatikus és popularizált formákban intézményesülhetett, Keleten viszont – a nyugati (Magyarországon például kifejezetten angolszász) irányú tájékozódás átmeneti évei után – a

⁴ Idézi Schelsky 1975.

⁵ A beszámolót bevezető fejszöveg: „Az Európa-eszme bölcsője nem Európában ringott. A legújabb történeti kutatás olyan fiatal közgazdászok és politikatudósok csoportjára bukkant az amerikai külügyminisztériumban, akik 1946-ban elsőként vetették fel azt a gondolatot, hogy Németországot be kell vonni az Európai Újjáépítési Programba, s hogy a 16 országra kiterjedő Marshall-segély a gazdasági, majd politikai együttműködés feltételével kapcsolódják össze. Hogyan sikerült meggyőzni ezeket a kormányzati alkalmazásban álló fiatal tudósokat arról, hogy Európa békés fejlődése kifejezetten azáltal biztosított, hogy az éppen legyőzött és még nem teljesen demilitarizált Németország az európai gazdasági kapcsolatok hálózatába bevonódjék? A Szociológiai Intézetben Uta Gerhardt egy eddig még ismeretlen szociológiatörténeti adalék feltárásával erre keresi a választ, méltatva a Harvard-szociológust, Talcott Parsonst, aki az Európa-eszmét mint az 1945-ös németprobléma megoldását „feltalálta” (Kiemelés tőlem.)

pártállami célokra sematizált uralkodó ideológia: a történelmi materialismus kiszorította. Némedi Dénes tanulmánya, a társadalomtörténeti beágyazottságú szociológia-történet-írás előtt is perspektívát nyitva, arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyugati tömbben a világháborút követő (s Amerikában már évtizedekkel korábban megkezdődött) *felsőfokú képzési expanzió* mennyire fontos tényező a szociológia intézményesülésének történetében. S emellett arra is, hogy a szociológia tudománytörténeti karrierjének alakulását nem annyira művelőinek a társadalmi folyamatok egészéről alkotott tételezései, hanem egyszerűen egy *tömegtársadalmi* folyamat: az egyetemet megcélzó ifjúsági „áradat” határozta meg. Pontosabban – írja – ebben az expanzióban, a világ nyugati felén a második világháború után bekövetkezett korszakos jelentőségű felívelés, amelynek következtében „az egyetemi rendszer peremén elhelyezkedő, fél-legitim tudomány” kitüntetett jelentőségű lett azáltal, hogy „...a maga módján még terelte-duzzasztotta is az áradatot, hiszen létszámgyarapodása minden jel szerint sokkal gyorsabb volt, mint a többi hagyományos szaké” (*sikersz.* 5. o.).

Némedi írásának ezek az oldalai különös figyelmet érdemelnek (*sikersz.* 4–7. o.). Magyarország (és a kelet-európai országok) felsőoktatásában hasonló mértékű expanzió megy végbe, mint a nyugati világban a második világháború utáni másfél évtizedben. Ebben az expanzióban a szociológiának (is), hasonlóképpen mint négyöt évtizeddel ezelőtt Nyugaton, kitüntetett szerepe van: ifjúsági *tömegfelvevő-parkoltató-átbocsátó* szakterület. A szociológia itt is „általános értelmiségképzővé” vált (*sikersz.* 5. o.). (Az „értelmiség” szó kelet-európai konnotációira tekintettel, errefelé talán pontosabb lenne diplomatermelő tömegszaknak nevezni. Ennek a megjelölésnek viszont szükségtelenül bántó-leértékelő hangsúlyai vannak.) Hogy miért, s hogyan függ ez össze a szociológiával mint „különös szakkal”, amelyhez „kapcsolódóan nem alakult ki igazi szakma, hivatás” (*sikersz.* 5. o.), arról meggyőző és továbbgondolásra ösztönző fejtegetések olvashatók a tanulmányban. Hasznos lenne eltűnődni ezeken. A mintakövetés – olyan változási szakaszba kerülés, ami másutt már végbement – előnyökkel is járhat. Lehet átvenni-másolni, de lehet *honosítani* is. S ha nem muszáj másolva átvenni, ami kisállami helyzetben könnyen előfordulhat, akkor – művelődési hagyományaink mintáit is szem előtt tartva – jobb honosítani. A *harmadik utak* lehetőségeit keresve. Jelentős hozama, például a felsőfokú képzés tömegesedése, mellett a szovjetizált övezet kinyílásának veszteségei is vannak, például az államszocialista körülmények között többé-kevésbé épen maradt – itt-ott mintegy hibernálódott és sajátos értékeket hordozó – kelet-európai értelmiségi mentalitások és szerepek le- és átértékelődése. Milyen stratégiára érdemes berendezkedni az „értelmiségi korszak” végén? (*sikersz.* 13. o.) Kérdés, hogy ez a társadalomkutatás terén is sajátos szemléleteket képviselő és jelentős teljesítményeket produkáló, ugyanakkor mindinkább anakronizálódó értelmiségi kultúra s egyáltalán az igényesség és eredetiség hogyan menthető át a szociológusi professzionalizmus új korszakába és a szakirányok követhetetlen sokféleségében lassan felbomló szociológusképzés új rendjébe.

10. A recenzió és a tanulmány is kiemelten szól a szociológia *transzdiszciplináris* jellegéről. „A transzdiszciplinaritást az jellemzi – írja Némedi Dénes –, hogy problémáit is a diszciplináris határokon kívül/túl definiálja, és a megoldás módszereit is azokon kívül keresi – tehát nem a diszciplinák határterületi kooperációjaként elképzelt interdiszciplinaritással azonos” (*sikersz.* 6. o.). Ebből, úgy gondolom, annak is

következnie kellene, hogy az ilyen diszciplína nemcsak *támaszkodik* más tudományágak szemléletmódjára, módszereire, terminológiájára, hanem ugyanezek tekintetében *támaszul* is szolgál azok számára. Hogy a szociológia – hasonlóan a nyelvtudományhoz – tartósan betöltött volna ilyen funkciót, az kétséges. Talán transzdiszciplinaritása is az.

Maga a jelenség: a tartós diszciplináris betagothatatlanság Némedi szerint abból következik, hogy a szociológia egyfelől meglehetősen késői (későn befogadott) jövevény volt az egyetemek képzési rendjében, másfelől viszont (amikor már benn volt) a nagy felvevőterület lett belőle. Minthogy művelői hagyományosan integratív funkciót tulajdonítottak neki, s ehhez a hagyományhoz ragaszkodtak, a szociológia meglehetősen nyitott lett a felsőoktatási expanzió nyomásával szemben. Az integratív funkció mintegy interakcióba került a modern, (jóléti) tömegtársadalmi, felsőoktatás igényével. Ez a megközelítés, amelyben a „*mi a szociológia?*” régi kérdése teljesen összefonódik a „*mire való?*” gyakorlatias problematikájával, jó kiindulás lehet a szociológia azonosítása és perspektívái körüli vitákban. Különösen a mai Magyarországon, ahol a felsőoktatási expanzióval párhuzamosan a társadalomtudományi képzés szerkezeti-szervezeti rendjének átalakítása is napirendre került.

A transzdiszciplinaritás interpretációja – logikus és érthető módon – más a recenzión és más a tanulmányban. A recenziónban a *német társadalomelméletekről* szólva, Némedi azok transzdiszciplináris természetét emeli ki, mint olyan tudományfejlődési tradíció megőrződését, „amelynek egyik fontos komponense a német tudományos-kulturális mező »nem nyugatos« jellege” (rec. 5. o.). Az újabb – mint láttuk – egyébként vesztelnizáltságukkal kitűnő német társadalomelméletek nemcsak folytatják, még ki is teljesítik ezt a tradíciót. S ebben Némedi a diszciplináris fejlődés általános perspektíváját látja. A tudományfejlődés (inkább „nyugatos”) differenciálódásának és (inkább „németes”) integrálódásának együtt érvényesülő folyamatában szerinte az utóbbi a jövő. A szociológiában – Luhmannra és Habermásra gondolva – mindenképpen. „A társadalomtudományokban és a szociológiában a XX. század második felében – írja – ...egyre nyilvánvalóbb lett, hogy az igazi nagy kérdésekre a diszciplináris határok tiszteletbentartásával nem lehet megfelelni. ...A modern társadalmak rendszerszerű összefüggései a szűken szociológiai perspektívából láthatatlannak voltak – ezért tágitotta ki Luhmann érdeklődési területét a legkülönbözőbb tudományok irányába. Más módon, de Habermas is egy nem csak szociológiai szociológiaelméletet dolgozott ki” (rec. 5-6. o.).

A tanulmányban viszont a transzdiszciplinaritás nem német elméletek kapcsán, hanem az *egyetemi rendszer* strukturális (a diszciplináris differenciáltságot fenntartó) rigidsége, a képzési expanzió és a szociológia „diffúz öndefiníciója”-ként (sikersz. 6. o.) is felfogható integratív jellege összefüggéseiben kerül szóba. S ebben a vonatkoztatási keretben a „transzdiszciplináris” szociológia perspektívái már nem túl biztatóak: „Az sincs kizárva, hogy a »transzdiszciplináris« problémák nyomása alatt a szociológia maga fog széthullani” (sikersz. 7. o.). Némedi Dénessel egyetértve, ennek bizony vannak az egyetem világában nap mint nap észlelhető jelei. A tömegesedés új meg új képzési programok indítását igényli. Ma már ott tartunk, hogy egy-egy egyetemi szak intézményesítése nem a klasszikus (vagy legalábbis már egy ideje létező) diszciplináris tagoltságba illesztés keresésével, még csak nem is a munkaerőpiac felől érkező igényekre reagálva, hanem feltételezett (piaci?) szükségletek-

re, aktuális kortendenciákra, esetleg egy kutatási projekt biztonságosnak tűnő financiai perspektíváira hivatkozva is megkezdődhet. S eközben e „különös szak” képviselői, „...a szociológusok számára mindig adódik csábítás, hogy, nem elég jól definiált kompetenciáikat e programok szolgálatába állítsák. Ez pedig csak fokozhatja a szociológia mint diszciplína amúgy is nagyfokú heterogenitását, csökkenti összetartó erejét” (sikersz. 7. o.).

A transzdiszciplinaritást, azt hiszem, végül is annak a régi képzetnek újra koncipiálásaként érdemes felfognunk, amit talán szerencsésebb egyszerűen és hagyományosabban *kulcstudományi* vagy *integratív*, esetleg *felvilágosító* jellegnek nevezni. S ez a jelleg az itt gyakran hivatkozott H. Schelsky szerint a „*szakokat átfogó orientációs tudás*” hordozója szerepében elgondolt szociológia identitásának alapja volt s talán maradt is. Valóban kérdés, hogy maradhat-e az továbbra is, úgy, hogy eközben a szakok sokaságát termő egyetemi professzionalizmus világában is markánsan jelen van, jelen szeretne lenni.

Irodalom

- Chomsky, Noam 1985. *Generatív grammatika. Beszélgetések Mitsou Ronat-val.* Budapest: Európa
- Concha Győző 1901. Társadalomtudományi Társaság. *Husadik Század*, 2: (1), 305.
- Csepeli György–Wessely Anna 1992. A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*: (1-2), 1–7.
- Csepeli György–Örkény Antal–Kim Lane Scheppelle 1998. Kelet és Nyugat között. A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei. *Replika*: (33-34), 35–48.
- Gerhardt, Uta 1996. Heidelberg. Ruperto Carola: *Institut für Soziologie*, 2: 24–30.
- Gouldner, Avin Ward 1971. *The Coming Crisis of Western Sociology.* London: Heinemann, 341–477.
- Némedi Dénes 1996. Minek a történet? *Replika*: (23-24), 172–179.
- 2000. A szociológiatörténet hasznáról. In: *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 271–284.
- Schelsky, Helmut 1975. *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen* (2. bőv. kiadás). Opladen: Westdeutscher Verlag
- Sapir, Edward 1971. *Az ember és a nyelv.* Ford.: Fabricius Ferenc. Budapest: Gondolat
- Palágyi, Melchior 1916. Die Krise der europäischen Zivilisation. *Die Tat*. 8: (2, Mai.) 129.
- Stichweh, Rudolf 1995. Zur Theorie der Weltgesellschaft. *Soziale Systeme. Zeitschrift für soziologische Theorie*, 1: (1) 29–45.
- Weiße, Johannes 1995. Antinomien der Moderne. In: *Modernität und Barbarei.* Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 246–258.

EGYETEMESSÉG ÉS HETEROGENITÁS

(Gondolatok a szociológiáról – Némedi Dénes és Saád József írásai kapcsán)

Mennyire egyetemes a szociológia és miért van szükség szociológiára? Erre a két egyszerű kérdésre próbálok válaszolni úgy, hogy kifejem véleményemet Saád József széljegyzeteiről, amiket Némedi Dénes két írásához fűzött.¹ Saád vitatja tudományunk megismerésének univerzalista igényét – én viszont megvédhetőnek és megvédésre érdemesnek tartom ezt az igényt. Erről írok előbb. Ezután foglalom össze álláspontomat a szociológia jelen helyzetéről és perspektívájáról. Némedi úgy látja, hogy a szociológia felmorzsolódhat és eltűnhet tudományon belüli és tudományon túli okok miatt. Ez lehetséges, de akkor is tudunk és – tanárként – tudatosítanunk kell, mi az, amiért mégis szükség van tudományunkra, s mi az, amit csak a szociológia tud nyújtani.

Mielőtt hozzákezdének okfejtésemhez (ami nyilvánvalóan elnagyolt lesz és inkább gondolatok felvetéséből, mint részletező elemzésből áll), szükséges néhány mondatban tájékoztatni az olvasót e vita kezdeteiről. Némedi és Saád írásairól két alkalommal folytattunk vitát élőszóban. Előbb tágabb körben, kutatók, szociológia szakos tanárok és diákok részvételével a Magyar Szociológiai Társaság 2000. évi hódmezővásárhelyi vándorgyűlésének egyik, Feleky Gábor által szervezett szekciójában, azután pedig szűkebb társaságban, az ELTE Szociológiai Intézetének elmélet-történeti tanszékén. Saáddal, Némedivel, valamint a második megbeszélésen részt vett további munkatársakkal együtt én is ezen a tanszéken tanítok, és úgy látom, itt az ideje szakmai folyóiratunk nyilvánossága elé bocsátani vitánkat. Ilyen vitára és felfogásunk markánsabb megfogalmazására ösztönzött bennünket az a bírálat is, amit tanszéki kötetünkről (Felkai et al. 1999) legutóbb Dupcsik Csaba (2000) írt a *Szociológiai Szemlé*be. Az ő írásának címe: *Valami elkezdődött*, s most abban bízom, hogy Némedi és Saád írásaival is egy új vita kezdődik.

Így van ez tudományunk kialakulása óta: szinte folyamatosan vitatták és vitatják mibenlétét, feladatát. Több ilyen eszmecsere folyt az utóbbi tíz év magyar szaksajtójában is. Például a *Replikában* előbb a közép-európai szociológia, aztán pedig a magyar szociológia tudománytörténetének keretében.² Ezt a most kezdődő vitát is jó lenne minél szélesebb körben folytatni, túl az elmélet-történeti tanszék és az intézet új, lágymányosi falain.

¹ Némedi 2000a és 2000b. Az előbbi – véleményem szerint különösen fontos és tanulságos – tanulmány a szociológia 20. századi mérlegét vontta meg, a másik pedig egy recenzió Balogh István–Karácsony András könyvéről.

² A két vitaindító: Csepeli–Wessely 1992; illetve Saád 1996.

Mennyire egyetemes a szociológia – avagy tudás és hatalom globalizáció korában

A szociológia helyzetén gondolkodva Saád Józsefet főként a mai szociológia iránya és a szociológiai ismeretek funkciója foglalkoztatja. Némedivel ellentétben nem üdvözi a szociológiai elméletek univerzális ismeretigényét. Szerinte okunk van a bizalmatlanságra, mert a globalizáció eltorzítja a nemzeti szociológiákat, így a magyart is. Főként ebben az összefüggésben szól arról a helyzetről, amit a tömegképzés idézett elő az egyetemeken, s azokról a dilemmákról, melyek tudományunk értelmiségképző funkciójából fakadnak.

Saad szerint a szociológia egyik központi kérdése a *hatalom*, de a *szakmai önreflexiók* fogalmkörében „a hatalom mint értelmezési dimenzió valahogy hajlamos el-sikkadni, eufémizálódni, kilúgozódni”. Amikor osztályokról, társadalmi struktúráról, legitimitásról, a jelen társadalmi mozgalmairól van szó, akkor a hatalom dimenziójában gondolkodnak a szociológusok, amikor viszont saját tudományukról, a szociológiai megismerésről értekeznek, akkor elutasítják ezt a dimenziót. Ha valaki mégis figyelmezteti őket saját hatalmukra, „papi uralmukra”, az könnyen kerülhet pályán kívülre. Így történt ez például H. Schelskyvel az egykori NSZK-ban.

A német viszonyok különösen érdekesek. Némedi is ezekre utalt, amikor recenziójában kiemelte Habermas és Luhmann elméleteinek univerzalista jellegét: „...ez a tudatosan vállalt univerzalista beállítottság, a nemzeti sajátosságok tudatos relativizálása teszi sajátossá, a más országokbelitől megkülönböztethetővé a német társadalomelméleti törekvéseket” (Némedi 2000b: 2). 1945 után az NSZK a Szovjetunióval szembenálló nyugati világ része lett s ennek folyamán „...a társadalom és kultúra »nyugatosodott«, vagy ha úgy tetszik, »kozmpopolita« lett” (Némedi 2000b: 2).

Csak hogy Saád József szerint az előbbi fejtegetés azt kívánja igazolni, hogy a társadalmak kutatásában „...nincs külön út. Külön (nemzeti) társadalomtudomány (szociológia) sincs.” Márpedig ezt a következtetést Saád nem akarja elfogadni. Úgy látja, hogy a tudomány egyetemességének elve mögött hatalmi igények és globális erők húzódnak meg. Ezeknek fellépése különösen fontos lehet és élesen látható Európa keleti részein. „Innen nézve, markánsabban rajzolódhat ki az az okcidentális modernizációban végbement expanzív folyamat, amelynek során a *tudás: hatalom* összefüggés gyakorlatilag inkább a *hatalom: tudás* formulában érvényesült.” Vagyis szerinte az *univerzalizásra törekvő szociológiai megismerés iránya és funkciója egybeesik a gazdasági és politikai globalizáció erőivel*. Márpedig az irányok ilyen egybeesését nem leplezni, hanem megmutatni kell. Hiszen „a tudomány ideális egyetemességkritériuma nem csak hogy nem függetleníthető a hatalmi egyetemesség-igénytől – gyakorlati hatásában: homogenizációtól –, hanem esetenként arra vezethető vissza”.

Ha jól értem Saád Józsefet, akkor főként az amerikai minta követését tartja kártékonynak. Óvni akarja a szociológiát, különösképp az európai szociológiát attól, hogy áldozatul essék a globalizációnak. Hasonló gondolatmenet olvasható *P. Bourdieu és L. Wacquant* (1999) egyik újabb tanulmányában, amit a *Theory, Culture & Society* című folyóirat bocsátott vitára. A szerzők szerint amerikai nézetek, gondolkodási irányok és fogalmak árasztják el a világot, rákényszerítve más társadalmak szemléletére a maguk kognitív mintázatát. A társadalomkutatók egy személyben előkészítői és áldozatai e folyamatnak. Ez a *kulturális imperializmus* hamis

univerzalizációt eredményez, amit erőteljesen képviselnek az USA-n belüli és azon kívüli tudományos körökben, alapítványoknál és kiadóvállalatoknál.

Saad is erre utal a pályázatírás és projektfinanszírozás példájával: „...van egyfelől az univerzális-globális-kozmpopolita-nemzetközi s másfelől a partikuláris-lokális-vicinális, kultúra-, tradíció- és (egyetemes angolon kívüli) nyelvhez kötött. Az előbbi tudományos, az utóbbi nem az, annak minden projektfinanszírozási következményével.”

Az univerzalizmus-relativizmus vitakérdései sok mindenre kiterjednek. Idézzük fel először is az ide vonatkozó újabb tudományfilozófiai álláspontokat! A hetvenes évektől elterjedt tudásszociológiai áramlatok abszolutizmusként értelmezik az egyetemes érvényűségnek mint *a tudományos megismerés* általános elvének igényét. Az újabb tudományelméletek szerint nem igazolható, hogy a nyugati tudomány racionális mintázatában testesül meg az objektivitás egyedül lehetséges formája. Inkább arról van szó, hogy a nyugati civilizáció tartja fenn ezt az igényt, s a Nyugat uralma „mentális-kognitív kolonizáció formáját ölti” (Fehér 1998:14). A relativisták úgy látják, hogy az igazság híveinek vissza kell utasítaniuk a dogmatikus univerzalizmust.

Csakhogy a relativizmus sokféle logikai és ismeretelméleti nehézséggel jár. Tudjuk, hogy nem mindent lehet lefordítani egyik nyelvről a másikra, s hogy a különböző népek másként gondolkodnak például a világról, a természetről, a törvényekről vagy a tulajdonról. De kulturális univerzálék nélkül hogyan értheti meg egymást mégis két különböző kultúra képviselője, és hogyan tudunk lefordítani mégis egy másik nyelvre egy nyelvi megnyilatkozást? Ilyen kérdésekre kell válaszolnia a relativistának. Nem tudok itt kitérni a különböző válaszkísérletekre, miként arra sem, milyen nehézségeket támasztanak – például az érzékelés, gondolkodás és nyelvi kommunikáció területén – a kulturális univerzálék koncepciói. Mindenestre azt megállapíthatjuk, hogy a társtudományok – például a neuropszichológia vagy a kulturális antropológia – ide vonatkozó eredményei nem elég egybehangzóak és nincs perdöntő bizonyítékuk ebben a vitában (Pléh 1999).

A tudományelméleti univerzalizmusnak és relativizmusnak azonban fontos *világ-nézeti és politikai korrelátumai* vannak. Fehér Mártnak igazat adok abban, hogy „a dogmatikus abszolutizmus fundamentalistává válhat és fundamentalizmusokat gerjeszthet” (Fehér 1998:13). Csakhogy a relativizmus destruktív erejét is tapasztaljuk mindenfelé. Nemcsak az áltudományoknak és dilettantizmusnak kedvező korszellem formálásában, hanem azokban az etnikai, vallási, nemzeti keretek között szervezett agresszív mozgalmakban és „identitáspolitikai” törekvésekben is, melyek a kulturális öntörvényűség jegyében akarják megfosztani hitelének maradékától is a humanista univerzalizmus eszméit.

De mit jelenthet az univerzalista igény a szociológia számára, melynek művelői többnyire nem a világtársadalom egyenlőtlenségeit vagy mozgalmait, hanem egy-egy ország, nép, nemzet társadalmát kutatják? Némedi Dénes erőteljesen hangsúlyozza recenziójában, hogy az 1945 utáni német szociológiának vannak olyan sajátosságai, melyek „...összességüket mind az egyesült államokbeli, mind a francia vagy brit társadalomelméleti munkáktól megkülönböztethetővé, »németté« teszi”. Éppen ezeket a sajátosságokat (az „észak-amerikai szemszögből deviáns diszciplináris helyzet”-et) tartja jellegzetesnek, a nem inter-, hanem „transzdiszciplináris” német társadalomelmélet eredeti vonásának.

A nemzeti sajátosságok persze nemcsak Németországban formáltak a szociológusok gondolkodását, hanem mindenütt, ahol hozzáfértek a „társadalmi problémák” tudományos vizsgálatához. A társadalomkutató kognitív készletében nemzetek, régiók, nyelvek szerint mutatkozó partikularitás keresztültört a tudományos szten-derdek homogén közegén. Megmutatkoztak ezek a sajátosságok a szociológusok kérdéseiben, előfeltevéseiben, érdeklődésük irányában. „A szociológia által vizsgálni kívánt társadalom valójában a nemzetállami keretekben szervezett társadalom volt és maradt” – írja Némedi (2000a: 8). De eközben fennmaradt a szociológia univerzalitásigénye mint a megismerési norma. Némedi tehát nem *tényként*, hanem *normaként*, a tudományos megismerés normájaként tárgyalja a szociológia univerzalitásigényét.

A megismerés ilyen igényét a szociológia kezdeteitől fogva egy tér-idő-kontinuumban értelmezték. Egyrészt feltételezték, hogy a szociológia illetékes a Föld bármely társadalmának vizsgálatára, másrészt a keresendő társadalmi törvényeket egyetemes történelmi törvényekként gondolták el. Ezt a normát, az egyetemes igényű fogalomkészlet, módszertan és koncepciók követelményét a felvilágosodás nyomán képviselték tudományunk klasszikus teoretikusai – szinte kivétel nélkül. Közben ugyan tisztázatlan maradt, miként egyeztethető össze mindez az empirikus vonatkoztatási keretek vagy vizsgálatok partikuláris közegével, de ez a kétértelműség vagy tisztázatlanság mégsem érvénytelenítette az univerzalitás normáját. Miért nem? Mi tartotta fenn ennek a normának az érvényességét?

Véleményem szerint az a feltevés tartotta fenn, hogy a tudományos módszer egyetemessége összefügg a modernizáció és a társadalmi fejlődés ugyancsak egyetemes érvényével.

A szociológia programja a 19. század elején egy kollektív önismereti eszköz kifejlesztésének terve volt: mind a liberálisok, mind pedig a radikálisok az új, önszabályozó társadalom önismereti eszközének szánták. Az új társadalom és az új társadalomtudomány felépítésének elvei az észnek mint legfelső törvényhozónak s mint az emberi nem egységét megalapozó univerzális képességnek az eszméjében vágtak egybe (Marcuse 1982). A szociológia programja ezért kapcsolódott a nagykorúvá váló emberiség világállamának kozmopolita eszményéhez (Kant), illetve az ennek kritikusaként keletkező internacionalizmus (Marx) gondolatához. Persze sok mindenben különböztek, sőt, álltak szemben egymással e koncepció variánsai – például a pozitivistáké és a marxistáké –, de univerzálisként gondolták el valamennyien mind a tudományos megismerés módszerét, mind pedig a modern társadalmak fejlődési irányát. Ezért indultak ki a szociológia alapítói (Comte-tól és Spencertől kezdve Marxon át Weberig és Durkheimig) abból, hogy társadalmi problémákra érdemes és lehetséges racionális megoldásokat keresni.

Ezt a feltevést, mint a vizsgálandó tárgy és a megismerési módszer összefüggését, a legtöbb társadalomkutató elfogadta egészen a 20. század utolsó harmadáig. Voltak – mint a Saád által is idézett Aron vagy Dahrendorf –, akik erre az összefüggésre mint alapra próbálták felépíteni a modernizáció egész elméletét. *A kutatók többsége viszont előfeltevéssül fogadta el ezt az összefüggést, mint a társadalom tudományos szemléletének egyik evidens kiindulási pontját.*

Az 1968 utáni évtizedekben aztán alaposan megváltoztak a modern társadalmak, és megváltozott a rájuk irányuló szociológia szemlélete is. A változás egy világtörténelmi folyamat részeként ment végbe. A vietnami és az afganisztáni háború, az energiaválság, majd a környezeti válságok, a számítógépek és elektronikus hálóz-

tok elterjedése, a világgazdaság átalakulása és az államszocialista rendszer csődje, azután pedig a pártállamok megszűnése jelzi ennek a történelmi folyamatnak menétét, illetve legfontosabb állomásait. Az átalakulás mély nyomot hagyott az egyes régiók népességén és társadalmain (átalakult például az életpálya szerkezete, a szakmastruktúra, a foglalkozási szerkezet). A privatizáció hulláma vonult végig Európán, válságba kerültek a jóléti rendszerek, és új társadalmi mozgalmak keletkeztek (etnikai és vallási csoportoké, környezetvédőké, regionalistáké, homoszexuálisoké és más kisebbségké).

A társadalom és kultúra kutatói sokfelé tapasztalhatták a korszellem változását. Az új szellemi áramlatok posztmodern mintázatot öltöttek: bírálják és eltemetik a modernizációt (de ezt mindenestre hipermodern kommunikációs eszközökkel teszik). A mai korszellem Nietzschéhez és Foucault-hoz húz, nem pedig Marxhoz vagy Max Weberhez. Az irracionálisnak és a lokális igazságnak általános, míg a racionalista univerzalizmusnak csak partikuláris érvényességét ismerik el. Mindennek hatására már nemcsak egyik vagy másik szociológiai fogalom jelentését kellett módosítaniuk. Sokkal többről lett szó: kétségessé vált az univerzalitás normája, s vele lett bizonytalan az feltevés is, amely tudományunk és a társadalomalakulás összefüggéséről szól, s amely társadalomszemléletünk alapjául szolgált. Az értelmezési zavart nem a szociológiai ismeretek elégtelensége, hanem főleg az okozza, hogy nem tudni, merre tovább. Az univerzalista még éretlennek, de fejlődésképesnek gondolta a társadalmat és a tudományt, míg a posztmodern elméletek már túlrettnek mutatják. Mintha a globalizáció beváltotta volna a felvilágosodás univerzalista igényét – de visszajáról mutatná a hatásokat. *Fonák eredménye ironikusan így hangzik: az egyetemesség már kialakult, ebben élünk, mi egyébre gondoltatok?*

Ez a posztmodern tanulász alátámasztani látszik Saád József gondolatmenetét, mert az sem hagy teret univerzalizmus és globalizmus megkülönböztetésének. Pedig a kettő közötti különbség sokfelé érzékelhető és serkentő erejű feszültséggel jár. Ez a feszültség olyan felismeréseket és irányzatokat hív életre, mint például a világgazdasági és ökológiai kérdések, illetve azok az újabb mozgalmak (Seattle és Prága voltak a helyszínei), amelyek a globalizációval nem a nacionalizmust vagy vallási fundamentalizmust, nem egyik vagy másik nemzet, vallás, régió, hanem az egész emberi nem érdekeit és fennmaradásának egyetemes követelményeit állítják szembe. Kétségtelenül gyengék még ezek a mozgalmak, céljaik képlékenyek, hatókörük pedig meg sem közelíti azokét a globális hatalmakét, amelyekkel fel akarják venni a küzdelmet. De pusztá létük tanúsítja, hogy *a globalizációval nemcsak partikularista erők szállhatnak szembe, hanem azok is, amelyek az univerzalizmus értékeihez akarnak ragaszkodni.*

Társadalomkutatóként sem kell elfogadnunk a globalizáció vagy nacionalizmus alternatíváját. Az univerzalista értékeket nem lehet meghaladni – márpedig a globalizáció csapdája éppen az, hogy eltérít ezektől, miközben betölteni látszik ezeket az értékeket. Egyetérték Habermasszal, aki szerint „a modernség: befejezetlen program” (Habermas 1994). A szociológia jelenét és zavaros távlatait ezért továbbra is a modernizációs program részeként értelmezem.

Miért van szükség szociológiára – avagy mi az, amit csak ez a tudomány tud nyújtani?

Némedi Dénes tanulmánya elsősorban azokról a fejleményekről szól, amelyek – „egy sikeres évszázad után” – megzavarták a szociológiai megismerés irányát. Három ilyen fejleményt elemez: a tudományos közeg, főleg az egyetemi oktatás átrendeződését és a „transzdiszciplináris” keretek (például a kisebbségi vagy a kommunikációs, a feminista vagy a tranzitológiai kutatások és oktatási programok) előtérbe kerülését; a „társadalom”-nak mint a szociológiai vizsgálatok feltételezett tárgyának globalizációját és jelentésváltozását; illetve az értelmiségnek mint a szociológia legfontosabb közönségének és erjesztő közegének eltűnését. Ezzel az okfejtéssel egyetért, de egy fontos ponton kiegészítendőnek tartom a szerző következtéseit. Némedinél talán optimistábban fogok érvelni, mert úgy látom, hogy a szociológia tág horizontja nemcsak veszélyekkel járhat, hanem esélyt nyújthat a jövőben is.

Induljunk ki abból, hogy a szakmai határok betartásával és a filozófiai összefüggések elutasításával továbbra sem lehet felvetni általánosabb társadalmi kérdéseket, olyanokat, melyek túlmutatnak az egyes társadalomtudományok szakmai kompetenciáján. Átfogó társadalomelméletre szükség van ma és szükség lesz a jövőben. De *miért éppen a szociológiának kellene betöltenie ezt az integratív szerepet?*

Két okát látom ennek, s mindkét ok azzal az eltéréssel magyarázható, ami megkülönbözteti a szociológiát más társadalomtudományoktól – különösen a modern közgazdaságtantól és a jogtudománytól/politológiától. A szociológia ezeknél szervezettebben kapcsolódik (a) össztársadalmi problémákhoz, illetve (b) azokhoz a cselekvéseméleti összefüggésekhez, melyekre szükségünk van az emberi világ, a társadalom és a kultúra történéseinek megértéséhez.

(a) A szociológia az a tudomány, mely a leginkább fenntartotta érdeklődését és megismerési igényét mindmáig az *össztársadalmi kérdések* iránt. A többi szaktudomány már sokkal korábban illetéktelennek nyilvánította magát ezekben a kérdésekben. Éppen az ilyen határmegvonások segítették elő a közgazdaságtan, a jogtudomány és politikatudomány önállóságát, intézményes fejlődését és hivatásszerű működésük megalapozását (például a közgazdász és jogász szakmák tömeges elterjedését a modern társadalmakban).

A 20. századi szociológia esetében is megfigyelhető volt az intézményesedés és professzionalizáció, de másképpen. A század közepén még kívánatosnak tűnt az éles elhatárolódás más területektől. A szociológia önállóságát így próbálták demonstrálni a második világháború utáni Nyugat-Európában, de még az USA-ban is. 1959-ben az Amerikai Szociológiai Társaság „Hivatásbizottságának” (*Commission on the Profession*) elnökeként Parsons írt erről.³ Szerinte a szociológia *professzionalizációja* során négy fő irányban kell előrehaladni:

- sajátos „hivatásetikát” kell kialakítani,
- el kell határolódnia a rokon tudományoktól,
- el kell határolódnia az alkalmazott területektől (például: marketing, szociális gondozás stb.),
- el kell határolódnia az „általános kultúra nem tudományos területeitől” (például: filozófia, vallás, művészetek).

³ Ismerteti Dahrendorf 1968: 150 és köv.

Az éles elhatárolódást még az Egyesült Államokban is csak félig-meddig érték el (Európában még kevésbé). Ma már látjuk, hogy a professzionalizáció csak a kutatásban sikerült, ellentétben a társtudományokkal, ahol a hivatásos közgazdák és jogászok túlnyomó többsége nem tudós, hanem gyakorlati szakember. De a Parsons által kitűzött célokhoz nem is lehetett volna elérkezni mélyebb torzulások nélkül. Ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy a szociológia nem a társadalom egyik vagy másik alrendszerének megismerésére hivatott, mint a közgazdaságtan (a gazdaságéra), illetve a jogtudomány és a politológia (a jogi és a politikai alrendszer vizsgálatára), hanem olyan jelenségek értelmezésére, melyek a társadalmi integrációval és dezintegrációval, illetve a társadalmi folyamatokkal és változásokkal függnek össze. Az ide tartozó kérdések pedig nem differenciálódtak úgy, mint a gazdasági vagy jogi problémák. Ezért a szociológiai szempontok a társadalom szélesebb és átfogóbb horizontjára irányulhatnak.

Igy azután nekünk nem kell szembesülnünk a szakma gyakorlati képviselőinek hivatásszerű tapasztalataival, olyanfajta nehézségekkel, mint amelyeket *az elmélet gyakorlati alkalmazása* támaszt más tudományok és szakmák, például a közgazdaságtan, illetve a jogtudomány körében. Viszont továbbra is illetékesek maradtunk az átfogó társadalmi folyamatok, szerkezeti jelenségek és konfliktusok értelmezésében.

(b) Elismerem, hogy a globalizáció alaposan összekuszálja a szociológia tárgyát, a társadalmat. De az újonnan keletkező összefüggések megismerése felé továbbra is leginkább a szociológiai érdeklődés visz közel. Azért van ez így, mert a szociológiai vizsgálódások számára *a társadalom továbbra sem csak tárgy, hanem cselekvő alany is*, nemcsak személytelen működés (a keresleté és kínálaté, az államé és más szervezeteké), hanem érdekcsoportok konfliktusa, szükségletek kifejezése, csoportos érték- és mintakövetés. A modern közgazdaságtan, jogtudomány és politológia elvonatkoztat mindettől, mert ezek a tudományok csak a gazdasági, illetve a jogi és politikai rendszer háttérében értelmezik a cselekvőket mint egy társadalom egyéni és csoportos tagjait. A szociológia viszont nem tolhatja illetékességi körén túlra a társadalmi cselekvés folyamatainak és hatásainak, környezetének és motivációinak vizsgálatát.

Ennek is számos következménye van. Tudományunk „reflexív természete” okozza azt, hogy a szakmai tartalmak, illetve a közéleti műfajok és szerepek másokénál gyakrabban keverednek szociológusok megnyilatkozásaiban. S ezért kapcsolódik szorosan a szociológia mai helyzetéhez az *„értelmiségi korszak” végének problémája*. E kérdéskör nemzetközi és hazai szakirodalmának összegubancolódtott szálait nem próbálom itt kibogozni. Csak jelezni kívánom, hogy P. Bourdieu szerint az értelmiség elvesztette azokat az eszközöket, melyek szavatolhatnák autonómiáját, míg Szalai Erzsébet szerint fragmentálódott ez a csoport. Mindketten szervezkedést javasolnak. Szalai (2000) szerint a kritikai értelmiség csak informális hálózataiban újíthatja meg szerepét, míg Bourdieu (1996) nemzetközi összefogást hirdet „a művészek és intellektuelek köztársaságáért”.

Az eddigieket összegezve világosabbá válhat, hogyan függ össze ellentétekkel teli sajátosságaival a szociológia jelen válsága: amikor tudományunk „heterogenitása”-ra utalunk, akkor gyengeségnek értelmezzük diszciplínánk igazi értékét, az össztársadalmi horizontot és a cselekvéseméleti affinitást. Némedi Dénes is a szociológia „meglehetősen diffúz öndefiníciója, időnkénti »imperialisztikus« hajlamai és lehatárolhatatlan érdeklődési területe miatt” (Némedi 2000a: 7) látja veszélyben tudományunk jövőjét: „Az sincs kizárva, hogy a »transzdiszciplináris« problémák nyomása

alatt a szociológia maga fog széthullani.” (Némedi 2000a: 7). Ez kétségkívül lehetséges. De az is lehetséges, hogy forrássá a váljék a szociológia értéke, s hogy ennek keretében jön majd létre az átalakuló emberi világ tudományos szemléletének és vizsgálatának új módja.

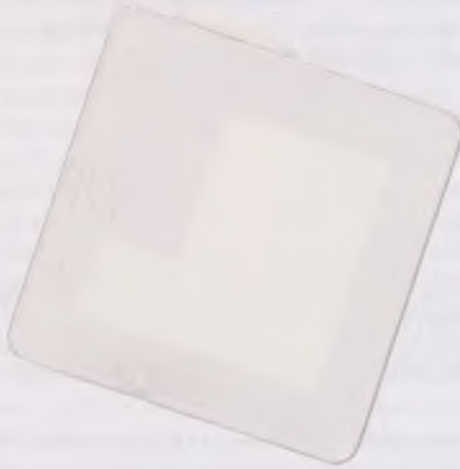
Ehhez persze elsősorban a szociológusok új nemzedékében kellene tudatosítanunk a Némedi és Saád által felvetett vitakérdéseket. Csakhogy ezt egyáltalán nem könnyítik meg *az egyetemi világ újabb tendenciái*. A kilencvenes években alaposan megváltozott a hazai felsőoktatás s ezen belül a szociológia oktatása. Korábban 10–15 nappali tagozatos hallgatónk volt egy-egy évfolyamon (s akkor még csak az ELTE-n folyt szociológusképzés), ma viszont ennek többszörösét találjuk az ország több egyetemén. Ezzel párhuzamosan szerveznek egyre több olyan új szakot és szakirányt, amely a szociológia valamelyik területével, ágazatával kapcsolatos. A tanulmányi keretek átrendeződése megfelel a tudományos érdeklődés és kutatás korábban említett változásainak, „transzdisciplináris”-ként tárgyalt kutatási irányok követelményeinek. S mindennek háttérben ott találjuk a gazdasági és társadalmi átalakulás, illetve a változó kultúra ismert tendenciáit. Egy példa: a kommunikációs tanulmányok és egyetemi programok népszerűsége nyilvánvalóan összefügg az új médiумok üzleti, szórakoztatóipari, tájékoztatói, kormányzati, tudományos terjedésével.

Az így keletkezett helyzetet, úgy látom, többé-kevésbé azonosan értékeljük. Saád József egyetértőleg idézi Némedit: „...a szociológusok számára mindig adódik csábítás, hogy nem elég jól definiált kompetenciáikat a programok szolgálatába állítsák. Ez pedig csak fokozhatja a szociológia mint diszciplína amúgy is nagyfokú heterogenitását, csökkentí az összetartó erejét.” (Némedi 2000a: 7). Hozzáteszem: veszélyezteteti oktatásunk értelmét is. Azt, hogy hallgatóink felismerjék a szociológiai szemlélet jelentőségét és átfogó társadalomelméleti igényét.

Irodalom

- Bourdieu, Pierre 1996 Az egyetemesség szószólói. *Magyar Lettre International*, 20: 2–5.
- Bourdieu, Pierre–Wacquant, Loic J. D. 1999. On the Cunning of Imperialist Reason. *Theory, Culture & Society*, 16: (1)
- Csepeli György–Wessely Anna 1992. A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika: (1-2)*, 1–8.
- Dahrendorf, Ralf 1968. *Die angewandte Aufklärung*. Frankfurt am M.: Fischer
- Dupcsik Csaba 2000. Valami elkezdődött. *Szociológiai Szemle* (1), 165–172.
- Fehér Márta 1998. Relativizmus és racionalizmus. *Századvég. Új folyam*, 10: (ősz), 3–15.
- Felkai Gábor et al. 1999. *A szociológia születése a tizenkilencedik században*. Budapest: Új Mandátum
- Habermas, Jürgen 1994. A modernség: befejezetlen program. In: Habermas *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz, 259–282.
- Marcuse, Herbert 1982. *Ész és forradalom*. Budapest: Gondolat

- Némedi Dénes 2000a. A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, (2), 3–16.
- 2000b. Reflexiók a társadalomelméletről. Recenzió Balogh István–Karácsony András „Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig” című könyvéről. *Szociológiai Szemle*, (4).
- Pléh Csaba 1999. Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához? In: Neumer K. (szerk.) *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest: Osiris, 35–166.
- Saad József 1996. Magyar szociológiatörténet: minek a története? *Replika*: (23–24), 161–172.
- Szalai Erzsébet 2000. Értelmiségi szerepek az ezredvégén . In: Szalai Erzsébet *Ezredváltó dilemmák Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum, 12–26.

TÁJÉKOZÓDÁS

Csibe András

POLITIKA, KULTÚRA ÉS GAZDASÁG: NEIL FLIGSTEIN A TÁRSADALMI INTÉZMÉNYEK LÉTREJÖTTÉRŐL ÉS ÁTALAKULÁSÁRÓL*

Írásom célja, hogy a jelenkori gazdaságszociológia egy jelentős alakjának, a Magyarországon kevésbé ismert Neil Fligsteinnek¹ főbb tudományos meglátásait bemutassam. Fligstein írásainak bemutatását nem csupán az elméleti újdonság indokolja, hanem az is, hogy szerzőnk a legutóbbi időben részletesen foglalkozott az Európai Unió intézményrendszerének kibontakozásával.² Ezek a vizsgálatai a hazai kutatásokban is eredménnyel adaptálhatónak tűnnek.

Fligstein modelljében számos, az új gazdaságszociológia művelőjének gondolataival való hasonlóság mutatható ki. Ezek a következők:

- (a) mezoszintű gazdasági jelenségek dinamikáját kívánja magyarázni, azaz nem a periférikus gazdasági jelenségeket, és a legfőbb gazdaságtani vizsgálódási témákban veti fel a szociológiai megközelítés relevanciáját (gazdasági intézmények: pl. piacok);
- (b) nem fogadja el a neoklasszikus/neoinstitutionalista közgazdasági és szociológiai magyarázati modelleket, s legfőképpen azok atomisztikus emberképét;
- (c) a schumpeteri vállalkozónak a társadalmi változások előidézésében (és magyarázatában) kitüntetett szerepet szán;
- (d) a gazdaságon belüli változások előidézésében a társadalmi mozgalmaknak komoly szerepet tulajdonít;
- (e) a mezoszintű gazdasági jelenségek létrejöttében, működésében mind politikai, mind pedig kulturális tényezők befolyását regisztrálja.

* A dolgozat az első változatát a BKÁE szociológiai PhD-programja keretében, a gazdaságszociológiai kurzus beszámolójaként készítettem. Köszönettel tartozom Tardos Róbertnek és Szántó Zoltánnak tanácsaikért, javító megjegyzéseikért. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Neil Fligstein a berkeleyi Kaliforniai Egyetem szociológia tanszékének professzora, tanulmányait a Wisconsin Egyetemen, Madisonban végezte. 1997 óta a Kaliforniai Egyetem Ipari Kapcsolatok Intézetében működő „Kultúra, Szervezet és Politika Központ” igazgatója. Kutatásairól a <http://sociology.berkeley.edu/faculty/fligstein/index.html> címen tájékozódhat az érdeklődő. Magyarul 2000-ben jelent meg első és eddig egyetlen anyaga a Lengyel György és Nagy Beáta szerkesztette *Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai* című kötetben (Fligstein 1996).

² Megjelenésre vár például az *Európaizáció folyamata* című műve.

Fligstein eddigi munkásságának eredményeit azok létrejöttének időrendjét követve mutatom be.

Az Alfred Chandler inspirálta kutatások: vállalatszerkezési megközelítések

Fligstein a nyolcvanas évek második felében és a kilencvenes évek elején született munkáiban (Fligstein 1985, 1990, Fligstein–Brantley 1992) Chandler nyomán az amerikai nagyvállalatok szervezetén belüli változásokat elemezte, elsősorban a második világháborút követően domináns változási irányokra (a multidivizionális forma elterjedése, a nagyvállalati összeolvadások stb. kérdésköre) koncentrálni. A politikai-kulturális gazdaságszociológiai megközelítés, melynek tételszerű összefoglalására 1996-os *AJS*-beli cikkében vállalkozott, már ezekben a korábbi munkákban is körvonalazódik. Ezen írásaiban különösen az uralkodó vállalatszerkezési megközelítések, helyi szervezeti kultúrák (*conceptions of control*³) kérdéskörének a nagyvállalati mezőben észlelt változások magyarázatában játszott fontos szerepére összpontosított.

A gazdasági döntéshozó – mint minden más társadalmi aktor – arra törekszik, hogy „biztos világot” hozzon maga körül létre, azaz a körülötte, általa és vele történő események értelmezésében világos fogódzói legyenek, s a saját, illetve a vele kapcsolatban állók cselekvése mind önmaga, mind mások számára kiszámítható s a várt eredményekhez vezető legyen. A szervezeti mezőben (mely lehet szervezetek közötti, illetve szervezeteken belüli) a szereplők ilyen stabil értelmezési rendszerek kialakítására törek. Fligstein 1990-es könyvében csak azokat az értelmezési rendszereket tekinti uralkodó vállalatszerkezési megközelítéseknek, melyek egy-egy adott szervezeti mezőben általánosan elterjedtek (azaz a domináns többség sajátjaként fogadja el), másrészt a kormányzat által legitimnek elismertek, és egyben a kormányzat, illetve a szervezeti mező tagjainak együttműködése révén elfogadásuk kikényszeríthető.

Ez utóbbi momentumnak – mint azt a későbbiekben a politikai dimenzió tárgyalásánál látni fogjuk – kiemelt szerepe van a szervezeti mező definiálásában: egy-egy ilyen mező nem csupán társadalmilag létrehozott jelentések strukturált rendszere, hanem *hatalmi rendszer* is egyben: a mező legnagyobb aktorai általában meghatározzák a mezőben érvényes szabályokat. A kisebb szereplők a fennálló értelmezési és hatalmi rendszerből pedig csak addig tudnak profitálni, amíg az érvényes játékszabályokat betartják.

Fligstein tehát a társadalom lehetőségéről folyó gondolkodás régi tradíciójához kapcsolódik: hogyan lehetséges hogy a társadalmi szereplők megértik egymást? A kérdésre adott válasza egyértelmű: vannak olyan általánosan elterjedt értelmezési

³ „Conceptions of control are world views that define one firm's relationship with others, what appropriate behaviour is for firms of that type, and how those kinds of organizations ought to work. They imply certain strategies and structures. In essence, conceptions of control and the organisational fields they create define how markets are structured for firms.” (Fligstein 1990: 295.)

rendszerek, melyek léte egy-egy társadalmi szegmensben, mezőben éppen fennálló hatalmi konstellációtól függ.

A vállalatszerkezési megközelítések létrejötte két forrását különbözteti meg: egyrészt más szervezetekből (szervezetek esetében) vagy más szervezeti mezőből (szervezeti mező esetében) átvettek, másrészt a szervezeten belüli különböző divíziókból érkehetnek. E nézetek megváltozására 1990-es könyvében hoz példát: azt mutatja be, hogy miként terjedt el a pénzügyi vállalatszerkezési megközelítés (*financial conception of control*) a nagy amerikai vállalatok körében. A pénzügyi megközelítés a vállalatot vagyontárgyak csoportjának tekinti, melyeket rövid távú profitmaximalizálásra hasznosítanak. E megközelítés a cégeknek azoktól a pénzügyi elemzési módszerekben jártas vezetőitől származott, akik eredetileg a vállalatok pénzügyi aleggységeiben dolgoztak. Szerintük a vállalat nem árukat előállító üzlet, hanem vagyontárgyak együtteseként működik. A várakozásoknak nem megfelelően működő vállalati aleggységeket így aztán el kell adni, és helyettük újakat kell vásárolni. A vállalat növekedését eredményező fő taktika a – gyakran diverzifikálódásként értelmezett – más cégekkel történő összeolvadás és a veszteséges ágazatokból, piacokról történő kivonulás.

Fligstein a gazdasági cselekvés társadalmi beágyazottságának kérdéséhez kapcsolódó gazdaságszociológiai vizsgálódásokhoz – a kérdés jogosságát nem vitatva, ám mégis – kritikusan viszonyul. „Az elméleti probléma annak megállapítása, hogy a beágyazottság miből is áll ténylegesen” (Fligstein–Brantley 1992: 303). Kutatási eredményei ugyanis azt mutatták, hogy a Granovetter inspirálta hálózati megközelítés (igazgatótanácsi tagságok, kereszttulajdonlás) magyarázati modelljének érvényessége kétséges: „A vállalatok, bankok, tulajdonosok és menedzserek közötti kapcsolatok nem mondanak sokat arról, ami érdekes a vállalatok stratégiai döntései tekintetében, így az elméleti figyelemnek arra kell irányulnia, ami ezeket jobban magyarázza” (Fligstein–Brantley 1992: 304).

Amit Fligstein a vállalatok stratégiai döntéseinek (beolvadás, szervezeti átszervezés stb.) vizsgálatakor talált, az a kulturális keretek (*cultural frames*), tágabban az adott szervezeti mezőben érvényes értelmezési rendszer fontossága: azaz a vállalatok stratégiai döntései a vállalatokon belüli és közötti hatalmi viszonyokban és az uralkodó értelmezési mintázatokban végbemenő változásokhoz kapcsolódnak. Amire a hálózati megközelítésnek koncentrálnia kell, az az, hogy a vállalatok miként (és milyen) információkat szereznek versenytársaikról, s hogy az összegyűjtött információk miként (és kik által) járulnak hozzá a stratégiai döntések meghozatalához. Amit Fligstein itt javasol, az nem egyéb, mint az új gazdaságszociológia két „szent tehené”, a kapcsolatháló és a beágyazottság szétválasztása. Mindkettő jogosult mint metafora, ám jelentésük és egyben kapcsolatuk kérdése tisztázásra vár.

A piacok létrejötte és hatalmi struktúrája

Fligstein 1996-os írásával a gazdaságszociológiai vizsgálatok eddigi eredményei alapján új szintre kívánja emelni a piacok szociológiáját, azért, hogy a szakterület túllépjen a neoklasszikus modell strukturálatlan bírálatán. Fligstein szerint a piacok társadalmi struktúrája és a vállalkozások belső szervezete azt a célt szolgálják, hogy

a piaci verseny hatásait enyhítsék, azaz „egy-egy piacon a cselekvés célja olyan állandó – vállalaton belüli és vállalatok közti – világok létrehozása és fenntartása, melyek lehetővé teszik a vállalatok fennmaradását” (Fligstein 1996: 658).

E kérdéskör tudományos megragadására a „piacok mint politika” (*markets as politics*) metafora bevezetését javasolja, ami két dimenzióból áll:

- (i) a piacok létrehozatalát az államépítés egy elemének tartja, azaz a modern kapitalista gazdaságokkal rendelkező államok (s azokon belül is a befolyásos aktorok) működéséhez kapcsolja egy-egy (nemzeti) piac intézményi feltételeinek kialakítását;
- (ii) egy-egy piac belső folyamatait két politikai projektből tevődnek össze: a vállalkozásokon belüli, illetve a vállalkozások közötti hatalmi küzdelemből.

A fentiek mellett Fligstein utal a piaci intézmények létrehozatalának „kulturális” jellegére: „A gazdasági világok társadalmi világok is egyben; azaz éppen olyan elvek szerint működnek, mint más társadalmi világok. A szereplők politikai akciókat hajtanak végre, és helyi kultúrákat hoznak létre, melyek megszabják a piaci interakciók milyenségét” (1996: 657).

Fligstein a piacok működésének dinamikus modelljét három gazdaság-szociológiai irányzat felkínálta összefüggésekből próbálja meg kialakítani:

- (a) Az institucionalisták (*institutional theory*) erősségének a szervezeten belüli szabályok létrehozatalának megragadását tartja, ám véleménye szerint hiányzik ebből elméletből a politika és az egyéni cselekvés (*agency*) teoretizálása.
- (b) A hálózati megközelítés erőssége abban áll, hogy felhívta a figyelmet: a piaci szereplők közti társadalmi kapcsolatok modellezésére a hálózat minden más korábbi megközelítésnél alkalmasabb. A hálózati irodalomban viszont kevés figyelmet kapott a dinamika: azaz miként folyik a piaci szereplők közti vetélkedés (politika), s miként hoznak létre e szereplők viszonylagos stabilitás jellemezte helyi kultúrákat.
- (c) A Fligstein fogalmi kereteibe beépített harmadik elméleti irányzat a populációökológia (*population ecology*) elmélete, ami szerzőnk szerint szintén kevés figyelmet szentelt a piacok dinamikájának s ennek politikai dimenziójának.

A modern piacok struktúrájának fogalmi kidolgozását Fligstein a piaci intézmények definiálásával kezdi. Intézmények alatt közösen osztott szabályokat ért, melyek lehetnek tulajdonjogok (*property rights*), kormányzati struktúrák (*governance structures*), intézményi kultúra (*conceptions of control*) és csereszabályok (*rules of exchange*).

- (a) Tulajdonjogok: olyan társadalmi viszonyok, melyek azt határozzák meg, hogy ki jogosult a vállalatok profitjának kisajátítására.
- (b) Kormányzati struktúrák: egy-egy társadalomban érvényes általános szabályok, melyek azt határozzák meg, hogy a verseny és a kooperáció miként folyhat, s hogy a vállalatok miként szerveződhetnek. Fligstein két fajtáját különbözteti meg a kormányzati struktúráknak, a törvényeket és az informális intézményi gyakorlatokat.

(c) Az intézményi kultúra (*conceptions of control*) terminust Fligstein 1990-es könyvében vezette be, ahol használata sokkal szűkebb jelenségkörre vonatkozott, mint 1996-os munkájában.⁴ Későbbi munkáiban utalt arra, hogy a terminust a geertzi „helyi kultúra” fogalmánál megfelelően használja, azaz ez alatt olyan értelmezéseket ért, melyek a piacok működéséről érkező információkat strukturálják, s ezzel lehetővé teszik, hogy a cselekvő értelmezze a világ folyását, és egyben ellenőrzése alatt tartsa a mindenkori helyzetet (vagy legalábbis kísérletet tegyen erre).

(d) A csere szabályai azt definiálják, hogy ki kivel működhet együtt, s a tranzakciók milyen feltételek fennállása esetén érvényesek.

A fenti intézménytípusok létrejöttében és fennmaradásában az államnak központi helye van.

Fligstein a tanulmány további részében a további kutatások lehetséges irányait vázolja fel 16 tétel felállításával. Ezek az államnak a piacok kialakításában játszott szerepe (1-4. tétel) és a piacok dinamikája köré (5-16. tétel) szerveződnek.

1. tétel: Egy ország kapitalista átalakulása arra ösztönzi az államot, hogy stabilizálja a piacokat a tulajdonjogok, a kormányzati struktúrák és a csere szabályozása révén.
2. tétel: A legelső szabályozó intézmények a további piacok fejlődésére is hatással vannak, mivel olyan kulturális formák (*templates*) létrejöttét eredményezik, melyek befolyásolják más piacok szerveződését.
3. tétel: A piacokat állandó átszervezés és destabilizáció jellemzi, s a vállalatok folyamatosan állami beavatkozásért lobbiznak, ezért aztán az állami szereplők folyamatosan figyelemmel kísérik egymás működését és a piaci válsághelyzeteket.
4. tétel: A törvények és az elfogadott gyakorlatok gyakran a legszervezettebb társadalmi szereplők érdekeit tükrözik. E csoportok az intézmények nagyobb léptékű átalakítását csak azokban az esetekben támogatják, ha mély társadalmi válság lép fel (pl. háború, gazdasági összeomlás, az államszervezet összeomlása).
5. tétel: Egy piac létrejöttékor a legnagyobb vállalatoknak van arra esélyük, hogy meghatározzák az érvényes piaci rendet, s kialakítsák azt a politikai koalíciót, mely a versenyt kontrollálja.
6. tétel: A vállalaton belüli hatalmi küzdelem tétje, ki oldhatja meg annak feladatát, hogy miként szervezzék meg a céget, hogy az a lehető legalkalmasabbá váljon a piaci versenyben való helytállásra. A küzdelem győztese saját szervezeti kultúrájuk és elgondolásaik alapján szervezik át a vállalatot.
7. tétel: Szándékolt és nem szándékolt cselekedetek révén az állam meg tudja akadályozni a vállalatokat abban, hogy a piaci rendet legitimáló intézményi kultúrát hozzanak létre.

⁴ A fogalom jelentésének kibővülése az indoka annak, hogy a „*conceptions of control*”-t eltérőképpen fordítottam az 1990-es és 1996-os cikkben.

8. tétel: Az „ifjúkori esendőséget”⁵, azaz egy piac „fiatal” voltát részben az mutatja, hogy a piac nem rendelkezik kialakult társadalmi struktúrával és helyi kultúrával (azaz a piaci szereplők képtelenek a verseny kontrollálására).
9. tétel: Az új piacok intézményi kultúrája a közeli, már régebben létrejött piacokról származik, különösen akkor, ha másik piacon is működő vállalatok alakítanak ki egy új piacot.
10. tétel: Stabil intézményi kultúra jellemezte piacok szereplői általában egyetértenek a státushierarchiák és az érvényes piaci stratégiák tekintetében is.
11. tétel: A piac régebbi szereplői (*incumbent firms*) nem az új belépők (*challenger firms*), hanem más régebbi szereplők működésére vannak figyelemmel, míg a kihívó, a piacon újonnan megjelenő cégek nem egymást, hanem a régebbi szereplők működését figyelik.
12. tétel: Stabil piacokon a vállalatok akkor is a korábban bevált intézményi kultúra alapján működnek, amikor külső invázió éri a piacot vagy gazdasági válsághelyzet alakul ki.
13. tétel: Piaci válság akkor figyelhető meg, ha a régebbi piaci szereplők hanyatlásnak indulnak.
14. tétel: Meglevő piacok átalakulása külső erők behatása révén alakul ki: invázió, gazdasági válság avagy állami politikai beavatkozás következtében.
15. tétel: „Erőszakos” piaci betolakodók (*invaders*) nagy valószínűséggel közeli piacokról érkeznek.
16. tétel: Egy cég hanyatlásának megindulásakor a belső hatalmi küzdelem kiéleződik, ami a csúcsvezetés cseréjéhez, az igazgatótanács és a nem menedzser tulajdonosok tevékenységének felélénküléséhez vezet. A szervezeti szereplők új koalíciói ilyenkor kísérletet tesznek a cég olyatén átszervezésére, melynek eredményeként a vállalat szervezete hasonlatossá válik a piacra „erőszakkal” betolakodó cégekéhez.

Fligstein ezt az elméletét tesztelte Iona Mara-Ditrával közösen írt, 1996-ban megjelent másik tanulmányában (Fligstein–Mara-Ditra 1996). A téma az Európai Unió „Egységes piac” programjának (*Single Market Program*) létrejötte és megvalósulásának mikéntje. Igaz ugyan, hogy a fentiekben bemutatott négy piaci intézménytípus közül csak három területén végeztek vizsgálatokat (az intézményi kultúra terén végbement változásokat nem elemezték), de így is sikerült kimutatniuk, hogy egy-egy piac létrejöttében az állam(ok)nak és a különböző nem állami piaci szereplőknek meghatározó szerepük van. Az „Egységes európai piac” programjának kialakítását egy mély intézményi válságra adott válaszként értelmezték, ahol a válság feloldása nem stabil preferenciákkal rendelkező szereplők alkudozásának eredményeként, hanem intézményi vállalkozók tevékenységüként született meg. Ezek az intézményi vállalkozók – kiaknázva az Európai Közösség nyolcvanas évek eleji-közepi válságát – sikerrel hozták létre az „előremenekülés” projektjét, az „Európa 1992” programot, melynek vízióját képesek voltak az Európai Közösségben működő kormányzati és nem kormányzati szereplők többségével elfogadtatni. Persze az „Egységes piac”

⁵ Angolul: *liability of newness*, amit kissé költőien magyarra Péli Gábor és Pólos László fordított. Lásd: Péli–Pólos–Hannan 1999.

program nem a semmiből szökkent szárba, hanem a már korábban is meglévő intézményi megoldásokra épült, s elsősorban a csere szabályai területén hozott mélyreható változásokat, vagyis azon a területen, ahol a program kialakításában részt vevők közül a változásokban a legkevesebben voltak ellenérdekeltek. Más területeken, így például a kormányzati struktúra és a tulajdonjogok területén csak csekély változtatásokra került sor, hisz a változás számos szereplő (pl. nemzetállamok) érdekeit sértette volna.

Fligstein újabb munkái: társadalmi készségek, társadalmi intézmények és mezők

Fligstein 1996 után készített anyagaiban (Fligstein 1998 és 1999) továbbfejlesztette a már korábban kialakított, az intézmények létrejöttének és fennmaradásának megragadására szolgáló fogalmi kereteket. Két új fogalmat vezet be írásaiban: a társadalmi mezőt (*field*) és a társadalmi készséget (*social skill*). Tudományos pozíciójának bemutatásakor kifejti, hogy e fogalmak bevezetésével nem kíván kilépni a neoinstitutionalista megközelítés kínálta keretektől, ugyanakkor egy olyan cselekvőkép bevezetését javasolja, ami képes meghaladni a racionális választások elméletének és a szociológiai neoinstitutionalizmus aktorképének korlátait. Mindkét irányzat hibájaként rója fel azt, hogy cselekvőképük mechanisztikus, hiányzik belőlük az a valóságnak inkább megfelelő elképzelés, hogy az ember kreatív, a társadalmat megújítva újraalkotó lény. Fligstein a maga emberképét a társadalmi konstruktivista irányzatból eredezteti, s azt mondja, hogy a cselekvő egyéneknek nincsen állandósult önképük és preferenciáik, hanem identitásukat a másokkal folytatott interakciók alakítják. A cselekvés célja ugyanis Fligstein értelmezésében az, hogy az egyének együttműködést alakítsanak ki más egyénnel. Az interakcióba lépésnek, ami Fligsteinnél összemosisodik a kooperációval, előfeltétele az, hogy a társadalmi szereplők rendelkezzenek a társadalmi készségeknek az együttműködéshez minimálisan szükséges szintjével. Ezt a fogalmat szerzőnk Mead és Goffman szimbolikus interakcionizmusából veszi át, s úgy látja, hogy a cselekvők nem izolált és absztrakt lények, hanem mindenkor konkrét csoportokba szerveződő cselekvők, s a társadalmi készség az az egyénenként különböző mértékű képesség, hogy a cselekvő a csoporttagokkal való kooperációt létrehozza, illetve elemezze.

A társadalmi készség Fligstein modelljében azért kap kitüntetett szerepet, mert e fogalommal igyekszik mikroszinten megragadni a társadalmi változást, a társadalmi intézmények folyamatos átalakulását. Így aztán nem véletlen, hogy a társadalmi változások neoinstitutionalista magyarázatában kitüntetett szerepek kapó vállalkozó szerzőnk értelmezésében a társadalmi készségek kiemelkedően magas szintjét bírja. Ugyanis a sikeres (politikai, intézményi, gazdasági stb.) vállalkozói működés lényege az, hogy a vállalkozó képes elfogadtatni saját helyzetértelmezését, fogalmi kereteit azokkal, akikkel interakcióba lép. Természetesen más-más vállalkozói stratégiák és taktikák alkalmazandók hatalmi és hatalom nélküli pozíciókban, ám Fligstein értelmezésében a sikeres vállalkozói működés nem más, mint olyan interakciók sora, amelyekben a vállalkozó aktor sikerrel győz meg másokat saját álláspontjának

helyességéről, illetve a közösen kialakított értelmezések saját céljainak elérését szolgálják.

Fligstein a társadalmi készség fogalmával a szabályokat és az erőforrásokat magában foglaló neoinstitucionalista fogalmi alapot kívánja kiegészíteni, mert szerinte csak így válik megragadhatóvá a társadalmi mezők válsága, új mező, intézmény létrejötte. Nézzük most, hogy e másik fogalmi újításának mi a háttere és jelentése. A mező (*field*) fogalmát Bourdieu-tól kölcsönzi Fligstein, s azt mondja, hogy nagyjából ugyanazt érti alatta, mint DiMaggio (1983) a szervezeti mező, Meyer (Meyer–Scott 1983) pedig a szektor fogalma alatt. Definíciószerűen a mező olyan szituációkat, helyzeteket jelent, amikor aktorok szervezett csoportjai összegyűlnek, és egymással szemben kialakítják cselekvésük értelmi kereteit. Más helyen társadalmi arénaként emlékezik meg a mezőről, de van, ahol helyi társadalmi rendként aposztrofálja. A neoinstitucionalista keretekben a leghelytállóbb definíciónak a következő tűnik: társadalmi intézmények (legitim szabályok és közösen osztott értelmezések) és ezeket az intézményeket ismerő és újratermelő avagy átalakító társadalmi szereplők csoportja. A társadalmi mezők történetiséggel bíró képződmények: létrejönnek/létrehozzák őket, léteznek/újratermelik őket, átalakulnak/átalakítják őket és megszűnnek/felszámolják őket. E dinamikát a társadalmi készségek különböző szintjével és minőségével bíró társadalmi cselekvők közti együttműködés és versengés idézi elő, a mezőkön ugyanis nem egyenlő erőforrásokkal bíró cselekvők vannak jelen. A mezők újratermelődésének és átalakulásának dinamikáját Fligstein azokkal a fogalmakkal ragadja meg, melyeket korábbi munkáiban a piacok létrejöttével és átalakulásával kapcsolatban definiált, így a válsággal, az intézményépítési momentummal és az újratermelődéssel. Válságot az idézhet elő, hogy a meglévő csoportok nem tudnak stabil interakciókat létrehozni, vagy a meglévő szabályok nem szolgálják e csoportok érdekeit. Válságot idézhet elő a szomszédos mezőkről érkező invázió, avagy az ott végbemenő változások átcsoportulása (*spillover*). Intézményépítési momentumról a különböző erőforrásokkal rendelkező társadalmi szereplőcsoportok összeütközése esetén ír szerzőnk. Ilyen összeütközés lehet például a mező régi, bevett (*incumbent*) szereplői és az új, kihívó (*challenger*) szereplők egymásnak feszülése. A létrehozott intézmények újratermelődése Fligstein értelmezésében nem más, mint a domináns csoportok hatalmi helyzetének fenntartása.

Fligstein hasonlóan a *Markets as politics* címmel megjelentett írásához 1999-es dolgozatában is tételeket fogalmaz meg arról, hogy miként is jönnek létre új mezők.

1. tétel: Új mezők létrejöttében döntő szereppel bírnak a társadalmi készségekkel bíró cselekvők. Döntő szerepük van ugyanis abban, hogy a meglévő szabályok és erőforrások helyi társadalmi renddé formálódjanak. Mindez annak révén következik be, hogy a társadalmi készségekkel jobban bíró aktorok meggyőzik támogatóikat az együttműködés fontosságáról, illetve más csoportokat az megállapodás fontosságáról.
2. tétel: A társadalmi készségekkel bíró cselekvők a mezőkön érvényes értelmezési kereteket is átalakíthatják, új csoportidentitásokat hozhatnak létre és fogadtathatnak el.
3. tétel: A stabil helyzetű mezőkön a hatalmi helyzetben levő csoportok a rendelkezésükre álló erőforrásokat és a szabályokat saját hatalmi helyzetük újratermelésére használják.

4. tétel: A rivális csoportok társadalmi készségekkel bíró cselekvői kísérletet tesznek olyan részterületek, részmezők (*niche*) kialakítására, ahol elkerülhetik a domináns csoportok támadását, s ahol egyben tarthatják csoportjukat, készülve egy sikeres hatalomátvételre.
5. tétel: Azokon a mezőkön, ahol kicsi a belső mozgás és nincs külső veszély, a társadalmi készségek kis szerepet játszanak a csoport újratermelődésében.

Fligstein legutóbb közzétett, német nyelvű írásában (2000) a gazdasági globalizációval foglalkozó irodalom néhány alaptézisét vizsgálja. Összehasonlító történeti adatokkal cáfolja a globalizáció hirdetőinek három érvét, így azt, hogy (1.) a világkereskedelem növekedése meghaladná a világgazdaság bővülését, (2.) hogy az információs technológiák elterjedése a termelés átszervezéshez vezetne, (3.) és hogy a világ pénzpiacain valóban végbemenne az integráció. A globalizáció korát mint egy új gazdaság kialakulásának időszakát tematizáló szerzőkkel (pl. Giovanni Arrighi, Manuel Castells, David Harvey, Saskia Sassen) szemben Fligstein álláspontja az, hogy a nemzetállamok, különösen pedig a nyugat-európai jóléti államok átalakulását nem képesek megmagyarázni a globalizációs elméletek, mivel ezek egy nemzetgazdaság, nevezetesen az Egyesült Államok 1990-es évekbeli átalakulásának apologetikus megragadására alkalmasak.⁶ Szerzőnk szerint a globalizációs érvelés egyik központi normatív eleme az, hogy az új gazdaságban a vállalati döntések a részvények értékének alakulására való tekintettel születnek (*shareholder value*). Fligstein e gondolkodást nem tartja másnak, mint a vállalatszervezésre vonatkozó ma divatos paradigma kulcsmeggyőződésének. Ezzel az álláspontjával visszatér a kilencvenes évek elején született írásaihoz, amelyekben a vállalatátvezetési mozgalmakat hasonlított össze, s a „hatékonyság” szempontjának és mérésének társadalmi megkonstruálását vizsgálta. Noha a legutóbb megjelent cikkében kevés részletet közöl a gazdasági globalizációs narratíva történetéről, a „*shareholder value*”-nak mint a vállalatok teljesítményének mérésére szolgáló domináns szempontnak a megalkotásáról és elterjedéséről, nézetei heurisztikusak lehetnek a gazdasági kérdésekkel foglalkozó, a tudományos divatokkal kapcsolatban konzervatív kutatók gondolkodásában.

Fligstein a vállalatok szervezetszociológiai problémáitól indulva mára eljutott a mezoszintű társadalmi jelenségek analitikus megragadására szolgáló fogalmak (intézmények, társadalmi mezők, társadalmi készségek stb.) kidolgozásáig. Empirikus elemzése során alkalmazta is a kifejlesztett terminológiát, mely könnyen lehet, hogy az európaizálás/európaizálódás jelenségét értelmező egyik népszerű narratíva alapját fogja képezni. E Magyarországon is jelen levő társadalmi változás szociológiai tematizálásában a Fligstein kínálta terminológia különösen hasznos lehet. Ezt a feltevélezt azonban csak további kutatások tudják alátámasztani, avagy megcáfolni.

⁶ „Es handelt sich vielmehr darum, dass über die wirklichen Probleme fortgeschrittener Gesellschaften der Mantel der Globalisierungsrhetorik gelegt wird, die die amerikanische Erfahrung zur universellen erklärt. Die Behauptung, dass auch die anderen Reduzierung von Belegschaften, wachsende Unsicherheit und Ungleichheit sowie die Versorgung der Bevölkerung im Gesundheits-, Wohnungs- und Bildungswesen auf niedrigstem Niveau als Konsequenz der Herrschaft des Weltmarktes akzeptieren müssen, ist eben nur das: eine Behauptung.” (Fligstein 2000: 375.)

Irodalom

- DiMaggio, P.–W. W. Powell 1983. The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 47: (2), 147–160.
- Fligstein, Neil 1985. The spread of the multidivisional form among large firms, 1919-1979. *American Sociological Review*, 50: (June), 377–391.
- 1990. *The Transformation of Corporate Control*. Cambridge: Harvard University Press
- 1995. Networks of power or the finance conception of control? Comment on Palmer, Barber, Zhou, and Soysal. *American Sociological Review*, 60: (August), 500–503.
- 1996. Markets as politics: a political-cultural approach to market institutions. *American Sociological Review*, 61: (August), 656–673.
- 1998. *Fields, Power, and Social Skill: A Critical Analysis of The New Institutionalism*. (Manuscript.)
- 1999. *Social Skill and the Theory of Fields*. (Manuscript.)
- 2000. Verursacht Globalisierung die Krise des Wohlfahrtsstaates? *Berliner Journal für Soziologie*, 10: (3), 349–378.
- P. Brantley 1992. Bank control, owner Control, or organizational dynamics: who controls the large modern corporation?. *American Journal of Sociology*, 98: (September), 280–307.
- I. Mara-Ditra 1996. How to make a market: reflections on the attempt to create a single market in the European Union. *American Journal of Sociology*, 102: (1), 1–33. [Magyarul: Fligstein, N.–I. Mara-Ditra 2000. Hogyan építsünk piacot? Megjegyzések az Európai Unió belüli egységes piac megteremtésének programjáról. In: Lengyel György–Nagy Beáta (szerk.) Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai: Szociológiai tanulmányok. Budapest: Aula. 127–169.]
- Meyer J.–W.R. Scott 1983. *Organizational Environments*. Beverly Hills: Sage
- Péli G.–Pólos L.–M. T. Hannan 1999. Szervezeti tehetetlenség. *Szociológiai Szemle*: (1), 120–142.

ÚJABB CSALÁDBOMLÁSI ADATOK ÉS ÁLLÁSPONTOK AZ ANGOLSZÁSZ ORSZÁGOKBAN*

A családbomlási folyamat legtöbb érzelmet felkavaró eseménye minden kétséget kizáróan a közös gyermek(ek) elhelyezéséről hozott bírósági határozat. Valami pótolhatatlannak az elvesztését jelentheti az egyik peres fél számára még akkor is, ha a másik félnél (tovább)nevelkedő gyermek(ek)kel valamilyen formában a későbbiekben is lehet érintkezni. Fokozhatja a veszteségérzetet a többi vitás ügy gyermekelhelyezéstől függő kimenetele, a társadalmi környezetben fellépő presztízsvesztés, a szülői büszkeség és alkalmasságérzet megrendülése és még sok más kataklizmaszerű lelki folyamat. Sok minden fokozhatja a veszteségérzetet, mondottam, de hozzá kell tennem: sok minden mérsékelheti is. Könnyebb elviselni a másik fél javára szóló bírói döntést például akkor, ha belátjuk annak indokoltságát, vagy akkor, ha biztosak lehetünk az „elvesztett” gyermek(ek) harmonikus fejlődésében, és abban is, hogy nem szorultunk ki jóvátehetetlenül a gyermek(ek) életéből. Különösen könnyű elviselni a bírói határozatot, ha a „győztes” fél, az addigi házastárs nem táplál rosszindulatot, bosszúvágyat, és nem a gyermek(ek)hez fűződő kapcsolatunk megromlása, hanem ellenkezőleg: a közös érdekek felismerése alapján annak önzetlen, állhatatos karbantartása a célja.

Mindenekelőtt egy olyan tényt szeretnék rögzíteni, amely nyilvánvaló volta ellenére is sok figyelmet érdemel. A családbomlási folyamat gyermeki szempontból azért kataklizmaszerű különösen a serdülés előtti életkorban, mert a családon belüli szeretetlanc megszakadásával fenyeget (vö. Hernádi 1989: 110). A család rendszer-szemléletét valló Emery is azt írja (1994: 48–49), hogy mihelyt a gyermek számára kérdésessé válik szüleinek egymás iránti szeretete, képzeletében az ő iránta érzett szeretetük is megkérdőjeleződik. Ez a döbbenetes felismerés alkalomadtán sokkal nagyobb veszélyt jelenthet a gyermek lelki egészségére nézve, mint az elvált szülők eltérő nevelési elvei, rivalizációja. Ezért tartható mindennél fontosabbnak, hogy a válás után létrejövő nevelési helyzet a gyermek iránti szereteten kívül és azon felül még a szülők egymás iránti megbecsülését is sugallja. Korántsem veszítjük tehát szem elől a családbomlási folyamat főszereplőjét, a gyermeket, ha *szüleinek* minél konfliktusmentesebb válás utáni együttműködését próbáljuk minden erővel szorgalmazni.

* 2000 őszén a Fulbright Bizottság jóvoltából tanulmányúton jártam az Egyesült Államokban. Magyar–amerikai összehasonlító vizsgálat részeként ismertem meg a most bemutatandó családszociológiai adatokat, illetve álláspontokat. A vizsgálat eredményeit bemutató teljes szöveg rövidesen akadémiai doktori értekezéssé áll össze. Hosszabb eszmetörténeti, családjogi illetve közgazdasági fejtegetések előzik meg a most bemutatandó szociológiai okfejtést, majd a civil szervezetek követeléseit elemzi az értekezés. Magyarországi clózményének 1989-es szociográfiám tekinthető. – H.M.

Rövidesen kifejtendő okokból ez nem mindig könnyű. Ami pedig az idevágó adatok szemlélését illeti, előre kell bocsátani, hogy az *in camera* tanácskozási hagyomány miatt hivatalos bírósági adatösszesítés egyáltalán nem létezik az angol-szász országokban például arról, hogy hányan és milyen gyermekelhelyezési formáért folyamodtak, és hogy miként döntött a bíróság, volt-e fellebbezés vagy visszatérés a bíróságra a körülmények megváltozása folytán stb. Híressé vált, sajtónyilvánosságra jutott gyermekelhelyezési ügyek természetesen jócskán akadnak, de ezeket, mivel nem ismeretes tipikusságuk vagy különlegességük számszerű mértéke, nem lehet adatoknak tartani. Amint az előző fejezetben, a mostaniban is a legmegbízhatóbb társadalomtudományi kutatásokban megismert megoszlások, viselkedések stb. adatszerűségéből kell kiindulnunk.

Három téma köré rendezem mondanivalómat:

- a láthatások,
- az apai távollét és
- a közös gyermekfelügyelet

affektív adatait szeretném elemezni.

A rendezés során létrejött családi helyzetek – 1 444 észak-kaliforniai felnőtt (és 1 487 gyermek) megkérdezése alapján összegyűjtött, Maccoby és Mnookin által 1992-ben publikált adatok szerint – a következő megoszlást mutatták (közönséges szedéssel közlöm a gyermekfelügyelet jogi, és vastag szedéssel a gyermekfelügyelet *fizikai* formáját):

– anya , anya	18,6 %
– apa , apa	1,8 %
– anya , közös	48,6 %
– apa , közös	6,8 %
– közös , közös	20,2 %
– egyéb	4,0 %
Összesen	100,0 %

Ami annyit tesz, hogy kb. négyötöd rész erejéig laknak a gyermekek az elvált édesanyánál (mert a közös fizikai gyermekfelügyelet is ezt jelenti az idő nagyobbik részében), és csupán egyhatod–egyheted rész erejéig az édesapánál. Viszont közös jogi felügyelet érvényesül az esetek négyötödében. Hogy ez csupán szenteltvíz-e a túlnyomórészt egyszülős nevelkedésen, vagy megkönnyíti a másik szülő részvételét a gyermeknevelésben, vizsgálandó kérdés.

A két kutató még hozzát teszi, hogy – kaliforniai adatokról lévén szó – más államokban bizonyára alacsonyabb lenne a közös gyermekfelügyelet aránya, továbbá hogy az általuk rögzített közös gyermekfelügyelet mögött itt is igen gyakran szerepelt az anyák kizárólagos felügyeletre irányuló beadványa. A vitatott ügyekben az anyák pernyertességi esélye az apákhoz képest 2 volt az 1-hez (Maccoby–Mnookin 1992: 112–114). A *láthatási helyzet*, a fizikai gyermekfelügyelettel nem rendelkező szülő és a gyermek(ek) időnkénti együttléte tehát még ebben a mintában is, és még a közös fizikai felügyelet bírósági kimondása esetén is nagy mértékben jellemző volt.

Láthatások

A láthatások *gyakorisága* látszólag könnyen rögzíthető. Furstenburgnek és munkatársainak két, igen gyakran idézett tanulmánya (1983; 1985), amelynek sajtóvisszhangja mélyen beivódott a szakmai és nem szakmai közvéleménybe, arról adott számot, hogy az elvált apák *legnagyobbbrészt nem élnek a számukra kínálkozó láthatási alkalmakkal*. Furstenburgék nagy, reprezentatív országos mintán nézték meg a kérdést, és azt találták, hogy a gyermekek 49 százaléka az elmúlt év során egyáltalán nem látta gyermekfelügyelettel nem rendelkező szülőjét; a legalább heti együttlétek ezzel a szülővel csak a gyermekek egyhatodánál valósultak meg. Furstenburgék az okokat keresve a gyermektartási díjtól való megszabadulás törekvését jelölték meg első helyen. Egy másik, frissebb, ugyancsak országos felmérés (Seltzer 1991) nagyon hasonló adatra bukkant, *de csak azok között az apák között, akik 11 vagy több éve költöztek külön gyermeküktől!* Itt is 50 százalék volt a rendkívül gyér, és csupán 12 százalék a heti kapcsolatot tartó apák aránya. A 2 éve vagy még frissebben különköltözött apák megfelelő adata fordított volt: 13, illetve 43 százalék. Seltzer azt is feltárta, hogy az apák magasabb szocio-ökonómiai státusa, közelebbi lakóhelye fokozta, a szülők bármelyikének meg- vagy újrահázasodása viszont csökkentette az apai láthatások gyakoriságának statisztikai valószínűségét.

Mindkét adatbázis azonban kizárólag az anyák beszámolóin alapult, és egyik sem tett különbséget a törvényes házasságból született, illetve az együttélésből vagy alkalmi partnerkapcsolatból született gyermekek apai láthatása között!

Ez a kettős metodológiai hiba csak nagyon részleges használhatóságot tesz lehetővé. Seltzer eredményeiből kitűnik, hogy a fekete apák gyakrabban látják zömmel nem is törvényes házasságból származó gyermekeiket, mint a fehérek. (A fekete családszervezet speciális affektív vonásaira még vissza szeretnék térni.) Különösen a Furstenburg-féle adatok szenvedik meg a gyatra metodológiát, mert ebben az adatbázisban még az apa különköltözése óta eltelt időt sem vették figyelembe! Ami nemcsak azért sajnálatos, mert idő teltével nemcsak apai részről lanyhulhat a gyermek iránti érdeklődés, hanem azért is, mert a másik irányban is érdeklődésapadás állhat be, különösen ha a minta nagyobbik része 10–20 éve vált külön, ami akár fiatal felnőtt korú „gyermekeket” is bevonhatott a mintába, akik már évek óta sokkal szívesebben lehettek kortársaik, semmint szüleik társaságában.

Egészen más eredményeket kapunk, ha frissen, három éven belül elvált, ráadásul törvényes házasságból elvált családok mindkét felnőtt tagját kérdezzük meg a láthatások gyakoriságáról, és csak 15 évnél fiatalabb gyermekekről van szó. Braver (1998) például 90 százaléknál is nagyobb gyakoriságot talált az utóbbi évben legalább egyszer lezajlott, és 50 százalék körüli gyakoriságot az utóbbi hónapban legalább négy napot kitevő apai láthatásokra vonatkozóan; mindkét adat még ennél is magasabb volt egy településen lakó apák–anyák esetében (45).

Még a gyermekfelügyelettel rendelkező anyák kiszolgáltatottságát valló, erősen elfogult szerzők is, amilyen például Arendell, kénytelenek rögzíteni a láthatások nagyon sokszor felzaklatóan kiábrándító, idegenszerű élményét az apák számára. Arendell (1995) hosszú részleteket idéz azoktól az apáktól, akik képtelenek voltak beletörödni abba, hogy – nemritkán saját portájukon – családfőből pusztá vendéggé

minősültek vissza, és megszokott spontán, mindennapos interakciójukat gyermekükkel feszült, szabályoktól teletűzdelt, időben és térben behatárolt, voltaképpen kellemetlen interakció váltotta fel, amely pedagógiai szempontból is kérdéses volt, hiszen például a megszokott apai szigor semmiképpen nem lehetett alkalmazni az anyai s különösen a hatósági következmények árnyékában. Külön nehézséget okozott, hogy a gyermekfelügyelettel rendelkező anyák sok esetben a láthatásokból következő felnőtt kontaktusoknak is elejét akarták venni – nemritkán megtorlásként – a gyermekek elidegenítésével (vö. Gardner 1987), ami közvetlenül vezethetett a láthatások és a felnőtt kontaktusok teljes elmaradásához. Ha tehát egyes kutatók a klasszikus Wallerstein–Kelly-féle gyermeklélektani vizsgálat (1980) nyomán azt állítják, hogy a gyakori láthatások csak akkor ajánlhatók, ha viszonylag konfliktusmentes a két elvált felnőtt viszonya, a tétel megfordítva is igaznak tűnik: csak akkor lehetnek érdemlegesek és gyakoriak a láthatások, ha viszonylag konfliktusmentes a két felnőtt válás utáni viszonya. Mindenesetre Wallerstein és Kelly kisebb mintájának anyái közül igen sokan „semmiféle értelmét” nem látták a láthatásoknak, ami sajnos arra utal, hogy még konfliktusok sem kellenek ahhoz, hogy az anyai támogatás a láthatások terén elmaradjon.

Arendell természetesen a férfigóg, a patriarchális uralom megroppanásának jeleit látja a beszámolóban (1995: 14). Nem vitatom, hogy ennek is része lehet az apák tehetetlen frusztrációjában. A megszokott irányító szerep hiányolása azonban olyan mély, legitim készletéből is fakadhat, mint például az apai foglalkozás vagy szakma átadásának vágya. Nemcsak az apák látják úgy, hanem az anyák is bevallják, ha a kutató rákérdez, hogy a láthatások sorsa az ő kezükben van. Braver mintájában az anyák egynegyede elismerte, hogy többször is meghiusított láthatásokat (1998: 49). Sajnos igen kevés az értékelhető kutatás arra vonatkozóan, hogy milyen az anyáknak a láthatásokhoz fűződő viszonya attól függően, hogy

- milyen volt a házassági konfliktusok „öntisztulási képessége”;
- ki kezdeményezte, vitte végig a válást;
- ki elégedettebb a válás után létrejött életviszonyokkal;
- ki köt előbb tartós új partnerkapcsolatot vagy házasságot.

A családbomlás kutatása közben elsikkad azoknak a motívumoknak a kutatása, amelyek már az aktív házasságokban is előrejelezhetik azok valószínű felbomlását. Egészen új az a „kockázat és ellenállóképesség” (risk and resiliency) szemlélet, amelyet a serdülőkori lelki zavarok kiemelkedő kutatója, E. Mavis Hetherington képvisel (1999). Indirekt módon, a fekete házaspárok interakcióján keresztül képet kaphatunk a láthatások sikerességének vagy sikertelenségének valószínűségét a fehérek közt is előrejelző tényezőkről. Orbuch–Veroff–Hunter (1999) azt találta, hogy a fekete házasságokban a házasságon belüli nemi szerep- és munkamegosztás kiegyensúlyozottabb, ezért ritkábbak a hatalom kérdése körül forgó viták, kisebb a szexuális összeállítás és a szabadidő súlya, viszont nagyobb a tágabb családon belüli elfogadottságé a házasság pozitív értékelésében, a feleségek, miközben sok tekintetben irányító szerepet töltenek be, több türelmet és megértést tanúsítanak a férjek iránt, ha azok kevesebb pénzt hoznak haza, és a felmerülő konfliktusok ritkábban mélyülnek el, mert játékosabb tónusúak, mint a fehérek közti házasságokban. Ami

mostani témánk szempontjából különösen fontos: a feketék közti házasságok első éveiben a megszülető gyermekek sokkal kevésbé zavarják meg a házasság minőségét, mint azt a fehérek közt tapasztaljuk (23–40). Megkockáztathatjuk, hogy a láthatások körüli, a megoldatlan vagy megváltozott hatalmi viszonyok által diktált viaskodások sokkal kisebb valószínűséggel merülnek fel, ha maga a házasság sokkal kevésbé hangolódott ilyen vitákra.

Ami a válás kezdeményezésének, végigvitelének a láthatások minőségére tett, lehetséges hatását illeti, az adatok rendkívül gyérek. Csupán Greifnél (1985) találunk alapadatokat, de az ő, hirdetés útján kialakult mintája kizárólag gyermekfelügyelettel rendelkező apákat tartalmazott (1 136 apa 1 996 18 éven aluli gyermekkel az Egyesült Államok bármely vidékéről). A felnőtt minta 66 százalékban mondta, hogy a feleség kezdeményezte a válást. 44 százalékukat meglepte a feleség által elindított bontóper, nem is sejtették, hogy házasságukkal baj van. 58 százaléknyi volt azok aránya, akik a bontóper elindultával sem akarták, hogy a házasság felbomoljon (52). Ezek a férfi megkérdezettek azonban kivétel nélkül hozzájutottak a fizikai gyermekfelügyelethez. Sejthető, hogy még magasabbak ezek a százalékarányok olyan populációban, ahol az apák túlnyomó része legfeljebb láthatási joghoz jutott. A láthatásra tett hatás – hangsúlyozom, spekuláció következik – valószínűleg a következő: ha a feleség kezdeményezi és viszi végig a válást, akkor azért *kisebb* a harmonikus láthatások esélye, mert a volt férj fűz kibékülési reményt a láthatásokból következő felnőtt kontaktusokhoz, de ez a lehetőség már azért sem reális, mert a volt feleség mindent megtett, hogy férjét kitudja az életéből. Ha azonban a férfi volt az aktív fél a házasság felbontásában, paradox módon azért van *nagyobb* esélye gyermeke(i) zökkenőmentes láthatására, mert a volt feleség fűz kibékülési reményt a láthatásokból folyó felnőtt kontaktusokhoz. Az itt felvillantott spekulatív lehetőséget feltétlenül kikutatandónak tartom. A láthatásoknak a két felnőtt egymás iránti kurrens érzelmeivel való mély összefüggése biztos befolyásoló tényezőnek látszik.

Ami átvezet következő megfontolásunkhoz: milyen hatása lehet a válás után létrejött életviszonyokkal való *elégedettségnek* a láthatások gyakoriságára, minőségére? Ismét csak találgathatunk, mert az angolszász országokban nem születtek idevágó kutatási eredmények. Maga az elégedettség is viszonylagos kritériumokon nyugszik. Az Egyesült Államokban elterjedt szakmai és laikus felfogás az, amely az elvált férjekhez rendeli a nagyobb elégedettséget azon a címen, hogy agresszívabb fellépésükkel, drágább ügyvédekkel jobb alkupozíciókat tudnak elérni. Braver sok tekintetben etalonként kezelhető vizsgálatának (1998) idevágó adatsora azonban ellenkező képet mutat. A megkérdezett nők körében talált nagyobb elégedettséget a lezajlott válás valamennyi vonatkozásában (gyermekelhelyezés, láthatások mennyisége, gyermektartási díj összege, vagyonmegosztás). Az adatsor mélyebb elemzése során Braver megállapítja (100–103), a nők nagyobb elégedettsége arra vezethető vissza, hogy sikerült megközelítőleg azt a rendezést elérniük, amelyre törekedtek, és hogy úgy érzik, nagyobb befolyásuk volt a rendezési folyamatra, mint a férfiaknak. A megkérdezett férfiak közül egy sem állított ilyent, mi több, még a nők közül is háromszor annyian mondták, hogy a rendezési folyamat nekik kedvez, mint ahányan azt, hogy a férfiaknak. Braver egyhelyütt a váláskutatás „kis szennyestitkának” nevezi azt a kutatásba legtöbbször be sem vont tényt, hogy túlnyomórészt nők a válások kezdeményezői (135).

Hiába talált Wallerstein és Kelly (1980), sőt, még Weitzman (1985) is nagyobb elégedettséget a nők körében a válás utáni életviszonyok tekintetében, a szükséges következtetések levonásával adóság maradtak. A döntő tényező minden bizonnyal a gyermek(ek)kel fenntartott interakció megszakíthatatlansága volt az anyák esetében, míg az apák sokkal kisebb elégedettsége ugyancsak döntő mértékben biztosan ennek az interakciónak a megszakadásából táplálkozott. Cseh-Szombathy és munkatársai (1985) éppen erre valló kontextusokat tártak fel európai adataikban (vö. pl. Niemela–Myyra–Lento 1985). Ha az amerikai elégedettségi arányszámoknak a láthatások sikerével való korrelációját jobban is megismerjük (ehhez azonban célzott kutatások szükségesek), kiderülhet, hogy nem része-e az elégedettségnek a láthatások sikere-sikertelensége is.

Végül az új leköttöttség (tartós párkapcsolat, újravezetés) hatása a láthatások gyakoriságára, minőségére minden idevágó adat szerint statisztikailag negatív, még hozzá akár az anya, akár az apa oldalán alakul ki ilyen új leköttöttség. A közös gyermek a közös múlt relikviája, s ha túl akarunk lendülni a múlton, könnyebb a képlékeny gyermekkel a jövőbe bevonulni, mint a múltunkhoz tartozó egykori szülőtársal, ha mégoly ritkán zörget is a gyerekéért. A láthatások ritkulásával vagy megszűnésével az anya számára éppen ez az esély kínálja fel magát. Az apa új élet- vagy házastársa is üdvözölheti, ha ritkábban vagy már egyáltalán nem vonja el az apát új szerepkörétől a múltjához tartozó gyerek. Kivételek természetesen vannak: kiszállhat egy kocsiból a jégpálya előtt két felnőtt és a velük együtt lakó, három különböző házasságból származó három–négy gyerek. Azt azonban tudni kell, hogy a férfiak korábbi és tipikusabb újravezetését az is okozhatja, hogy „előre menekülve” próbálnak túllendülni a válás okozta veszteségen, megaláztatáson (vö. Niemela–Myyra–Lento 1985: 42–43). Bőségesen rendelkezünk a nevelőszülőhöz való gyermeki, legtöbbször már serdülőkori alkalmazkodás pszichológiai adataival. A második házasságban élő gyermek érzékenyebb a konfliktusokra, nemritkán leküzdhetetlen ellenszenvet táplál új „szülője” ellen, akinek pedig életszínvonal-emelkedését köszönheti; még évek múltán is az eredeti házasság visszatértéről ábrándozhat stb., stb. Az egyetlen idevágó szociológiai kutatás kiemeli a szülői szerep eltérő percepcióit a nevelőszülő, illetve az előző házasságból érkezett felnőtt–gyermek páros szemszögéből (vö. Fine–Coleman–Ganong 1999). A láthatások gyakoriságát, minőségét a jelek szerint annál inkább próbára teszi bármelyik egykori szülőtárs új házassága, minél sikertelenebb. A döntő tényező mindenképpen a gyermekfelügyelettel rendelkező és az elköltözött szülő nemritkán rejtett kommunikációja a láthatások fontosságáról vagy terhes haszontalanságáról. Az anyától érkező, az utóbbira utaló jelzések bénítóan hathatnak az apára. Braver adatszerűen is kimutatta, hogy a láthatások anyai akadályozása előbb történik, mint az apai visszahúzóadás, egybekötve a tartásdíjfizetés részleges vagy teljes felfüggesztésével (Braver 1998: 168–172). Ez az anyai technika hatásos lehet a volt férj érzelmi megleckéztetése tekintetében, de a jelek szerint ritkán változtatja meg a gyermekek apjukhoz fűződő érzelmeit. A láthatások rapszodikussága, akadályoztatottsága, vagyis az apák szempontjából rendkívül kiábrándító volta *ellenére* az egyszülős helyzetben nevelkedő gyermekek 76 százalékos arányban vélekedtek úgy, hogy édesapjuk szereti őket és érdeklődést tanúsít sorsuk alakulása iránt. Érdekes módon még ennél is nagyobb, 93 százalékos

arányban vélekedtek így azok a gyerekek (jobbára serdülők), akik édesanyjuk időközben kötött új házasságában éltek (Furstenburg 1985).

Egy szülővel

A feminista kultúrkritika a nő és a gyermek felszabadulását csakis az elnyomó, durváskodó apa minél teljesebb eltávolításával tartja lehetségesnek, s eközben messze-menően számít a család gazdasági megtántorodásának különböző forrásokból való jóvátételére. Nyitva marad az a kérdés, hogy a gyermekek minden szakember számára nyilvánvaló affektív kibillenése, megzavarodása milyen részben írható tisztán az apai távollét, és milyen részben az apai távolléttől nem független anyagi nélkülözés számlájára.

Miközben a férfi nélkül gyermeket szülő vagy/és nevelő anya a feminista kultúrkritika hősnője, a távollévő apa kiszámíthatatlan ösztöncselekvések rabjaként, erőszakoskodó dúvadként jelenik meg az ideologikus közvéleményben. Az ország utcái és otthonai, sugallja ez a közvélemény, akkor lesznek biztonságosak a nők és gyermekeik számára, ha sikerül minden férfit rács mögé juttatni, de legalábbis eltiltatni a láthatás jogától. A nagy hagyományú amerikai puritanizmus legújabb kinövése ez az üdvtan, amelynek végső tökélyre fejlesztett változata már nem is számol férfiakkal, hiszen ők minden társadalmi baj és zavar okozói.

Mindez természetesen túlzás, de a nők elleni erőszak megelőzését szolgáló kutatások tízszer–húszszor annyi állami támogatásra számíthatnak, mint például a sejtbiológiai kutatások; a zavarbaejtően nagyvonalú összeg nagy részét a „kutatók” tévéhirdetésekre költik (vö. McConnell 2000). Menhelyek, feminista segélyező csoportok százei gondoskodnak országszerte a férfi erőszak női áldozatairól, miközben elsikkad (vö. Farrell 1993: 152–161), hogy sokkal több férfi válik erőszak áldozatává, mint nő; a női feljelentések többsége nem bizonyul alaposnak, illetve ún. pszichológiai erőszakra (fenyegető fellépésre) vonatkozik; a férfiak elleni női erőszak is a férfiak számláját terheli, mert nők által felbérelt férfiak követik el.

A családon belüli erőszak bővebb tárgyalását mellőznöm kell, de mivel az egy-szülős helyzet előtörténetéhez olykor ez is hozzátartozik, egyetlen meggondolás erejéig kitérek rá. A kérdéses cselekmény azonnali büntetőjogi kezel(tet)ése minden gyógyulási utat elzár. Nem mondom, hogy kötelező eltérni a férfi fizikai erőfölény érzetetését, de a családi élet több ezer éves történetében mindig kínálkoztak, és ma is kínálkoznak a család belső pszichodinamikájából adódó jóvátételi lehetőségek a női oldalon. Ha a női agresszióra (pl. csecsemő- vagy férjgyilkosságra) bőséggel találunk mentő érveket, lehetne találni a férfi erőszakra is. De ne keressünk ilyeneket, mert a gyengébbel brutálisan bánni csakugyan helytelen dolog. Keressünk viszont mentő érveket a család túlélésére vonatkozóan! Feltéve, hogy a monogám nukleáris család zárt intimitását végegyenlegében jó dolognak tartjuk. (Mint láttuk, nem mindenki vélekedik így.) Maclean és Eekelaar ezt írja: „Az együttélők között felléphetnek nézeteltérések, de ezek beleolvadnak a teljes kapcsolat dinamikájába, és már ezen a dinamikán belül is megoldódnak. Viták, veszekedések gyakran már azzal is feloldódhatnak, hogy belehelyeződnek azoknak az általános előnyöknek (benefits) a kontextusába, amelyekkel a közös háztartásban élés jár mindkét fél számára. A

büntetőjoghoz való folyamodás azonban olyan negatív következményeket von maga után, amelyek nyomósabbak, mint az interaktív kapcsolat előnyei.” (1997: 2)

Csakugyan zavartalan harmónia honol a férfitől „megtisztított”, egyszülössé vált családban? A témával kapcsolatos feminista agenda annak minél meggyőzőbb bizonyítása, hogy semmiféle affektív hátrányt nem okoz az apának az egyszülős családtól való távolléte. A férfijogi mozgalmak agendája ezzel szemben annak bizonyítása, hogy az egyszülős családok minden problémája a férfiak elüldözésének következménye. Valahol középpont helyezkednek el a józan adatok, amelyek összegzésére most kísérletet teszek.

Az egyszülős családban nevelkedő gyermekek az Egyesült Államokban már a gyermektársadalom többségét alkotják; kb. fele-fele arányban nevelkednek apa nélkül azért, mert anyjuk soha sem volt házas, illetve mert elvált. McLanahan, a téma kiemelkedő szakértője több országos reprezentatív gyermekfelmérés adatait összegezve azt találta, hogy az apa nélkül nevelkedő gyerekek kétszer valószínűbben morzsolódnak le a 14–18. életév közötti iskolarendszertől, mint apjukkal nevelkedő társaik (McLanahan 1999: 120). A fehér gyermekek lemorzsolódási esélye ezen belül még a feketékének is kétszerese, talán mert az apai távollét a fekete kultúrában kevésbé számít anomáliának (121). Az egyetemi lediplomázás esélyei 4–12 százalékkal alacsonyabbak az apa nélkül nevelkedett fiataloknál (123–124). A megözvegyült anyák gyermekei ugyanakkor nem mutattak tanulmányi eltérést az ép családok fiataljaihoz képest (127), mint ahogy – csak a lánygyermeketek tekintve – a korai terhességek-szülések számában sem (uo.). Az *élő apa nélkül* nevelkedő lánygyermek akár ötször nagyobb valószínűséggel szülnek tinédzser korukban, mint az apával nevelkedők (126). A több tízezres, országos gyermekminták adataiból McLanahan mindvégig úgy vonta le következtetéseit, hogy kiszűrte minden releváns befolyásoló körülményt az apai távollétén kívül. „Az apai távollét ténye tehát sokkal inkább közrehatott, mint a körülmények” – zárja adatismertetését (127).

Elsősorban a nevelési erőforrások (parenting resources) szűkössége sodorja hátrányos helyzetbe az egyszülős körülmények közt nevelkedő gyermeket (135). McLanahan tömör helyzetismertetése a következő:

A fizikai elszakadás hatását felnagyíthatják a gyermekek keserű érzelmei: akkor is apjukat hibáztatják a család cserbenhagyásával, ha az anya kezdeményezte a különköltözést. Anyjukhoz fűződő kapcsolatukra is kihat az apa távolléte. A kettős, apai és anyai szerepre kényszerülő egyedülálló anyák stresszhelyzetbe és depresszióba sodródhatnak, ami hátrányosan hathat szülői ténykedésükre... némelyikük túl elnézővé, másikkal túl rideggé, szigorúvá válik. Nincs meg az a kiegyensúlyozottság, amely a kétszülős háztartások működését gördülékennyé teszi. Mivel nincs másik szülő, aki helyreigazíthatná vagy megerősíthatná, az egyedülálló anya szülői ténykedése egyenetlenné, következtelenné válik... Nevelőapa megjelenése sem juttatja az anyát több szülői időhöz és energiához, sőt, az új férfi éppenséggel el is vonhatja a gyermekektől az anya figyelmét... A nevelőapával kiegészült egyszülős család gyermekei csak akkor juthatnak több nevelési erőforráshoz, mint kétszülős gyermektársaik, ha azon kívül, hogy érdemleges kapcsolatot tarthatnak fenn édesapjukkal, még új nevelőapjukhoz is jó viszony fűzi őket (135–137).

Az egyszülős helyzet *mellett* felhozott legfőbb érv az szokott lenni, hogy a gyermekeket mindenekelőtt édes szüleik konfliktusától kell megóvni. Ez a kurtán-furcsán el nem intézhető, mert alapos érv azonban kvalifikációkra szorul. Ha alkoholizmus, kábítószerfüggés vagy erőszakoskodás a szülői konfliktus alapja – foglal állást McLanahan –, a nevelési helyzet válás nélkül is hátrányossá válhat, így tehát a család „megcsonkulása” nem feltétlenül fokozza a hátrányokat, sőt, fel is számolhatja néhányukat. A válások zömét azonban nem ilyen konfliktusok okozzák, és ha a szülők viszonya akár csak a nem tökéletes szintet is eléri, mindkettejük jelenléte a háztartásban feltétlenül jobb a gyermek(ek) számára, mint az apa elköltözése. Már csak azért is, mert

- még a szülők nagyobb konfliktusai is csak kis mértékben felelősek a tanulmányi leromlásért;
- ezek a konfliktusok a válással nem feltétlenül iktatódnak ki a gyermekek életéből;
- sem a válás előtt, sem az után nem rontják annyira a gyermek beilleszkedési esélyeit, mint maga az egyszülős helyzet (136).

Más veszteségekkel is számolni kell a nevelési erőforrások összeszűkülésén kívül. A család külső kapcsolati rendszere a válással roppant mértékben meggyérülhet. Nemcsak az apa kapcsolatai enyésznek el a csonka család számára, hanem az apai rokonságé is. Ha elköltözéssel is jár a válási procedúra, akkor a korábbi lakóhelyi és iskolai közösségi kapcsolatok is semmivé válnak. Mindez jelentős *társadalmi tőke* (social capital) elvesztését jelenti, aminek további kárfokozó hatása lehet a gyermekek tanulmányi teljesítményére, önértékelésére, szociális karrierjére nézve (138–139).

Mindennek a számbavétele, hangsúlyozom, nem az ép családok dicsőítését szolgálja. Nagyon sok ép családban is csapnivaló a szülők egymáshoz és gyermekeikhez fűződő viszonya; nevelési problémák serdülő gyerekekkel ép családokban is csöstül akadnak. A fenti helyzetismertetéshez tehát a tisztábban látás kedvéért néhány kiegészítést kell fűzni.

Az apával fenntartott válás utáni kapcsolat teljes egészében harci kérdés lett az angolszász országokban. Az anyával nevelkedő s az élő apával alig érintkező gyermekek tipikussága a hetvenes évek törvényesen felbontott házasságait tekintve kb. 95 százalék volt, ám ez az arány a kilencvenes évekre kb. 80 százalékra mérséklődött. Bírósi irányelvűvé vált *mindkét* szülő nevelési felelősségének, illetve a *mindkét* szülőhöz fűződő kielégítő gyermeki kapcsolatnak a lehető előmozdítása (lásd pl. az 1996-os brit Családjogi törvény. 11. szakaszát). A feminista reakció már erre a szerény mérséklődésre is heves volt; nem az apák affektív tudatosodását látták a tartalmasabb apa–gyermek kapcsolatok, a több láthatás, esetleg a megosztott gyermekfelügyelet igénylése mögött, hanem sanda próbálkozást arra, hogy a férfi irányítás a csonka család fölött is fennmaradjon (vö. Maclean–Eekelaar 1997: 52).

A feminista reakció értelmében a férfitől „megtisztított”, egyszülős családmódellet a rendszeres láthatásnál is sokkal inkább „veszélyeztetni” a közös jogi vagy fizikai gyermekfelügyelet intézménye, amelyről rövidesen külön is beszélek; ekkor még egyszer szembe kell majd szállnom az intézmény ellenzőinek ún. konfliktusérvével. De még az egyszülős helyzetről szólva, hátravan annak tisztázása, hogy csakugyan

jót tesz-e a gyerekeknek is, nemcsak az apáknak (akik minden jel szerint igen fontosnak tartják) az apa–gyermek kapcsolatoknak legalább csökevényes fenntartása?

Goldstein–Freud–Solnit (1979) mindenfajta apai beavatkozást ellenzett az egyedülálló anya nevelési szabadságának védelmében; a gyermek lelki egészsége azon áll vagy bukik, fejtegették, hogy töretlen marad-e érzelmi kapcsolata (egyetlen) pszichológiai szülőjével. Újabb kutatások szerint a gyermeki lelki zavarok közül nagyon sok még a válás előttről datálódik, és csupán elmélyül a szülők konfliktusának elhúzódásával (l. pl. Elliott–Richards 1991). Minél gyorsabban kihunynak ezek a konfliktusok, amihez legtöbbször az egyik szülő visszahúzódása szükséges, annál gyorsabban gyógyul a gyermek. Van azonban olyan kutatási eredmény is, amely éppen a konfliktusoktól eredezteti a nagyobb csonkacsaládi összetartást s ezáltal a gyermek jobb tanulmányi eredményét, jobb önértékelését (idézi Maclean–Eekelaar 1997: 54).

Hogy nagyon röviden vágjak rendet az idevágó kutatások sűrűjében, főcspásuk az, hogy legjobban azok a gyermekek teljesítenek, akiknek mindkét szülőjükkel jó a viszonyuk; azok teljesítenek a legrosszabbul, akiknek egyikkel sem jó; és azok helyezkednek el középpűt, akiknek legalább az egyikkel jó. Külön finomítást igényel természetesen, hogy a szülőknek mutatott „jó magaviselet” a „jótanulós” attitűdöt is magában rejtheti, illetve megfordítva. Talán egy holland vizsgálat mutatta ki legszellemesebben az affektív előnyök–hátrányok egyértelmű függését a gyermek családtípusától. Spruijt és de Goede (1996) nemcsak egyszülős és stabil kétszülős családokban élő serdülőket vetett egybe, hanem kiegészítette a mintát konfliktusos kétszülős, illetve nevelőszülős családokban élő serdülőkkel is. Nemcsak lelki egészségük és kapcsolati harmóniájuk, hanem fizikai jólétük és későbbi munkaerő-piaci boldogulásuk is fontos volt a kutatók számára. *A legrosszabb mutatók az apa nélküli, egyszülős családok serdülőire voltak jellemzők. A legjobb mutatókat a stabil kétszülős családokban találták a kutatók.* A másik két családtípusból, a konfliktusos kétszülősből, illetve a nevelőszülősből a legjobb és a legrosszabb között elhelyezkedő értékek mutatkoztak.

Közös gyermekfelügyelet

A bírósági gyermekfelügyeleti döntések irányelvei fontos változásokon mentek át az angolszász országokban az utóbbi százötven évben. A házasságból született gyermekek az apa „tulajdonának” (chattel) számítottak, más, mint a család feje nem is jöhetett szóba a gyermekek gondviselőjeként a ritka válások esetén. A férfi keresőmunka lekötöttsége s a női gyermekgondozó tevékenység növekvő méltánylása azonban mindinkább a gyermekek anyjára bízta a válás utáni gyermekfelügyeletet, különösen ha a gyermekek még zsenge korúak (of tender years) voltak. Egyetlen korlát volt az anya súlyos fizikai, elmebeli vagy erkölcsi gátoltsága. A hetvenes–nyolcvanas években újabb módosuláson mentek át az irányelvek. Megjelent a gyermek legfőbb érdeke (best interest) mint minden vitát eldöntő szempont, amely elvileg kikapcsolta a kizárólagos gyermekfelügyelettel megbízott szülő nemét a mérlegelésből. Annál is inkább, mert a két szülő nemi szerepviselkedése erősen közelített egymáshoz a nők tömeges keresőmunkája, illetve a férfiak nagyobb otthoni

részvállalása folytán. A „*best interest*” elvet, amely máig is érvényben van az angol-szász országokban, sok kritika érte elmosódottsága miatt. Lehetetlen például bírósági, de még akár pszichológiai eszközökkel is megjósolni, mi szolgálja jobban egy bizonyos gyermek érdekét: ha érzelmileg teljes biztonságban van, még azon az áron is, hogy kisebb teljesítmények telnek tőle, vagy ha teljesítményre ösztökéli, még azon az áron is, hogy szorongásai lesznek? A „*best interest*” elvet helyenként az „elsődleges gondviselő” (primary caretaker) preferálásával gondolták felváltani. Előnye, hogy bírósági módszerekkel is kideríthető, a házasság fennállása során melyik szülő fordított több időt gyermekére. Hátránya viszont, hogy – a „*best interest*” elv gyermekközpontúságával szemben – az egyik szülőre, és csak az egyik szülőre koncentrálnak, vagyis prolongálja a kizárólagos gyermekfelügyelet, illetve a láthatások koncepcióját.

A legfontosabb idevágó morálfilozófiai kérdés a következő: állhat-e a gyermek érdekében, hogy a válási procedúra során az egyik szülő, még ha csak néhány százalékpont erejéig szerepel is gyengébben, mint a másik szülő, *totálisan elveszítse* a gyermekfelügyeletet, holott

- a házasság tartama alatt ugyanannyi szülői joggal és kötelességgel rendelkezett, mint a gyermekfelügyelet teljességét elnyerő egykori házastársa;
- adott esetben nem vették figyelembe, óhajtja-e a házasság felbontását;
- adott esetben tudtával semmiféle okot nem szolgáltatott a házasság felbontására?

A közös gyermekfelügyelet (joint custody) intézménye, legalábbis intenciójában, felfüggeszti a most vázolt morálfilozófiai kérdés érvényét. A bírósági ítélkezési gyakorlat tág skálán mozog az angolszász országokban, sőt területigazgatási egységenként is váltakozhat. El lehet zárkózni a közös gyermekfelügyelet minden (jogi vagy/és fizikai) formájától; a két fél egyetértésétől lehet függővé tenni kimondását; kötelező kimondani, ha a két fél egyetért; ha a két fél nem ért egyet, annak a szülőnek lehet adni a kizárólagos gyermekfelügyeletét, aki várhatóan a leginkább fogja szorgalmazni a gyermek *másik* szülőhöz fűződő kapcsolattartását; és végül minden esetben ragaszkodni lehet hozzá, még abban az esetben is, ha a két fél egyetértése hiányzik (vö. Emery 1994: 77). Az úttörő Kaliforniában a nyolcvanas–kilencvenes évek fordulóján a házaspárok 75 százaléka vállalkozott a közös gyermekfelügyelet jogi formájára, ám nemcsak jogi, hanem fizikai formáját is már csak 15–20 százalékuk választotta (Maccoby–Mnookin 1992). Ez utóbbi megoldás is jelentős részben az anyai gyermekgondozás-nevelés időbeli túlsúlyát takarta.

A közös gyermekfelügyelet már azzal is konfliktuscsoökkentő tendenciájú, hogy egyik felet sem helyezi a teljes perverzitás pozíciójába, vagyis pszichológiailag tágabb teret nyit a volt házastársak nyílt kommunikációjának, baráti együttműködésének. A szakirodalom azonban nem minden esetben látja beigazolódni ezeket a várakozásokat. A gyermek(ek) miatti sűrű érintkezés adott esetben éppen hogy fellobbanthatja a szunnyadó konfliktusokat. Ha mindkét volt házastárs egyenlő döntési joggal rendelkezik a gyermeket illetően, miközben képtelen megemészteni neheztelését, haragját a volt házastársal szemben, akkor valószínűbb, hogy a gyermek éppen az összecsapások tűzvonalába kerül, amit kizárólagos gyermekfelügyelet kimondásával jobban el lehetett volna kerülni.

Szembe kell tehát néznünk a közös gyermekfelügyelet ellenzőinek ún. konfliktus-érvével, azzal a meggondolással, hogy ettől az intézménytől sem várható a válás konfliktusainak teljes felszámolása, sőt, akár a konfliktusok fokozódását is okozhatja. Mindenekelőtt: igen kevesen számolnak azzal, hogy a gyermekfelügyelettel kapcsolatos *legsúlyosabb* konfliktuscselekmény, a szülő általi gyermekgyilkosság vagy gyermekrablás 90 százalék erejéig éppen a *kizárólagos* gyermekfelügyelet elfogadhatatlanságának torz kinövése (Williams 1988: 4). Az adatot idéző szerző hozzászól: „Ezekben az esetekben nem azért folyomodik a tettes erőszakhoz, mert a szülők képtelenek voltak kihasználni a közös gyermekfelügyelet nyújtotta együttműködés lehetőségeit, hanem azért, mert... (a kizárólagos gyermekfelügyelet következtében) rettegtek attól, hogy le kell mondaniuk a gyerekről, vagy megelégtették, hogy nem férnek hozzá a saját gyerekeikhez.” (Uo.)

A konfliktusérv azonban már logikailag sem állja meg a helyét, ugyanis arra hivatkozik, hogy nem várható együttműködés olyan párostól (márpedig a közös gyermekfelügyelet ezt kívánná), amely már házassága idején is képtelen volt kijönni egymással. Éppen ott kell kitűzni és elvárni a kooperatív magatartást, ahol bőven van helye a javulásnak. A kiválóan együttműködő szülők elsősorban is nem válnak el, másodsorban pedig éppen ők azok, akik a legkevésbé *szorulnak rá* arra, hogy követelményként tűzzék eléjük azt, amit belső készítésre amúgy is megtesznek. Ellene szól a konfliktusérvnek a közös gyermekfelügyelet intézményének társadalmi tapasztalata is. Igen sok elvált szülő, még ha nem rajong is volt házastársáért, kitűnően el tudja választani volt házastársi sérelmeit mostani szülőtársi kötelességeitől, és a közös gyermekfelügyelet aprólékos szabályait követve aránylag rövid úton meg tudja leltni a gyermek(ek) számára legelőnyösebb utakat-módokat, amelyekkel volt házastársa is egyetérthet, hiszen az ő szemei előtt is a gyermekek érdekei lebegnek. (A kizárólagos gyermekfelügyelet a maga beépített egyenlőtlenségével viszont már eleve a harci konfrontáció felé terel.) Nagyon fontos érv a közös gyermekfelügyelet mellett, hogy miközben azzal szokták hitelteleníteni, hogy a gyakorlatban a kizárólagos változat felé tendál, mert több időt tölt a gyerek az egyik, mint a másik szülőnél, éppen ilyen joggal lehet hivatkozni arra, hogy a kizárólagos gyermekfelügyelet (ritkább) sikeres megvalósulásai viszont éppen a közös gyermekfelügyeleti változat felé tendálnak, vagyis bírósági kimondás nélkül, spontán módon is kialakulhat ez a változat, ami azt jelenti, kell, hogy valami értelme, gyakorlati használhatósága legyen.

A közös jogi gyermekfelügyelet intézménye néhány *beépített* konfliktuscsoökkentő mozzanatot tartalmaz. Először is, az a fél, aki békétlen magatartásával megsérti az együttműködés, a közösen hozott döntések főszabályát, kénytelen szembenézni azzal a kockázattal, hogy a bíróság a másik félhez rendeli a gyermeket, még hozzá kizárólagos gyermekfelügyelet formájában. Másodsorban, azért is csökken a konfliktusok veszélye, mert egyik fél sem kell, hogy a vesztes pozíciójában érezze magát. (A tapasztalatok csakugyan megerősítik ezt: ebben a felállásban sokkal csekélyebb a bíróságokon való újrjelentkezések száma, s a tartásdíjfizetés is sokkal fegyelmezettebb.) Harmadszor, a gyermek ebben a keretben egyik szülőtől sem érzi magát elhagyottnak vagy elhanyagoltnak, következésképp ritkábban kétségbeesett, ritkábban hibáztatja magát a szülők konfliktusáért, és ritkábban ábrándozik a szülők kibéküléséről – mindezek a kizárólagos gyermekfelügyeletre jellemző gyermeki

lelki jelenségek hiányoznak, vagyis a szülők dolga is könnyebb, és sokkal kisebb a gyermekkel kapcsolatos konfliktusok esélye. (Vö. Roman 1986: 91–97.)

Az empirikus adatok értékelése közben óvakodni kell a kutatási eredmények szelektív kezelésétől, ami nagyon sok ideologisztikus, akár nőmozgalmi, akár férfijogi kiadványra jellemző. Kelly (1994) annak tulajdonítja a jogi szakemberek bizonytalankodását, hogy a politikai huzakodások közepette nagyon nehéz „kiegyensúlyozottan tájékoztató” információkhoz jutni. Mindenesetre az Amerikai Pszichológiai Társaság Iskolapszichológiai Tagozatának idevonatkozó jelentését igencsak merész dolog volna elfogultsággal vádolni (Freedheim–Perry 1995), annál is inkább, mert a jelentés egy szövetségi bizottság, az Egyesült Államok Gyermek- és Családjóléti Bizottsága felkérésére íródott. A közös gyermekfelügyelet, illetve a kizárólagos gyermekfelügyelet tudományosan izolálható gyermek- és családjóléti kimeneteleit veti össze a jelentés valamennyi rendelkezésre álló, metodológiailag egyenként is minősített empirikus vizsgálat alapján. A jelentés megállapítja, hogy a közös gyermekfelügyeleti felállásban

- sokkal szorosabb és tartalmasabb az apák és a gyermekek közti kapcsolat;
- könnyebb a gyermekeknek az új élethelyzethez való pozitív alkalmazkodása;
- a gyermektartási díjfizetési fegyelem sokkal erősebb;
- kisebb az újbóli, érzelmileg és anyagilag egyaránt költséges bírósághoz fordulás, relitigáció esélye;
- ha nem is sokkal, de feltétlenül kisebb a szülők közti konfliktusok esélye, mint a kizárólagos gyermekfelügyeleti felállásban (2–4).

A szülők féltelen konfliktusa természetesen nem alkalmas a közös jogi gyermekfelügyelethez szükséges higgadt együttműködés kialakítására. De amint lefékeződnek vagy lefojtódnak a konfliktusok, a közös gyermekfelügyelet jobb keret a gyermekek számára, mint a kizárólagos. Mi több, még a szülők jelentős konfliktusa esetén is működőképes lehet a közös gyermekfelügyelet, ha a személyes indulatok különválnak a minimális szülői megbecsüléstől a gyermek szükségleteinek mérlegelése közben. Különösen a volt házastársi szerep különválasztása fontos a jelenlegi szülői szereptől. (Vö. Emery 1994: 211–212)

Braver (1998) teljes joggal óv az olyan komparatív kutatásoktól, amelyek a kizárólagos, illetve a közös gyermekfelügyeletet választó elvált szülők konfliktusos vagy harmonikus viszonyát pusztán a gyermekfelügyeleti felállásnak tulajdonítják (188). Az ok-okozati rend akár fordított is lehet. Sok esetben éppen a válás során sem sérülő szülői egyetértési képesség *prediszponál* a közös gyermekfelügyelet választására, illetve kizárólagos gyermekfelügyelet esetén is jól kommunikálnának a szülők. A közös jogi gyermekfelügyelet elképzelése Braver arizonai mintájában nem mindig találkozott az elvált feleségek egyetértésével, és a vita 77 százalék erejéig az ő akaratuk szerint rendeződött, vagyis kizárólagos gyermekfelügyelethez jutottak, és csak 23 százalék erejéig jutottak közös jogi gyermekfelügyelethez az apák (193), ám még az olyan közös gyermekfelügyeletek is rendkívül konfliktusmentesnek bizonyultak, amelyek az anyai ellenállás leküzdésével jöttek létre. Figyelemreméltó, hogy éppen ebben a csoportban volt a legerősebb a kapcsolattartás a gyermekek és az apák között (194).

A konfliktusérv egyik empirikus gyengesége azonban, hogy ritkák az olyan válási folyamatok, amelyekre a konfliktusok tombolása nyomná rá a bélyegét. Maccoby és Mnookin például megállapítja (1992: 159), hogy „nagyreszt alaptalannak bizonyult az a bevett felfogás, hogy a válófélben lévő szülők között törvényszerűek a konfliktusok.”

A vizsgált párosok háromnegyede semmiféle vagy csak elhanyagolható mértékű konfliktust élt át a válás hónapjaiban, és a ritka konfliktusok is kivétel nélkül megoldódtak a bíróság által elrendelt közvetítő egyeztető tárgyalások (mediation) során (uo.). Ha azonban túlnyomórészt nincsenek is konfliktusok, amelyeket a közös gyermekfelügyelet intézménye *felfokozhatna*, akkor a konfliktusérv automatikusan érvényét veszti. Beépített fékje a konfliktusoknak, mint említettem, hogy egyik fél sem jut több döntési joghoz, mint a másik, vagyis nincs mit elvenniük egymástól, viszont mindent elveszíthetnek, ha ilyesmivel próbálkoznak.

Kelly egyenesen azt írja (1996), hogy a konfliktusok nemcsak hogy a legtöbb felbomlófélben levő házasságból hiányoznak, de a válóokok közt is csak elenyésző arányban bukkan fel az említésük. Amennyiben van harag a törvényesen elválasztott páros között, az legtöbbször egy éven belül elenyészik. Joan Kelly egyébként azért érdekes szerző, mert szerzőtársa volt a máig is alapműként idézett *Surviving the Break-Up* című 1980-as gyermeklélektani publikációnak, amely az elsők között tört lándzsát a közös gyermekfelügyelet jótékony hatásai mellett. A másik szerző, Judith Wallerstein – Kelly elhatárolódását is kiváltva – *Second Chances* című könyvében (1989) már sokkal visszafogottabban nyilatkozott akár a közös gyermekfelügyelet, akár a válási közvetítés áldásos hatásairól. A Sandra Blakeslee-vel közösen írott mű a bírósági készítésre elvállalt közös gyermekfelügyeletet nemcsak a gyermekek, de a volt házaspár szempontjából is kimondottan kártékonynak tartja; ebben a felállásban tíz év elteltével is intenzív haragot táplált volt házastársa iránt az asszonyok fele, illetve a férfiak egyharmada – ám a mű egyik kritikájában Kelly és Emery megállapítja: „a könyv hemzseg a tudományosan érvénytelen következtetésektől, nem vesz tudomást az ellentétes értelmű kutatásokról, és könyörtelen következetességgel csakis a negatívumokat hangsúlyozza”. (Mahan 1994)

Meghökkenően egyszerű, könnyen belátható érvek szólnak tehát a válás utáni szülői döntési jogok egyenlő elosztása mellett. Igazából az a különös, hogy oly kiartó a szakmai és laikus ellenállás az intézménnyel szemben. Ismét Joan Kellyt szeretném idézni, akinek egy korai, 1982-es előadása éppen a közös gyermekfelügyelet társadalmi fogadtatásával foglalkozott:

Ironikus, hogy a közös gyermekfelügyelet intézménye olyan fokú és olyan intenzív vizsgálódásban részesül, amilyenben az anyánál való gyermekelhelyezés és a havi 3–4 napos látogatások intézményét sohasem részesítették... miközben családok megszámlálhatatlan ezreiben vékonyodtak el a jelentéktelenségig az apa-gyermek kapcsolatok, a pszichológus szakma egészen a mai idő-kig egyszer sem emelte fel a szavát...

Miért tartottuk fontosabbnak a stabilitás földrajzi definícióját annál a stabilitásnál, amely az eltávozott szülővel fenntartott folyamatos kapcsolatból fakad? Nagyon jól tudjuk, hogy a kisgyermekek minden további nélkül megszokják az óvodai környezetet, a nagyszülőknél való éjszakázást. Miért esne nehezüre rendszeresen eltölteni egy-két napot édesapjuk otthonában?...

A kisgyermekkorban az elszakadástól való félelem (separation anxiety) nemcsak az anyával kapcsolatban, hanem az apával kapcsolatban is jelentkezhet. Mivel kialakulatlan az időérzék, a nyelv- és szimbólumhasználat, az apai távollét végleges távollétnek tűnhet, ha nem mozdítjuk elő kreatív módon a szülőkkel kapcsolatos tárgyállandóság (object permanence) kialakulását...

Ami azt illeti, hogy a két szülő eltérő személyiségjegyei, attitűdjei zavart okozhatnak a gyermek fejlődésében, a pszichológus szakma egyszer sem akadt fenn ilyesmin, amikor ép házasságokban nevelkedő gyermekeket vizsgált... Az iskolai nevelők, sportedzők »eltérő személyiségjegyei« sem okoznak zavart a gyermek lelki életében...

Az ügyvédek azt mondják, ha a szülők egyetértésre tudnának jutni gyermekeik ügyében, akkor nem is válnának el. De csupán 15 százaléknyi azoknak a szülőknek az aránya, ahol a viszony tartósan elmérgesedik. (Láttuk, hogy ez az arány sokat csökkent a nyolcvanas évek eleje óta. – *H.M.*) És legtöbbször családonként csupán egy, haragjában megátalkodott szülővel kell számolnunk, nem kettővel, aki túlnyomórészt a közös gyermekfelügyeletet ellenző anya...

Mások azt mondják, a közös gyermekfelügyelet igénylése valójában azt jelenti, hogy az igénylő fél érzelmileg még nem bontakozott ki a házasságból, gyermekén keresztül akarja életben tartani felbontott házasságát... Senki nem állt még elő bizonyítékokkal, hogy ha csakugyan ilyesmiről van szó, az káros lenne a gyermekek számára...

Azzal ellenezni a közös gyermekfelügyeletet, hogy minden gyermeknek csak egy „pszichológiai szülője” lehet, egyáltalán nem állja ki a valóság próbáját, családonként ugyanis két pszichológiai szülőről lehet beszélni, mint ahogy a váláson keresztülessett gyerekek is kivétel nélkül mindkét szülőjük gyermekének tartják magukat...

A jogi vagy lélegzondozó szakmák szakemberei, akár nők, akár férfiak, saját válaszélményük miatt is érezhetnek ösztönös ellenszenvet a közös gyermekfelügyelet iránt. Zavarbaejtő ugyanis egy olyan megoldással találkozni, amelynek jó vonásaival ők maguk nem tudtak élni... Legtöbbször a férfiakat tartják bajkeverőknek, amiért ragaszkodnak gyermekükhöz, s nem a nőket, akik elzárkoznak a döntési jogok egyenlő elosztásától...

A válás előtti viszonyok jósereje eléggé csekély a válás utáni viszonyokra nézve. Jó kapcsolatok elromolhatnak, rossz kapcsolatok viszont megjavulhatnak az idő múlásával... Az ide-oda ingázás a két szülő otthona között könnyen lehet bizonyos zavarok forrása, de ez nem mérhető össze azzal az ürességgel és vágyódással, amelyet a gyermek valamivel később érez csak azért, mert az apja lényegében idegen emberré változott (Kelly 1982: 1–6).

Noha a közös jogi gyermekfelügyelet intézménye csak olyan, kevésbé nyomós jogokkal ruházza fel a fizikai felügyelettel nem rendelkező apát, mint például a gyermek iskolai, orvosi irataiba való betekintés, a szülői értekezleteken való részvétel, a sporttevékenység megválasztásába, a lakóhelyváltottságba való beleszólás stb. joga, és gyermektartási díjfizetési kötelezettsége változatlanul fennáll, a jogi intézmény hallatlanul heves tiltakozást váltott ki nőmozgalmi körökből, különösen amikor kitűnt, hogy a bíróságok kezdeti ellenérzése az intézmény iránt sokat veszített erejéből. Igen sok bíró mérlegelő munkájának könnyebbségét kezdte üdvözölni a mindkét félre nézve méltányos, a gyermekekre nézve nyilvánvalóan nem káros, és az

alapvető hatalmi viszonyokon alig változtató jogintézmény rutinszerű odaitélhetőségében (vö. McKeown–Ferguson–Rooney 1998: 184). Nem volt elhanyagolható tényező a férfijogi civil szervezetek propaganda- és lobbitevékenysége sem, amely mindkét szülő elvi alkalmassága esetén (ami az esetek zömét jelenti) justizmordként kezdte feltüntetni az egyik szülő teljes, büntető jellegű kizárását a gyermeket érintő, válás utáni döntésekből.

A feminista álláspont, mint más ügyekben, itt is a férfiuralom fenntartásának, sőt, kiterjesztésének próbálkozását látja a gyermekhez fűződő apai kapcsolatok, döntések jogi garanciáinak megteremtésében (vö. pl. Arendell 1995-ös ideologisztikus kutatási jelentésének különösen 79–106. lapjával). A döntő érv visszatérően az, hogy az apákat nem a gyermekük érdekli, hanem csupán volt feleségüket akarják – a házasságból megszokott módon – megrövidíteni, megfélemlíteni, anyai jogaikból kiforgatni, porig alázni immár bírósági segédlettel. Ez az érv azonban sokkal inkább gyanított intenciókra, semmint tényszerű viselkedési adatokra épül, hiszen láthattuk például, hogy mind az anyához fűződő viszony, mind a tartásdíjfizetés fegyelme a példához közelít, mielőtt az apa megszerzi a gyermek életében való részvétel jogi garanciáit. Egyik sem tekinthető az anya megrövidítésének vagy porig alázásának. A feminista kultúrkritika azonban csökönyösen a nemek háborúskodása (gender wars) egyik új ütközeteként tárgyalja a közös gyermekfelügyelet nyolcvanas–kilencvenes évekbeli térhódítását. Olyan tenyeres-talpas szerzők, mint Mary Ann Mason, egyik könyvet publikálják a másik után, hogy elhárítsák a biológiai apaság sanda átkaroló hadműveletét a mit sem sejtő anyák és gyermekeik feje fölül (lásd pl. Mason 1999). A tápláló szülői mivolt (nurturing parenthood) szentségére hivatkozva szerzőnők még a nevelőszülőket vagy a leszbikus partnereket is jogosultabbnak tartja a gyermek életében való tevékeny részvételre, mint a biológiai apákat, különösen ha azok még el sem vették a közös gyermek anyját. „Hiába hivatkoznak a közös gyermekfelügyelet szószólói a gyermekek jogaira, mármint arra a jogukra, hogy két szülőjük legyen, sokkal inkább a szülők, jelesül az apák jogairól, semmint a gyermekek jogairól van szó.” (40)

Annyi igazság azért van az elvakult, társadalomtudományilag alátámaszthatatlan érvelésben, hogy a közös gyermekfelügyelet igénylése számos apánál a házasságban megszokott, gyermekgondozásilag csökevényes, inkább a döntéshozatalban teljes értékű apaság folytatódását implikálja. Ilyen adatok például az Egyesült Államoknál kevésbé modernizálódott Írországból szép számmal mutatkoznak (vö. McKeown–Ferguson–Rooney 1998: 182–183). De már itt is az a megalapozott félelem motíválja a közös gyermekfelügyelet kérelmezésére az apákat, hogy az alternatíva a gyermekhez fűződő kapcsolat *teljes és jogi eszközökkel orvosolhatatlan* megszakadása (169). A közös jogi gyermekfelügyelet sokkal inkább szimbolikus, semmint tényleges jogokat osztó–megvonó intézmény. Elterjedtsége sem olyan mérvű, ami indokolná a női ellentábor tajtékozó tiltakozását. Szimbolikus mivoltában azonban nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a férfiak feljogosítva (enfranchised) érezhessék magukat a válás utáni szülőtársi együttműködésre (vö. Braver 1998: 146–179).

Annyi máris bizonyosnak látszik, hogy a közös jogi vagy/és fizikai gyermekfelügyelet már kezdeti elterjedtségében is *csökkentheti a válási döntések számát*. Ennél nyomósabb fejleménnyel biztosan nem számolhat a váláskutatás. A *National Center for Health Statistics* 1998-as államonkénti adatai azt tanúsítják, hogy azokban az

államokban, ahol a közös gyermekfelügyelet kimondása évek óta bevett bírósági gyakorlat, határozottabb a felbontott házasságok számának csökkenése, mint ott, ahol a kizárólagos gyermekfelügyelet a sokkal megszokottabb (Braver 1998.: 244). A lehetséges indok: „ha a váláson gondolkodó szülőknek azt mondja az ügyvédje, hogy a bíróság valószínűleg nem fogja engedélyezni, hogy gyermekeivel együtt más városba költözzék, és házastársa legalább az idő 30 százalékát fogja eltölteni a gyerekekkel, könnyen lehet, hogy az illető úgy dönt: egyszerűbb, ha megoldják nézeteltéréseiket és házasságok maradnak” (uo.).

Összefoglalás

Munkámban a felbomlott amerikai családok legnagyobb részére jellemző láthatási szituációt, illetve az egyszülős nevelési helyzetet elemzem az érintettek affektív tapasztalataira összpontosítva. Ami a láthatásokat illeti, még Amerikában is hiányosak az adatok a láthatások gyakoriságára és főként minőségére vonatkozóan aszerint, hogy milyen volt magának a házasságnak a konfliktustisztulási képessége, ki kezdeményezte, vitte végig a válást, ki elégedettebb a válás után létrejött életviszonyokkal, és ki köt előbb új partnerkapcsolatot vagy házasságot. Tekintve, hogy Magyarországon is sok nyugtalanságra adhat okok a láthatások nevelési szempontból rendkívül silány volta, a fenti változók bevonása a kutatásokba itt is ajánlható. Az egyszülős nevelési helyzet körül az Egyesült Államokban is temérdek ideológiai vita zajlott. Az affektív empirikus adatok végegyenlege, hogy a nevelési erőforrások (parenting resources) összeszűkülése és bizonyos társadalmi tőke (social capital) elvesztése jelenti a legfőbb veszélyforrást az egyszülős háztartásban nevelődő gyermekekre nézve.

Ugyanakkor az Egyesült Államokban meglehetősen elterjedt közös gyermekfelügyeletre vonatkozó empirikus adatok cáfolják, hogy a közös gyermekfelügyelet jogintézménye fokozná a volt házastársak konfliktusait. A jogintézmény várható magyarországi elterjedése itthon is sürgetővé teszi az ún. konfliktusérv beható kutatását. *A közös gyermekfelügyelet jogintézménye a legfrissebb amerikai adatok szerint mindenütt, ahol bevett joggyakorlat, értékelhetően csökkenti a válási elhatározások számát.* A tendencia magyarországi ellenőrzését mint a hazai váláskutatás szociálpolitikailag legnyomósabb feladatát igen fontosnak tarthatjuk.

Irodalom

- Arendell, Terry 1995. *Fathers and Divorce*. Thousand Oaks–London–New Delhi: Sage Publications
- Braver, Stanford L. 1998. *Divorced Dads: Shattering the Myths*. New York: Jeremy P. Tarcher/Putnam
- Cseh-Szombathy, L.–I. Koch-Nielsen–J. Trost–I. Weda (eds.) 1985. *The Aftermath of Divorce – Coping with Family Change. An Investigation in Eight Countries*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Elliott, B. J.–M. P. M. Richards 1991. Children and divorce: educational performance and behaviour before and after parental separation. *International Journal of Law and the Family*, 5.
- Emery, Robert E. 1994. *Renegotiating Family Relationships. Divorce, Child Custody, and Mediation*. New York–London: The Guilford Press
- Farrell, Warren 1993. *The Myth of Male Power: Why Men are the Disposable Sex*. New York: Simon and Schuster
- Fine, Mark A.–Marilyn Coleman–Lawrence H. Ganong 1999. A Social Constructionist Multi-Method Approach to Understanding the Stepparent Role. In: *Hetherington*
- Freedheim, Donald K.–Joseph D. Perry 1995. *Empirical Research Describing Outcomes of Joint Custody*. Preliminary report presented by representatives of the American Psychological Association to the US Commission on Child and Family Welfare in Cleveland, Ohio, 20. April
- Furstenburg, F. F.–C.W. Nord–J. L. Peterson–N. Zill 1983. The life course of children of divorce: Marital disruption and parental contact. *Am. Sociological Review*, 48.
- Furstenburg, F. F.–C. W. Nord 1985. Parenting apart: Patterns of childrearing and marital disruption. *Journal of Marriage and the Family*, 47.
- Gardner, Richard 1987. *The parental alienation syndrome and the differentiation between fabricated and genuine child abuse*. Cresskill, NJ: Creative Therapeutics
- Goldstein, Joseph–Anna Freud–Albert J. Solnit 1979. *Before the Best Interests of the Child*. New York: Free Press
- Greif, Geoffrey L. 1985. *Single Fathers*. Lexington, Mass.–Toronto: Lexington Books, D. C. Heath and Company
- Hernádi Miklós 1989. *Válni veszélyes. Családbomlás Magyarországon. Magyarország felfedezése*. Budapest: Háttér Lap- és Könyvkiadó
- Hetherington, E. Mavis (ed.) 1999. *Coping With Divorce, Single Parenting, and Remarriage. A Risk and Resiliency Perspective*. Mahwah, NJ – London: Lawrence Erlbaum Associates

- Kelly, Joan Berlin 1982. *Examining resistance to joint custody*. Transcript of a presentation at a conference conducted by the Association of Family and Conciliation Courts, San Francisco, Calif. 20. May
- 1994. The determination of child custody. *Children and Divorce*, 4.
- 1996. A decade of divorce mediation research: Some answers and questions. *Family and Conciliation Courts Review*, 34.
- Maccoby, Eleanor E.–Robert H. Mnookin 1992. *Dividing the Child. Social and Legal Dilemmas of Custody*. Cambridge, Mass.–London, England: Harvard University Press
- Maclean, Mavis–John Eekelaar 1997. *The Parental Obligation. A study of parenthood across households*. Oxford: Hart Publishing
- Mahan, Barbara 1994. But what about the kids? *California Lawyer*(May)
- Mason, Mary Ann 1999. *The CustodyWars. Why Children Are Losing the Legal Battle, and What We Can Do About It*. New York: Basic Books
- McConnell, Angela M. 2000. Professor discusses violence prevention. *The Red and Black*, 14. November
- McKeown, Kieran–Ferguson, Harry–Rooney, Dermot 1998. *Changing Fathers? Fatherhood and Family Life in Modern Ireland*. Cork: The Collins Press
- McLanahan, Sara S. 1999. Father Absence and the Welfare of Children. In: *Hetherington*
- Niemela, Pirkko–Juhani Myyra–Ritva Lento 1985. A new approach to remarriage – coping strategies after divorce. In: *Cseh-Szombathy-Koch-Nielsen-Trost-Weda*
- Orbuch, Terri L.–Joseph Veroff–Andrea G. Hunter 1999. Black Couples, White Couples: The Early Years of Marriage. In: *Hetherington*
- Seltzer, Judith A. 1991. Relationships between fathers and children who live apart. *Journal of Marriage and the Family*, 53.
- Roman, Mel 1986. Joint Custody Fathers: An Update. In: John W. Jacobs (ed.) *Divorce and Fatherhood. (Clinical Insights)* American Psychiatric Press Inc.
- Spruijt, E.–M. de Goede 1996. Changing family structures and adolescent well-being in the Netherlands. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 10.
- Wallerstein, J. S.–J. B. Kelly 1980. *Surviving the Break-Up. How Children and Parents Cope with Divorce*. New York: Basic Books
- Wallerstein, J. S.–S. Blakeslee 1989. *Second Chances: Men, Women and Children a Decade After Divorce*. London: Grant McIntyre
- Weitzman, Lenore 1985. *The Divorce Revolution: The Unexpected Social and Economic Consequences for Women and Children in America*. New York: The Free Press
- Williams, Frank S. 1988. Child custody and parental cooperation. Presented at American Bar Association Family Law Section, August 1987. *Joint Custodian*, (January)

NIKLAS LUHMANN-EMLÉKSZIMPÓZIUM BUDAPESTEN

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Filozófiai Tanszéke rendezte meg 2000. szeptember 15–16-án az első magyarországi Niklas Luhmann-émlékszimpoziumot német vendégprofesszorok közreműködésével. A rendezvény fővédnökségét a Német Szövetségi Köztársaság budapesti kultúrattaséja vállalta, szponzor a kölni Fritz Thyssen Alapítvány volt. A nem túl ideális időpont ellenére (az akadémiai év kezdete) mintegy harminc németül is értő szociológus, jogász és diák jött el (a szimpózium nyelve német volt), többségükben az ELTE Jogi Karáról, amely úgy is tekinthető, mint a magyarországi Luhmann-kutatás központja, és a Pázmány Péter Tudományegyetemről. Sajnálatos, hogy a meghívások és a hirdetések ellenére sem a Magyar Szociológiai Társaság, sem a szakfolyóiratok képviselői nem voltak jelen. Úgy tűnik, hogy a magyar szociológia még nem mérte fel Niklas Luhmann rendszerelméletének jelentőségét. Elméleti síkon a francia posztmoderne (Lyotard, Derrida, Foucault) vagy az angolszász „globalisták” (Wallerstein, Giddens, Granovetter) nagyobb érdeklődést váltanak ki, mint az a Luhmann, aki a modernség, a globalitás és a világtársadalom autopoetikus és konstruktivista elméletével új perspektívákat nyitott meg a társadalomelméletben.

A szimpózium programja a luhmanni életmű magyarországi fogadtatását és fő alkotóelemeit: a világtársadalom-elmélet, a jogfelfogás, a gazdaságelmélet és a rendszerelmélet alkalmazásának lehetőségét, a szociális munka tudományban való megjelenését, valamint Richard Münch kritikáját tartalmazta. A cél az volt, hogy a magyar társadalomkutatók szakmai közössége bepillantást nyerjen a hihetetlen gazdag luhmanni életműbe. Ezt az előadók úgy kísérelték meg, hogy témájukhoz alapul vették egy-egy könyvét, a hatkötetes *Szociológiai felvilágosítást*, utolsó főművét, a *Társadalmak társadalmát*, a jog és a gazdaság funkciórendszereit elemző műveit és a szociális munka tudományának elméleti alapot szolgáló írásait.

Von Wagner követségi kultúrreferens megnyitó szavaiban hangsúlyozta, hogy a rendszerváltás óta a magyar-német akadémiai cserekapcsolatok bővültek, a németországi magyar ösztöndíjasok száma megnégyszereződött, a jelenlévők közül sokan Humboldt-ösztöndíjjal Németországban tartózkodtak. Luhmannat apostrofálva kijelentette: reméli, hogy ez a szimpózium „pozitív irritációt” vált ki a magyar tudományos életben.

Karácsony András, a vendéglátó Filozófiai Tanszék vezetője üdvözlésében nem tartotta véletlennek, hogy egy jogi fakultás rendezte meg az első Luhmann-konferenciát Magyarországon. A jogászként induló, jogszociológiát gyakorló Luhmann a normatív és a kognitív elvárások egyszerre stabilitást és változást generáló jogrendszerének példáját vetítette a szociális rendszerek elméletére. A luhmanni elmélet magyarországi recepciójában az ELTE professzorai – legelőször Kulcsár Kálmán – jelentős szerepet játszottak. Az elmúlt évtizedben Luhmann-t szisztematikusan a miskolci egyetem szociológiai és az ELTE jogi fakultásán tanították.

Ezt követően Bangó Jenő, az aacheni Katolikus Szociális Főiskola nyugalmazott szociológiai professzora és a Johann Gottfried Herder Alapítvány magyarországi „senior lecturer”-je mutatta be az előadókat, röviden ismertette tudományos pályafutásukat és fontosabb publikációikat. A három magyar és a négy német előadó mindegyike személyesen ismerte Luhmannt, tanultak nála, interjúra kérték fel vagy kongresszusokon találkoztak vele.

Az első előadást Karácsony András tartotta. Előadásának témája Niklas Luhmann magyarországi recepciója volt. A magyar társadalomtudományi viták központi kérdése a modernizáció volt a nyolcvanas években. Nem annyira az amerikai modernizációs elméletek elemzése, inkább a modernizáció politikai relevanciája került előtérbe. A luhmanni rendszerelmélet „veszélytelennek” tűnt, mert egyrészt elvontsága miatt csak kevés kutató számára volt hozzáférhető, másrészt ideológiakritikája nem érintette a marxizmus területét. A magyar szociológiát – a fordítások tanúsága szerint – jobban érdekelte Habermas kapitalizmus- és társadalomkritikája, mint a luhmanni rendszerelmélet. A magyar tudományosságot a rendszerváltás óta különösen az angol-amerikai és francia-orientáció uralja. Rorty- és Derrida-könyvek jelentek meg magyarul, mialatt Luhmanntól csak időnként fordítottak rövidebb szövegeket. Az első Luhmann-könyv fordítására, a *Szerelem – szenvedélyre* 1997-ig várni kellett. A jeget talán a Karácsony szerkesztésében megjelenő 1999-es szöveggyűjtemény (*Látom azt, amit te nem látsz*) fogja megtörni.

Rudolf Stichweh, a bielefeldi egyetem szociológiai professzora Luhmann *A társadalmak társadalma* című utolsó, még életében megjelent művét elemezte előadásában. A funkcionálisan differenciált társadalom csak világtársadalom lehet, ahol a globális kommunikatív elérhetőség a nemzetállam határait elmossa. Az elemzés kimutatta, hogy Luhmann a szociológiában először koherens társadalomelméletet épített fel három elméleti alaplazatra:

- a differenciálódás elméletére – ebben lényegében követte a klasszikus szociológia hagyományait, de ugyanakkor a szegmentáris, stratifikált és funkcionálisan differenciált társadalomtípusokkal gazdagította azt;
- a kommunikációelméletre, amelyben kidolgozta a szimbolikus kommunikációs médiumok jelentőségét a modern társadalomban és
- az evolúcióelméletre, amelyben a darwini és spenceri megoldásokon túllépve, a társadalomfejlődés autopoietikus összetevőit vizsgálta.

Két előadás foglalkozott egy figyelemreméltó témával: a szociális munka tudományának Luhmann rendszerelmélete alapján történő megfigyelésével. Bangó Jenő előadásában megkísérelte „Luhmannt a szociális munka tudománya számára” felfedezni. A szociális munka a legjobb úton van ahhoz, hogy a valláshoz, a művészethez, a politikához hasonlóan differenciált társadalmi funkciórendszeré váljék. A bináris kód itt a szociális segítség/nem segítség, a program pedig a szociális problémák megoldása, illetve átértelmezése lenne. Az idevonatkozó Luhmann-szövegek még nem egyértelműen sorolják a társadalmi funkciórendszerek közé a szociális munkát, de az ilyen irányú fejlődést sem zárják ki. A szociális munka nemcsak gyakorlat, hanem tudomány is. Bangó ezt a tételt a jelenleg Németországban folyó viták és a luhmanni tudomány-szociológia alapján vizsgálta előadásában.

A berlini Alice Salomon Szociális Főiskola docense, dr. Heiko Kleve előadásában a luhmanni rendszerelmélet posztmodern jellegét és annak a szociális munkával kapcsolatos összefüggéseit emelte ki. A szociális munka tudománya posztmodern

tudomány, amennyiben a transzciplináris és multireferenciális követelményeknek eleget tesz, és a szociális segítés paradoxonját a heterogenitásra, az ambivalenciára és differenciára irányultsággal egyeztetni össze.

A szeptember 16-i program keretében elsőként Manfred Lauer mann, a bielefeldi egyetem filozófiaprofesszora határozta meg előadásában a mai modern gazdaság jellegzetességeit. Bebizonyította, hogy mint autopoietikus funkciórendszer a gazdaság a fizet/nem fizet értékduál igénybevételével a társadalmat mint külső, a piacot mint belső környezetét tekinti. A gazdasági globalizációt saját braziliai tapasztalataira és megfigyeléseire is hagyatkozva jellemezte.

Ezt követően Pokol Béla jogi és politológiai szempontból vizsgálta a differenciálódás problémáját. Pokol a nyolcvanas években több írásában foglalkozott a modernizáció és a differenciálódás luhmanni problémáival, nemcsak a jog, hanem a szociológia és a politológia területén is. Példái az amerikai jog és politika (bíróági gyakorlat és politikai *decision making*) aktuális érintkezési pontjait vették figyelembe, és így a modern társadalomban a jog és a politika egymástól való függésének problémáira hívták fel a figyelmet.

Az utolsó előadásban Balogh István Richard Münch legújabb Luhmann-kritikáját vázolta. Münch a legkövetkezetesebb kritikusa Luhmannnak, már a hetvenes évek vége felé állította, hogy a funkcionális differenciálódás elmélete nem hagy teret az alrendszerek interpenetrációjának, holott ez a modern világtársadalom egyik alapköve. A müncheni interpenetráció fogalom érték- és morális dimenziókat rejt magában. Etika és gazdaság mint differenciált rendszerek a fizet/nem fizet, illetve a tisztel/nem tisztel binaritása síkján helyezkednek el, de nem egymástól függetlenül. A liberális, jóléti gazdaság és a környezetgazdálkodás napjainkban feltételezi a gazdasági etika környezetetikai struktúraváltását.

Az előadásokat élénk vita követte. A luhmanni modernizációs tézisek alkalmazhatóságával, a jog és az erkölcs luhmanni felfogásával kapcsolatban itt Budapesten is feltették a kérdést: létezett-e „két Luhmann”, vagyis történt-e autopoietikus fordulat elméletében. Mint számos németországi Luhmann-konferencián is, ez a kérdés itt is eldöntetlen maradt. Luhmann autopoieizis-szemléletét megkérdőjelezzük és benne egy biologizmus gyanújában álló irányváltást látnak például Pokol, Kiss, Reese-Schäfer. Más szakértők szerint nincs elméleti törés, így látják ezt például Karácsony, Bangó, Stichweh.

Mindenesetre ez a vita is bizonyította a magyar Luhmann-szakértők elméleti felkészültségét és azt, hogy a német kollegáikkal méltán felvehetik a versenyt. A szimpózium résztvevői számára a rendezők egy füzetet osztottak ki, amely Luhmann életrajzát, publikációs listáját és írásai magyar fordításának bibliográfiáját tartalmazta. A résztvevők elhatározták, hogy a szimpózium előadásait kiadják: 2001 tavaszán jelenik meg egy kötet Németországban *Luhmanns Funktionssysteme in Diskussion. Erste Niklas Luhmann Gedächtnis tagung in Budapest* címmel, majd a nyár folyamán ugyanez a könyv (megfelelő bibliográfiai kiegészítésekkel és újabb Luhmann-szövegek fordításával) Budapesten magyar nyelven. A magyar nyelvű könyv a lassan beinduló Luhmann-kutatásoknak ad lendületet, azzal a reménnyel, hogy életműve nemcsak egy maroknyi szakértő csemegéje marad, hanem a magyar szociológia közkincsévé is válik. Talán nem volt véletlen, hogy első magyarra fordított könyve a *Szerelem – szenvedély* címet kapta. Kívánatos lenne, ha a luhmanni elmélet „szünetedélye” (ahogy a 60. születésnapjára készült könyv címe *Passion der Theorie* ezt már előre jelezte) elterjedne a magyar szociológuskörökben is.

Szabari Vera

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA NÉHÁNY SIKERES ÉVTIZED UTÁN¹

Elekes Zsuzsanna–Spéder Zsolt (szerk.) 2000. *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó

Iványi Erika–Solymosi Zsuzsa (szerk.) 2000. *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Spéder Zsolt–Tóth Pál Péter (szerk.) 2000. *Emberi viszonyok. Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó

2000. év második felében három magyar szociológus tiszteletére jelent meg emlékkötet. Akiket a szerkesztők és az írók munkáikkal megajándékoztak: Andorka Rudolf,² Cseh-Szombathy László³ és Huszár Tibor⁴.

¹ A cím utalás Némedi Dénes tanulmányára, melynek címe: *A szociológia egy sikeres évszázad után* (Némedi 2000). A hivatkozott tanulmányban felvázolt nézőpontok érvényesek lehetnek a hazai szociológia történetének rövid áttekintésére is.

² Andorka Rudolf (Bp., 1931–Bp., 1997) az érettségi megszerzése után, 1949-től fizikai munkás, 1949 és 1951 között az ELTE Jog- és Államtudományi Karának esti hallgatója volt, ahol 1963-ban szerzett diplomát. 1960–1961 között műszaki fordító volt, majd 1962–1983 között a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott, előbb a könyvtár, majd a Népeségügyi Kutatóintézet, illetve a Társadalomstatisztikai Főosztály munkatársaként. 1984-től a Budapesti (akkor Marx Károly) Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszékének vezetője és egyetemi tanár, 1991-től 1997-ben bekövetkezett haláláig az egyetem rektora volt, 1995-ben a Magyar Szociológiai Társaság elnökévé választották.

³ Cseh-Szombathy László (Bp., 1925–) 1946–1949 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen Szalai Sándor vezetésével megalakult Társadalomtudományi Intézet munkatársa volt. 1949–1957 között általános, majd középiskolai tanár. 1957 októberétől a Központi Statisztikai Hivatal alkalmazottja lett, 1970 és 1974 között a Társadalomstatisztikai Főosztály helyettes vezetője volt. 1973-tól az ELTE-n tanít. 1975-től a MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársa. 1983-ban kinevezték az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatójává. 1988 júniusában a nyugdíjazását kérte. 1990-ben a Magyar Szociológiai Társaság elnöke volt. 1994-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

⁴ Huszár Tibor (Veresegyház, 1930–) tanulmányait Moszkvában a Lenin Intézetben végezte 1949–1953 között. 1960-tól az ELTE Bölcsész tudományi Kar Filozófiai Tanszékének adjunktusa, 1969-től az egyetem Szociológia Tanszékének vezetője volt, egyetemi tanár. 1982–1992 között az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ igazgatója volt.

Az emlékkötet sajátos műfaj. Nehéz és talán felesleges is kritika alá venni, hiszen jelentős érzelmi tartalommal bír. E tanulmánykötetek bemutatása mégsem haszontalan feladat, mert a tisztelgésen túl reprezentatív képet adnak az e személyeket körülvevő szakmai közösségek munkájáról, általuk feltérképezhető a második világháború utáni magyar szociológia jelentős része. Erre pedig, a szűkebb szakmai csoporton túl, kíváncsi lehet bárki, aki a szociológiával kapcsolatban áll. Leginkább a fiatalabb generáció számára jelent hiányt, hogy ez idáig nem született átfogó írás a magyar szociológia történetének 1945 utáni kialakulásáról és működéséről.⁵ A napjainkban hazánkban felnövekvő szociológusok helyzetét azokhoz az antropológusokéhoz hasonlíthatjuk, akik tudatlanok a „törzs” sajátos gyakorlatai és hiedelmei tekintetében, és így kell megfigyelniük, hogy mit művelnek a „benszülöttek” (Némedi 2000b: 278) azzal a kiegészítéssel, hogy nemcsak „megfigyelniük” kell azt, hanem részévé válni az adott közösségnek.

A tanulmány címe Némedi Dénes írására utal, melyben a szociológia elmúlt évszázadban bekövetkezett változását tekinti át: az egyetem (és szélesebben a tudományos mező) átalakulása; a „társadalom” mint sajátos létszféra kérdésessé válása és a klasszikus értelmiség feldarabolódása szempontjából. E három nézőpont segítséget nyújt a magyar szociológia történetének rövid áttekintéséhez. A szociológia történetét két szakaszra szokás bontani. Az első szakasz – ami körülbelül a negyvenes évekig tartott – jellemzője, hogy a szociológia mint fél-legitim tudomány volt jelen, és az egyetemi rendszer peremén helyezkedett el. A második korszak viszont már elválaszthatatlan az egyetemtől, a modern felsőoktatás kialakulásától (Némedi 2000a). A második világháború után következett be az egyetemi hallgatók létszámának hirtelen, robbanásszerű növekedése, a tömegoktatás kialakulása. Az első szakasz⁶ hasonló gondolatokkal és problémákkal indult a XX. század elején Magyarországon is, mint Nyugaton. A második szakasz kezdete, ami szorosan kapcsolódik a szociológia egyetemekre való bekerüléséhez, már sokkal nehezkesebb volt. Ennek döntő oka a nyugatinál jóval szorosabb kapcsolat a politika és a szociológia között. A szociológia mára Magyarországon is intézményesült, s mint tudományos diszciplína legitimizálódott. Kialakulását igazolják a szociológia által átfogott és vizsgált „társadalmi valóság” más tudományterületektől többnyire megkülönböztethető határai, módszertana, egyetemi és kutatói intézményei, oktatási hálózatának kiépülése, meglévő tudományos minősítési rendszere, s nem utolsósorban az a személyi bázis, amely nemcsak idehaza, de külföldön is tekintélyt szerzett magának.

Azt a három tudóst, akinek tiszteletére most emlékkötetek jelentek meg, összeköti, hogy azonos korszakban és a tudomány azonos területén működnek/tek. Az emlékkönyvek is mutatják, olyan közösséget, iskolát tudtak teremteni, melynek tagjai

⁵ Aki tájékozódni kíván e témában, annak segítségére lehetnek a különböző folyóiratokban megjelent tanulmányok és interjúk. A teljesség igénye nélkül néhány, tájékozási pontul szolgáló írás: *Replika* 1991. 2-3. szám és 1992. 1-2. szám, valamint a Magyar Tudomány 1992. 5. számában megjelent interjúk; Huszár Tibor 1991; Kemény István 1991; Némedi Dénes–Róbert Péter 1995; Némedi Dénes 1996; 2000a; Saád József 1994; 1996; Somlai Péter 1988; Szántó Miklós 1995; 1998.

⁶ Már 1900-ban megszerveződött az a csoport, melynek bevallott célkitűzése a szociológia megteremtése volt, és amely Herbert Spencer köszöntő levelével elindította a *Huszadik Század* című folyóiratot.

vállalják a hozzájuk való tartozást. A mannheimi generáció fogalom három egységet különböztet meg: a korosztályt, a generációt és a generációs egységet. Ha generációról akarunk beszélni, akkor egy, az adott generációt meghatározó alapélményt kell keresnünk. E korosztály számára bőven akadt a történelem folyamán ilyen pont. A magyar történelemben nagy számban voltak olyan kataklizmák, amelyek után a valóság definíciója többé már nem lehet az, ami korábban volt. 1944/45, 1947/48, 1956, 1989 olyan dátumok, melyek esetében nem működik a korosztály-generáció elválasztása, mert akik ezeket az eseményeket átélték, egy generációba tartoznak, még akkor is, ha egyes történeti pillanatokot egyénekenként helyzetüknél fogva eltérő módon értékelnek és értelmeznek. A szociológia területén végzett munkásságuk folytán tagjai voltak annak a szociológusgenerációnak, mely jelentős részt vállalt a magyar szociológia 1945 utáni kialakításában, és működtetésében közel állnak egymáshoz.

A két világháború között több kísérlet történt szociológia tanszék felállítására. 1942-től rövid időre a Dékány István vezette Társadalomelméleti Tanszékben intézményesült a szociológia. Ezt követte 1946-tól a Pázmány Péter Tudományegyetemen megalakult, Szalai Sándor által vezetett szociológia tanszék,⁷ melyet Szalai Sándor Társadalomtudományi Intézetnek keresztelt. Cseh-Szombathy László már az 1940-es évek második felétől jelen van a szociológiában. Az 1940-es évek elején a budapesti egyetemen történelem–földrajz szakot hallgatott, s már itt megfogalmazódtak a regionális népesedéspolitikával kapcsolatos gondolatai. Az egyetemen Hajnal István tanítványa volt, aki érdeklődését még inkább a szociológia felé terelte. Később a már említett Szalai Sándor-féle iskolában többek között Perjés Gézával, Szabó Dénessel és Harsányi Jánossal már valóban szociológiát művelt. Mindezt megtudhatjuk a tiszteletére összeállított kötet elején található, Kovács I. Gábor által készített interjúból, ami a kötet egyik legérdekesebb része.

A magyar szociológia történetét a megszakítások történeteként szokás emlegetni.⁸ A leghosszabb szakasz, amikor a szociológia hivatalosan nem létezett, 1949 és 1959 közé esik, helyzetét ekkor csend és tilalom jellemzi.⁹ Ennek az időszaknak az áldozata lett a Társadalomtudományi Intézet és a szociológusi pályán éppen csak elinduló tanítványok jövője, köztük Cseh-Szombathy Lászlóé. Ezekben az években a szociológia számára folytonosságot a Központi Statisztikai Hivatal jelentett, mely 1867 óta végez statisztikai felméréseket és elemzéseket. Bár 1948-ban szovjet mintára megtörtént a magyar statisztika radikális átszervezése, s a kampány során eltá-

⁷ Ez volt az a tanszék, melynek vezetésével Mannheim Károlyt és Erdei Ferencet akarták megbízni, de a tárgyalások eredménytelenek voltak. A vezetője végül Szalai Sándor lett, aki a Szociáldemokrata Párt értelmiségi osztályának vezetője volt a koalíciós időben. 1945–48 között. A Társadalomtudományi Intézetet valójában a pártok közötti osztozkodás révén kapta meg, bár ő elsősorban tudós volt és nem politikus. Szalai kinevezésekor nem rendelkezett nagy oktatási és publikációs gyakorlattal, de ügyesen teremtett külső kapcsolatokat, pénzt kiadványok megjelentetéséhez. 1946-tól 1948 nyaráig pezsgő szellemi élet folyt az intézetben. 1948-ban Szalai Sándort tudományos kémkedés miatt elítélték, és 1949-ben bebörtönözték. 1956 májusában engedték ki és rehabilitálták.

⁸ Több megszakításról beszélhetünk, ilyen volt az 1919-es forradalom leverése, a két világháború és az azokat követő hatalmi váltások és leváltások időszaka, valamint az 1950-es években a szociológia megszüntetése.

⁹ 1949: a Szalai-iskola felszámolása, 1959: a MTA Filozófiai Intézetében elindul egy szociológiai részleg Márkus Mária és Szántó Miklós részvételével.

volították a KSH-ból a szakma jeles képviselőit, de akkori vezetője, Péter György az 1950-es évek elejétől változtatott korábbi stratégiáján.¹⁰ Ennek köszönhető, hogy az 1960-as évektől újjászülető szociológia képviselői a KSH keretein belül társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozhattak.¹¹ Itt helyezkedett el 1957-ben Cseh-Szombathy László, és 1962 őszétől itt kapott lehetőséget Andorka Rudolf is.

Cseh-Szombathy László, bár lehetősége lett volna, az 1950-es években sem hagyta el az országot. Itthon maradt és meghatározó részévé vált a hazai szociológiának. Saját szavaival így vall erről: „Megértem azt, aki az idegen uralom alá került országból elmenekült, még ha személyében nem is fenyegetett, de a magyarság számára veszteségnek tartom, és tartottam mindig is az elvándorlást. A magyar kultúrának fontos része a külföldre kerültek szellemi produktuma, sőt, azzal, hogy kimondták azt, amit itthon nem lehetett, s azt rádión át eljutatták az itthoniakhoz, fontos szolgálatot tettek. De mindez céltalan lett volna, ha az itthon maradottak nem használták volna ki a megmaradt lehetőségeket. A szociológia terén ez azt jelentette, hogy minél többet és részletesebb ismereteket kellett szerezni a magyar társadalomról, annak alakulásáról” (Cseh-Szombathy 1992: 575). Az idézetből kiformalódó elvnek felel meg Cseh-Szombathy László egész munkássága, melyet a megjelent emlékkötet szerkezete is mutat. Az *Emberi viszonyok* című kötet összefoglalja az általa vizsgált témákat: öngyilkosság, alkoholizmus, öregedés, népesedési viszonyok, család. Az első fejezet címe: *Változó család*. Cseh-Szombathy László számára a család mint szociológiai téma felfedezése az 1970-es várnai nemzetközi szociológiai kongresszuson kezdődött. 1978-ban készült el családszociológiai kézikönyve, amely segít eligazodni a családszociológia módszertanában. A téma kiváló művelői a fejezet szerzői: Karády Viktor, Pongrácz Tiborné, S. Molnár Edit, Dobossy Imre, Somlai Péter, Tóth Olga és Utasi Ágnes a családot mint eltérő normarendszereket is magába olvasztó kötődést mutatják be. Eltérő normák adódhatnak például felekezeti vegyes házasságok vagy tradicionális, illetve modern értékek követése révén. A *Társadalmi szerkezet* című fejezet szerzői: Elekes Zsuzsanna, Paksi Borbála, Lengyel György, Róbert Péter, Spéder Zolt és Tóth István György. A hazai társadalmi változások egy-egy aspektusával ismertetik meg az olvasót: a deviancia, a társadalmi tagozódás és rétegződés szempontjából vizsgálják a változásokat. A harmadik fejezet a *Köztereink* címet kapta, szerzői: Angelusz Róbert, Tardos Róbert, Csepeli György, Székelyi Mária, S. Nagy Katalin, Neményi Mária. Itt olvashatunk a megszólítások szociológiai oldaláról, a kockázatvállalási hajlandóság mértékéről és struktúrájáról, a deprivált családok gyermekeiről a védőnők szemszögéből és egy köztérutatásról, amely a budapesti Hunyadi tér szerkezetét dolgozta fel. A záró fejezet, a *Népesedési viszonyok* szerzői: Antal Z. László, Gyenei Márta, Józán Péter, Tóth Pál Péter összetett képet adnak a hazai demográfiai viszonyokról.

¹⁰ Már 1952-re vonatkozóan készültek olyan számítások a reálbérekre és reáljövedelmekre vonatkozóan, amelyek jelentős vihart kavartak, mert csökkenést mutattak ki. A hatvanas években pedig a hivatal számos „reformtechnikát” bevezetett, például áttért a szocialista országtól eltérő, a nyugati mintát követő életszínvonal-mérésre, ahol a szolgáltatások igénybevételét is figyelembe vették.

¹¹ A KSH-ban dolgoztak például Ferge Zsuzsa, Cseh-Szombathy László, Andorka Rudolf, Hegedüs András, Szelényi Iván, Kemény István, Láng Éva, Vukovich György.

A szerzők értékes tanulmányokkal járultak hozzá a kötet színvonalának emeléséhez, ápolva azt a hagyományt, melyet Cseh-Szombathy László képvisel: mind módszertanilag, mind elméletileg tiszta és átgondolt kutatások, de emellett nem felejtkeznek meg az emberi tényezőkről sem. Az ő pályáját – ahogyan a hazai szociológia egészét is – nagymértékben befolyásolta a politikai hatalom. Családi háttere miatt az államszocialista rendszer megtűrt értelmiségijének állapotában sokáig olyan témát keresett, mely a politikai hatalmat kevésbé érdekli, s ezáltal nem ad okot a közvetlen konfrontációra. Többek között ennek eredményeként – és nemzetközi mércével mérve is magas szakmai felkészültsége révén – lehetősége adódott ezen témák szakszerű és korszerű vizsgálatára és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban való részvételre, megtörve a hazai szociológiára is jellemző nemzetközi elszigeteltséget. A most megjelent tanulmánykötet szerzői gárdája és a mögöttük álló intézményi keretek sokszínűsége mutatja, milyen nagy utat tett meg a magyar szociológia az elmúlt közel fél évszázad alatt. Olvashatjuk a KSH, az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, a JATE Szociológia Tanszék, az MTA Politikatudományi Intézet, a BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék és a Pedagógiai Tanszék, a Társadalomkutató Intézet Rt., a BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék és a Gazdasági és Vállalkozáselemzési Kht. munkatársainak írásait.

Az Andorka Rudolf tiszteletére megjelent kötet – mind egységes megjelenésében, mind szerkezetében – párja a Cseh-Szombathy László tiszteletére kiadott kötetnek. Az emlékkonferencia módosított anyagából¹² készült, *Törések és kötések* című könyv szintén az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság¹³ gondozásában jelent meg. A kötet szerkezeti egységei jól lefedik Andorka Rudolf főbb kutatási területeit: társadalmi szerkezet, normakövetés, család, népesedés. Hogyan kapcsolódnak ezek a témák pályájához? Életében meghatározó volt a családi háttér és a politika viszonya. Szellemi „alkalmazottként” 1960 után tudott elhelyezkedni egy műszaki fordító irodában, előtte fizikai munkás, munkaszolgálatos volt, és a közbeszó időben, amikor a hatalom engedélyezte számára, jogot hallgatott. 1962-ben – hasonlóan Cseh-Szombathy Lászlóhoz – elsősorban nyelvtusása révén kerülhetett a Központi Statisztikai Hivatalhoz, ott is először a könyvtárba, ahol Dányi Dezső ismertette meg a történeti demográfiával. 1963-tól tudományos segédkutatóként dolgozhatott ugyanitt. A KSH-ban került szoros barátságba Cseh-Szombathy Lászlóval és Buda Bélával, akikkel többek között a társadalmi devianciával kapcsolatos és demográfiai kutatásokban vett részt. 1970-ben átkerült a KSH Társadalomstatistikai Főosztályára.

A megjelent tanulmánykötet, eleget téve a bevezetőben kialakított célkitűzésnek, bemutatja az adott területeken napjainkban folyó empirikus kutatásokat. A *Társadalmi tagozódás* című fejezetben olvashatunk az iskolázási egyenlőtlenségekről, a városokban folyó szociális segítségnyújtásról, a poszt-szocialista társadalmak vállalkozói és szolgáltatói osztályairól, az inaktív magyarországi tagozódásáról és a közép-

¹² Mint azt az előszóban olvashatjuk, a kötet alapját az Andorka Rudolf-emlékkonferencia anyaga adta, azonban bekerültek olyan írások is, melyek a konferencián nem hangzottak el, de kapcsolódnak az adott témához, illetve az elhangzott anyagok nem minden esetben kerültek bele.

¹³ A társaság egyik célja az Andorka Rudolf által művelt tudományterületeken napjainkban folyó empirikus kutatásokról minél tejebb képet adni.

osztályi életstílusokról. A szerzők: Bukodi Erzsébet, Harcsa István, Lengyel György, Róbert Péter, Spéder Zsolt, Utasi Ágnes. *Normakövetés, normasértés* cím alatt az erkölcsi vétségek társadalmi megítéléséről, az etnikai konfliktusok és gazdasági-társadalmi jellemzők kapcsolatáról, az alkoholizmusról, az öngyilkosságok alakulásáról és beágyazottságáról és az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciákról tájékozódhatunk Balázs János, Bozsonyi Károly, Fekete Attila, Gyenei Márta, Elek Zsuzsanna, Kovács Katalin, Kolozsi Béla, Paksi Borbála, Zonda Tamás és Tóth István György tollából. A *Család és népesedés* fejezet olyan írásokat tartalmaz, mint *A házasság minősége* Cseh-Szombathy Lászlótól vagy a pszichoszociális tényezők, a szociális kohézió és a társadalmi tőke kapcsolatáról szóló tanulmány Kopp Máriától és Skrabski Árpádtól. Pongrácz Tiborné a *Gyermekvállalás – munkavállalás* című munkája: a család vagy a hivatás dilemmájának nap mint nap felmerülő kérdését járja körül. A *Népesedéstörténet* fejezetben a történeti demográfia területéről Faragó Tamás, Hadas Miklós, Husz Ildikó és Karády Viktor írásait olvashatjuk.

A két tanulmánykötet közös hiányossága, hogy nem fektet súlyt a témákban folyó nemzetközi összehasonlító kutatások bemutatására. Publikációikban mind Andorka Rudolf, mind Cseh-Szombathy László egyszerre képviselte az európaiságot és a magyarsághoz való kötődést; kapcsolatot tartva Kelet és Nyugat között. Míg idehaza Andorka Rudolf a hetvenes években háttérbe kényszerült kutatási és publikációs lehetőségeit tekintve, Nyugaton 1978-ban önálló tanulmánykötete jelent meg. Nemcsak munkásságát és a hazai szociológia egészét, de a történeti demográfiai kutatásokat is közvetítette a nemzetközi tudományos életbe azáltal, hogy pályája elején felismerte, mint társadalomtudós nem maradhat a nemzetközi eredményektől elszigetelt. Annak, hogy a kötet nem vállalta fel annak az összetett feladatnak a megoldását, hogy képet adjon a napjainkban folyó nemzetközi kutatásokról, a terjedelmi kötöttségen túl oka lehet az a rendszerváltozás óta kialakult vita is, melyet leginkább *A tudomány gyarmatosítása*¹⁴ címkével szoktak illetni. A vita a rendszerváltozás nyomán átalakult társadalomtudományi kutatások körül létrejött nehézségekről és az ebben a helyzetben kutató nyugati tudósok „felelősségéről” folyt. Tiszteletben tartva a vitában résztvevők álláspontját, érdekes kiemelni Andorka Rudolf véleményét az 1990-es években bekövetkezett változásokról. Andorka Rudolf szerint elsődleges változás, hogy ma már semmiféle politikai kényszer nem korlátozza a kutatási témák kiválasztását és az eredmények kiértékelését. A nemzetközi együttműködésre számos lehetőség kínálkozik, ahol egyenlő szereplőként jelenhetnek meg a magyar kutatók is. Egyedüli rossz stratégia csak az lehet, ha elutasítják a külföldi társadalomtudósokkal való együttműködést.

A Huszár Tibor 70. születésnapja alkalmából készült kötet szerkezetében és külsejében is eltér az előző kettőtől. Az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének gondozásában jelent meg, nem véletlenül, hiszen Huszár Tibor neve a szociológia területén évtizedeken keresztül egyet jelentett az intézettel. Miként azt a kötet végén található függelékben olvashatjuk (bár ez a „néhány bekezdés” akár nagyobb terjedelemben, kiemeltebb helyre is kerülhetett volna): „Huszár Tibor életének nagyobb részében szociológusként él és alkot, megalakítja és vezeti az Intézetet, szer-

¹⁴ Ezzel az összefoglaló címmel jelent meg a *Replika* 1998. 33-34. számában hat tanulmány, mely kapcsolódik a folyóirat 1992. 1-2. számában megjelent vitához.

keszti a *Valóságot*, oktat, kutat, ír, és nem utolsósorban neveli az oktatókat, kutatókat” (Solymosi–Vuray 2000: 450). A kötet nem oszlik nagyobb szerkezeti egységekre, ez a tematizálás, a tanulmányok sokszínűsége miatt nehéz lenne. A témaválaszték bőségét magyarázza, hogy az Intézet egyszerre többretű oktató- és kutatóhely.¹⁵

A kötetben megjelent írások bemutatásának teljessége nélkül a szerzők közül azokat említem, akikkel az intézet az 1970-es évek elején elindult és akik még mai is itt dolgoznak, oktatnak¹⁶ 1970-től az intézet tanára Ferge Zsuzsa, aki a magyar társadalom- és szociálpolitika legnevesebb képviselője. *Tiszta és homályos szerződés*ek című írásában a létbiztonság intézményrendszerével való összefüggésében tekinti át a különböző elosztási és integrációs sémák mögött meglévő legitimációs elveket. Somlai Péter *Globalizáció és világpolgári szolidaritás* címmel J. Habermasnak az emberi jogok nemzetközi érvényességéről, a nemzetközi szervezetek gyengeségéről vallott nézeteit elemzi, míg Pataki Ferenc a makarenkói pedagógiai módszer rendszerváltozások utáni megítélését vizsgálja *Mi maradt Makarenkóból?* címmel. 1972-től tanít az egyetemen Cseh-Szombathy László. *Öregapám* címmel mesél arról, hogyan választja valaki a XIX. század végén az orvosi pályát. Angelusz Róbert a *Rétegződés és láthatóság* problémakörét járja körbe a társadalmi differenciálódás és a társadalmi nagycsoportok áttekinthetősége kapcsán. Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária és Róbert Péter a rendszerváltás perspektíváit elemzik. Az oktatói gárda az elmúlt évtizedek során jelentősen bővült, amit a szociológia által vizsgált területek kitágulása is indokolt. A régiek mellett új tanszékek alakultak, bár az intézetre jellemző hangsúlyos szociológiatörténeti oktatás napjainkban is megfigyelhető. A kötetben egy-egy tanulmányában Némedi Dénes a szociológiatörténet, Saád József a szociológia hasznát, feladatát taglalja.

A magyar szociológia 1945 utáni történetében mindenképpen sikernek számít, hogy létezik idehaza szociológia. Az eredményeket nem lehet sem a politikai élet változásaitól, sem a nemzetközi trendtől elválasztva megítélni. Bizonyára pozitív eredmény az intézményi keretek megteremtése és működtetése. A kiépített intézményrendszerre azonban rányomja bélyegét, hogy kialakulása egybeesett az államszocialista rendszer konszolidációjával. Akikkel a hazai szociológia – az elítváltások és leváltások után – létrejött, nagyrészt nem képzett szociológusok voltak. A „tudományt” a rokon vagy kevésbé rokon tudományterületekről érkezők fokozatosan alakították ki. A hazai statisztika, történelem, filozófia és egyéb határtudományok a hazai szociológiánál sokkal régebbi múltra tekintettek vissza, fejlettebbek voltak, ezért érthető, hogy képviselőik a szociológián belül is dominánsakká tudták

¹⁵ Napjainkban egyre inkább összegegyeztetetlen az egyetemen történő kutatás és oktatás, az egyetem átalakulásának következményeként: a magas hallgatói létszám miatt.

¹⁶ Mint azt Huszár Tibor egy beszélgetés kapcsán elmondta, ez a tanszék egész fiatal emberekkel jött létre. Csepeli György a tanulmányai befejeztével, Somlai Péter a Színház-történeti Intézetből, Angelusz Róbert talán egy picit nagyobb kiterővel, Debrecen és a Tömegkommunikációs Intézet után, Léderer Pál a Corvina Kiadótól érkezett a Huszár Tibor vezette tanszékre. A tanszék megalakulásakor 27–28 év volt az átlagéletkor, és körülbelül 5–6 évig 8–12 fős létszámmal működött. A mai tanszékvezetők garnitúrája a tanszék alapítójából lett, az intézet saját maga termelte ki a vezetőit. A tanszék alakulásának másik jellemzője, hogy a félállású emberek egy másik generációt, nemzetközi és hazai elismertséget képviseltek. Kezdtől, a tanszék alapításának pillanatától, itt tanítottak félállásban: Ferge Zsuzsa, Cseh-Szombathy László, Pataki Ferenc.

tenni elméleteiket, módszereiket. Ehhez az induláshoz adódott hozzá az a történeti örökség is – amely már az 1930-as években is jellemzővé vált az akkori társadalomtudományokra –, hogy a fennálló politikai rend kritikáját a tudományos élet területén, burkoltan fogalmazzák meg. Az 1970-es években meginduló professzionalizáció pedig inkább a Nyugaton kidolgozott elméleti és módszertani eredmények átvételét és beépítését segítette, mintsem önálló, speciális „magyar szociológia” kialakulását. „Ma már a szociológiát az a veszély fenyegeti, hogy egyre inkább feloldódik a különböző szakszociológiákban. ...Rövidesen olyan specialisták találhatók majd mindezekben a területeken, akik kidolgozzák a nem specialisták számára hozzáférhetetlen sajátos szakkifejezéseket, elméleteket és módszereket. Ezzel el is érjük a nagyfokú professzionalizmus, az új szakterület abszolút önállóságának eszményét. ...Ha meg akarjuk magyarázni, mi a szociológia, nem mulaszthatjuk el, hogy utaljunk erre a folyamatra, melyet továbbra is magától értetődőnek tekintek” (Elias 1999: 49). A szakszociológiák térnyerésével kialakul egy új szakértelmiség, mely már nem kívánja felvállalni a „nemzettanító értelmiségi” szerepét, és erre, valljuk meg, a mai gazdasági feltételek mellett nem is lenne lehetősége. Ezek eredményeként nem jött létre olyan elméleti és módszertani zárttság, amely napjainkban megakadályozná a nemzetközi trendek követését a szociológiában.

Irodalom

- Andorka Rudolf 1996. „Az eredmények azt mutatják, hogy születéskorlátozás már 1790 körül megjelent Magyarországon.” (Interjú készítette: Pozsgai Péter) *Szeged: Aetas*: (4), 111–121.
- 1998. A nemzetközi társadalomtudományos együttműködés előnyei. *Replika*: (33–34), 49–53.
- Cseh-Szombathy László–Ferge Zsuzsa 1963. *A szociológiai felvétel módszerei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Cseh-Szombathy László 1992. A magyar szociológia új útja – és ami a múltból felhasználható. *Magyar Tudomány*: (5), 566–578.
- Csepeli György–Wessely Anna 1992. A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, (1-2), 1-7.
- Csepeli György–Örkény Antal–Kim Lane Scheppele 1998. Kelet és Nyugat Között. *Replika*: (33-34), 35–49.
- Hadas Miklós 1998. Bartók, a természettudós. *Replika*: (33-35), 21–35.
- Huszár Tibor 1991. A szociológia intézményesülésének, professzionalizálódásának néhány vonatkozása Magyarországon. In: Némedi D. (szerk.) *Közelítések*, Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet
- 1992. A magyar szociológia intézményesüléséről. *Replika*, 1-2.
- Jánossy Ferenc 1975. *A gazdaság fejlődés trendvonaláról*. Budapest: Magvető
- Kemény István 1991. Kelet-Közép-Európa és a társadalomtudományok (1987). In: Kemény István. *Közelről s távolból*. Budapest: Gondolat

- Némedi Dénes 1996. Minek a történet? *Replika: (23-24)*, 171–182.
- 2000a. A szociológia egy sikeres évtized után. *Szociológiai Szemle: (2)*, 3–15.
 - 2000b. A szociológiatörténet hasznáról. In: Iványi E.–Solymosi Zs. (szerk.) *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*, 271–285.
- Némedi Dénes–Róbert Péter 1995. A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. *Szociológiai Szemle: (4)*, 57–72.
- Norbert, Elias 1999: *A szociológia lényege*. Budapest: Napvilág
- Saad József 1994. História és historikum. A magyarországi szociológia történetéről és történeti identitásáról. *Magyar Szemle: (8)*
- 1996. Magyar szociológiatörténet: minek a története? *Replika: (23-24)*, 161–171.
- Somlai Péter 1988. Szociológia és társadalom Magyarországon. In: Szalai Júlia (szerk.) *Arat a magyar*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete, 341–349.
- Solymosi Zsuzsa–Vuray Ágnes: Néhány bekezdés az intézet történetéből. In: Iványi E.–Solymosi Zs. (szerk.) *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*, 450–455.
- Szalai Sándor 1946. *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézete
- 1990. „A szociológia a politika felvonulási területe”. (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából.) Budapest
- Szántó Miklós 1995. A magyar szociológia 1960 és 1968 között. *Szociológiai Szemle: (3)*, 95–122.
- 1998. *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest: Akadémiai Kiadó

ABSTRACT

Olga Tóth

From State-Honoured Textile Workers to Palmistry: the Hungarian Women's Magazine *Nők Lapja* from 1989 to 1999

The paper presents the changes of the fifty year-old Hungarian women's magazine, *Nők Lapja* as they have occurred during the past decade. Not only the inner structure of the magazine but also the role models, presented by the reports, were analysed. In the late eighties and early nineties *Nők Lapja* was the only popular women's magazine. It had a culture-oriented structure. The ratio of advertisements was low and articles of report-type made up one-third of the pages. By the end of the nineties the relative importance of reports decreased to one-fifth, while advertisements took up one-fourth of the pages. Esoteric materials, horoscopes and palmistry became very important columns of the magazine. The role models, presented by *Nők Lapja*, have also changed. In 1989 70.5% of women, presented in the reports, were common people. In 1999 the ratio of such common people dropped to 42%. At the same time the ratio of famous women (models, actresses, pop stars) increased. Work and politics were pushed into the background by the end of the period, while traditional family life and the tricks of beauty and fitness acquired greater importance. The gender roles presented have been very much of a stereotype and feminism is given a negative connotation in *Nők Lapja*.

Zoltán Csabina–Marianna Kopasz–Magdolna Leveleki

Trust in Trading Relationships of Firms in the Hungarian Manufacturing Sector

On the basis of an empirical survey, we addressed the question of whether, and how far firms of the Hungarian manufacturing sector rely on trust in their customer relations. Also, we attempted to explore the factors that influence the firms' propensity to build high-trust relationships with their customers. Our hypotheses - formulated mainly on the basis of *Mari Sako's* analysis of buyer-supplier relations and *Karl Dieter Opp's* theory on cooperation - were tested on a data set of the Hungarian manufacturing sector. We found that almost 40 per cent of the enterprises have high-trust relationships with their buyers. We have to add, however, that what we were able to measure in the survey is only a specific type of trust out of the three distinguished by Sako, namely *contractual trust*. The term refers to the degree of reliance on formal documents as opposed to oral agreements. The level of contractual trust was found to be influenced by the nature of the products, the type of the majority owner of the firm, and finally by the level of market uncertainty perceived by the respondent.

Ildikó Barna– Zsuzsa Himesi

Trends and False Beliefs

In Greece the issue of education, or rather of higher education attracts the attention not only of Greek researchers, but in fact it is in the focus of the whole Greek society's thinking. After having read many articles on the issue, it was astonishing to see that though many authors said that there was considerable 'over-education' in Greece and that the country's enrolment ratios were significantly higher than expected on the basis of the level of its economic development, several of the data produced by them as proof were visibly poorly established, or if well-founded, they were based on a rather limited number of countries, selected in a way which made them completely impossible to explore. In this paper we aim at presenting surprising, and hopefully interesting findings of our analysis, based on statistical data, and employing different methods of testing.

Szerzőink

Tóth Olga
MTA Szociológiai Kutatóintézet

Csabina Zoltán
Regionális Vállalkozásfejlesztési Alapítvány

Kopasz Marianna
BKAE, PhD-hallgató

Leveleki Magdolna
Veszprémi Egyetem

Barna Ildikó
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Himesi Zsuzsa
MTA Politikai Tudományok Intézete

Saad József
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Somlai Péter
ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet

Csige András
MTA Politikai Tudományok Intézete

Hernádi Miklós
MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság

Bangó Jenő
szociológus, Aachen

Szabari Vera
ELTE, PhD-hallgató

A folyóirat megrendelhető a következő címen:

Magyar Szociológiai Társaság
1014 Budapest, Országház u. 30.
(Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 20.)
Telefon: 224-6747; fax: 224-6745
e-mail: mszt@mtapti.hu
<http://kvtr.elte.hu/mszt/>

Éves előfizetési díj: 1 500,- Ft + postaköltség
Példányonkénti ár: 400,- Ft

Szerzőink figyelmébe!

A Szociológiai Szemle szakmai folyóirat, amely tudományos elemzéseket, ismertetéseket és a szociológiai tudomány életével kapcsolatos publikációkat közöl.

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőség bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A tanulmány szövegét nyomtatott kézíraton kérjük leadni, kb. egy ív terjedelemben, A/4-es méretű papíron, széles margóval, kettes sortávolsággal. Kérjük mellékelni a kéziratfájlt floppyn MS-Word for Windows 2.0 vagy MS-Word for Windows 6.0 formátumban, továbbá *közölni az összes elérhetőségeiket (munkahely- és lakáscím, telefon, fax, mobil, e-mail)* is. Kérjük, hogy a tanulmányhoz magyar és angol nyelvű rövid összefoglalót küldeni szíveskedjenek.

A közlésre elfogadott tanulmányokat a szerkesztőség az Interneten is hozzáférhetővé teszi.

4. A szöveg első lapja a címlap, amelyen csak a szerző(k) neve, a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

5. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: MacIntyre (1967:35);

egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), például: (Roth–Schluchter 1979:35).

El kell kerülni az „i. m.”, „i. h.” típusú hivatkozásokat.

6. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

7. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve;

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma;

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

Contents

WORKSHOP

- Tóth, Olga: From State-Honoured Textile Workers to Palmistry:
the Hungarian Women's Magazine *Nők Lapja* from 1989 to 1999 3
- Csabina, Zoltán–Kopasz, Marianna–Leveleki, Magdolna: Contractual
Confidence in the Business Relations of Domestic Processing Industry 22
- Barna, Ildikó–Himesi, Zsuzsa: Trends and Misbelieves.
Analysis of a Feature of Greek Higher Education Considered
as a Characteristic One. 42

DISCUSSION

- Saad, József: Ten Comments on Dénes Némedi's Paper and Review 63
- Somlai, Péter: Universalism and Heterogeneity (Thoughts about
Sociology – Based on the Writings of Dénes Némedi and József Saád) 76

ORIENTATION

- Csíte, András: Politics, Culture and Economy: Neil Fligstein
on the Emergence and Transformation of Social Institutions 85
- Hernádi, Miklós: New Data and Views on the Disintegration of Families
in the Anglo-Saxon Countries..... 95
- Bangó, Jenő: A Symposium to Commemorate Niklas Luhmann 114

BOOK

- Szabari, Vera: Hungarian Sociology after a Couple
of Successful Decades 117

- ABSTRACTS 126

